श्रीः

न्यायसारः ।

नत्वा विश्वेश्वरं देवं गुरुं श्रीलक्ष्मणाभिधम् ।
द्रव्यादीनां पदार्थानां विवेकः क्रियतेऽधुना ॥१॥

यद्यप्यभिमतकर्मारम्भपूर्वसमये सर्वेऽपि शिष्टा मङ्गलमाचरन्ति तस्य च न समाप्तिः फलम् । कृतेऽपि मङ्गलेऽसमाप्तेरकृतेऽपि मङ्गले समाप्तेश्च । नापि विघ्नध्वंसः प्रमाणाभावाद्, विनायकस्तवपाठादिना विघ्नध्वंसस्य जायमानत्वेन व्यभिचाराच्च । तथापीष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तरूपशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे समाप्तेरुपस्थितत्वाद् दृष्टत्वाच्च तस्या एव फलत्वं कल्प्यते न त्वन्यस्य, तदुपस्थित्यादिकल्पने गौरवात् न च कृतेऽपि मङ्गले कादम्बर्यादिग्रन्थासमाप्तेरन्वयव्यभिचारो दोषः । तत्र प्रचुरविघ्नस्य सत्त्वेन बलवत्तरविघ्नस्य वा सत्त्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वात् । नापि नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यतिरेकव्यभिचारो दोषः । तत्रापि जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनात् । न च जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पने व्यभिचाराभावे सिद्धे समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वनिश्चयस्तस्मिंश्च सति कार्येण कारणानुमानमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उक्तानुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, मङ्गलं न समाप्तीतरफलकं तदुपस्थित्यादिकं विनापि क्रियमाणत्वादित्यनुमानेन समाप्तीतराफलकत्वे सिद्धे, मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्तीत-

र्येऽथनिश्चयात्। व्यभिचारसंशयस्य च प्रत्य
त्वेनानुमितावप्रतिबन्धकत्वाद्व्यभिचारनिश्च
सत्वादिति प्राञ्चः।

नव्यास्तु मङ्गलस्य समाप्त्येऽव्यवहित
त्वाभावेन न साक्षाद्धेतुत्वम्। नाप्यदृष्टद्वारा
अदृष्टकल्पनागौरवात्। किञ्च तददृष्टं विघ्नं
प्तिहेतुरविनाश्य वा। नाद्यः। अदृष्टं विनैव
ध्वंसोपपत्तेः न च कालान्तरभाविविघ्नध्व
रता, तस्यातीन्द्रियत्वेन तदुत्पत्तौ मानाभाव
प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तेः। अदृष्टस्यो
गौरवम्। नापि विघ्नध्वंसद्वारा। आवश्य
फलकत्वेनैव शिष्टाचारविषयत्वोपपत्तेर्न स
गौरवात्। अत एव स्वतःसिद्ध विघ्नाभाव
न मङ्गलानुमानं समाप्तिफलकत्वे च मङ्गलक
अतो विघ्नध्वंस एव फलम्। समाप्तिस्तु प्र
सति बुद्ध्यादिकारणादेव। न च विघ्नध्वं
व्यभिचारो, विनायकस्तवपाठादिनापि तस
त्वादिति वाच्यम्। विजातीयविघ्नध्वंसे
त्वात्। विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपा

यद्यपि समाप्तिविशेषे मङ्गलस्य हेतुत्वे
त्वं, तथापि कालान्तरभाविसमाप्तौ विघ्न
तुत्वं वाच्यम्। तथा चावश्यकविघ्नध्वंसं प्र

...भावाद्न तत्र फलाभावात् । अत एव पापक्ष
यश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्राम
त्तकत्वेऽप्येवमेव समाधेयम् । तस्मात्समाधि
गा मङ्गलजन्यत्वं क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्ववद्दृ
णुजन्यत्ववन्निर्दुष्टस्वतन्त्रप्रमाणीभूतानुमान
ति न श्रुतिकल्पनम् । एवं वेदाविरुद्धस्मृतीनां
प्रामाण्ये सति न तत्रापि श्रुतिकल्पनं
वणोत्कृतशब्दप्रामाण्यवादे द्रष्टव्य इति दि

ार्थाः सप्तैव, ते च द्विविधाः । भावा अभावा
ाः षट् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
माये। द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदा

[न सप्तैव पदार्थाः शक्तेरतिरिक्तपदार्थस्य
कथमन्यथा मणिसत्त्वे वह्निना दाहो न जन

विरुद्धस्मृतीनाम् "औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये"त्यादीनाम् "औदु
"त्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रामाण्यम् । अष्टकादिकर्मावबोध
ृत्याः विरुद्धश्रुतेरभावाच्छ्रुतिमनुमाय तस्यैव प्रामाण्यसम्भवाच्च तस्य
।

खिलसामान्यवृत्तिसामान्यत्वमेकमखण्डोपाधिरूपमसमवेतं नित्यं
सामान्यानां पदार्थविभाजकतावच्छेदकं नतु सामान्यत्वं स्वरूपस
गाजकतावच्छेदकम् । घटत्वपटत्वद्रव्यत्वादीनां स्वरूपाणां परस्
एवं निखिलविशेषेषु विशेषत्वमेकमखण्डं । तदेव विशेषाणां
धिः नतु स्वरूपसम्बन्धरूपं तथा । प्रतिव्यक्तिभिन्नविशेषत्वरूप

दिना नोश्यते, उत्तेजकेन जन्यते। सा च न
त्वात्। नापि गुणः। क्लृप्तगुणकारणं विना
त्वात्। नाप्यतिरिक्तगुणान्तरं, तत्र गुणत्वे
वात्। नापि कर्म, योग्यचक्षुरादिकर्मणः प्रत्
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्[1]। नापि सामान्यादिकम्
सति विनाशित्वात्। तस्मादतिरिक्तैवेति चे
जकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टवह्नित्वेन,
भावविशिष्टमण्यभावत्वेन वह्नित्वेन च वा व
नेनैवोपपत्तावनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्ध्वंस
दिकल्पने गौरवात्।

एवं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतजातीयभूयो
सादृश्यस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिष्वेवान्त
पत्तौ नातिरिक्तपदार्थत्वम्। यथा गोत्वं नि
त्यमिति प्रतीतेः सामान्यवृत्तिभावत्वं ना
ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाभावस्वरूपतन्निष्ठधर्मे
एवं सादृश्यस्य द्रव्याद्यन्तर्भावे उदाहरणानि

1 तन्त्वादिगतगुणेषु रूपादिषु पटादिसमवेतरूपादिनिष्ठजन्य
ताऽपायाः शक्तेः सत्वात्, शक्तिः द्रव्यगुणकर्मभिन्ना, गुणवृत्तित्वादि
प्रत्तोर्द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सिद्धे उणयन्नयप्रवर्णनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं

2 विशेष्याभावविशेषणाभावविशेष्यविशेषणोभयाभावप्रयुक्तः
भावस्त्रिविधः। एवञ्च यत्रोत्तेजकप्रतिबन्धकमण्योरसमवधानं तत्र
न्धकमण्योरभावाद्विशेष्याऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्वाद्दाहोत्पत्तिः।
समवधानं तत्रोत्तेजकाभावरूपस्य [illegible]

धेकरणयोः सम्बन्धत्वेन वैशिष्ट्यं पदार्थान्त
न च स्वरूपसम्बन्ध एव तयोः सम्बन्धः । तत्र
कत्वेनाननुगतत्वात् । अन्यथा गुणादीनामपि
धोऽस्तु, कृतं समवायेनेति चेत् ? न । वैशिष्ट्य
वे तत्र कारणादिकल्पने गौरवात् । नित्यत
पे भूतले घटाभावबुद्धिः स्यात् । घटाभाव
र वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् । रक्तकाले श्याम
यसत्त्वेऽपि श्यामरूपाभावादेव न तत्त्वे । कि
। वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि घटे घटसंयोगव
रूपसंबन्धत्वानङ्गीकाराद्वायोरप्रत्यक्षत्वम् । वा
नकर्षेण रूपाप्रत्यक्षत्वं त्वसत्कृतसमवायेवा
न च त्वन्मतेऽपि घट आनीते घटाभावबुद्धि
नाभावस्य पूर्वं सत्त्वेन भूतलघटाभावात्मकस्वरूप
ते वाच्यम् । तत्तत्कालावच्छिन्नभूतलस्याभाव
म्बन्धत्वाङ्गीकारात् । अत्र विशेष्यांशस्य सा
षणांशस्याननुगतत्वं मृग्यमित्येके ।

द्रव्यत्वजातिमद् द्रव्यम् । तत्पृथिव्यप्तेजोवायुव
देगात्ममनोभेदान्नवविधम् ।

पे जलादौ द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाग्रहान्न तत्प्रत्यक्ष
पि समवायेन भावकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति ताद
येन द्रव्यस्य कारणतया, तदवच्छेदकतया द्रव्यत
। च तादृशहेतुतायां मानाभावः । रूपादेः स्व

. . . . नि त्यावादि
कसमवायोभयसंबन्धेन सत्तैव भाव
काले सत्तायास्तेन सम्बन्धेन सत्त्व
कार्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इदानीं
तावुपाधिरूपकालस्यैव विषयत्वेन स
म्बन्धे प्रमाणाभावात् । घटत्वमेव का
कार्यत्वमिति तु न वाच्यम् । तेन स
वि निर्गमनाविरहादतिप्रसक्तत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु समवायसंबन्धेन कार्यं
त्तरूपेण हेतुत्वम् । कार्यत्वं तु कार्
द्रव्यत्वेतवत्सत्तायाः सिद्धिरप्येतस्मा

दीधितिकृतस्तु संयोगविभागये
तावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिमाहुः ।

ननु नीलं तमश्चलतीति रूपक्रि
सिद्धं तमोद्रव्यं, तच्च न पृथिव्यादिष्व
न्यत्वे सति नीलरूपवत्त्वादित्यतोऽतिरि
च भावचाक्षुषत्वावच्छिन्ने द्रव्यचाक्षु
आलोकस्य हेतुत्वान्न तस्य भावत्वं द्रव्य
आलोकचाक्षुषे व्यभिचारेणालोकाति
व्यतिरिक्तत्वस्यापि भावद्रव्ययोर्विशेष
रूपादिप्रतीतिस्तमसि भ्रान्तैवेति वाच्
रूपादिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वापत्त्या तस्यापि द्र
प्राप्तेः । न चालोकेऽप्यालो. . . .

ालोकस्य हेतुत्वात्, तमसोऽभावत्वे तत्र व्यति
ाद्व्यतिरिक्तत्वस्य विशेषणीयत्वे गौरवापत्त्या
त्वमपि सुवचमिति चेन्न। तमसो द्रव्यत्ववादि
ालोकाभावस्य चाक्षुषत्वाङ्गीकारेणालोकाभाव
ाव चाक्षुषे आलोकस्यावश्यं हेतुता वाच्या। त
द्रव्यत्ववादिनां द्रव्यचाक्षुषे आलोकस्य हेतुता, आलोक
रिक्तभावचाक्षुषे तद्व्यतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषे
ल्पना चेति गौरवम्। अतो लाघवादालोकाभ
ास्य कल्प्यते। नीलरूपादिप्रतीतिरप्यत एव भ्र
नया द्रव्यत्वप्रत्याशेति युक्तमुत्पश्यामः।

गुणत्वजातिमान् गुणः। स च रूपरसगन्धस्पर्श
ाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्र
कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धि
ातिविधः।

पि गुणत्वजातौ न प्रत्यक्षं प्रमाणं, रूपादि
ुणत्वप्रत्यक्षाभावात्। नापि द्रव्यकर्मभिन्न
ृत्तिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः। एवं
ावच्छेदकतया जात्यसिद्धेः। अन्यथा द्रव्यभि
द् वृत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणकर्मणोरेक
ात्तिः। इष्टापत्तिरिति चेन्न। गुणभिन्नसामान्य
ारणतावच्छेदकतया द्रव्यकर्मणोरेकजातिसिद्
था च द्रव्यत्वगुणत्वयोः परस्परात्यन्ताभा

... नुगतमत्यक्षवदनुगतशब्दाभिध
काभावे जातिसाधक इति तत्सिद्धेरिति के

नव्यास्तु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यव
गुणलक्षणमाहुः ।

कर्मत्वजातिमत्कर्म । तच्चोत्क्षेपणापक्षेपणाकु
णगमनभेदात् पञ्चविधम् । भ्रमणरेचनस्यन्दनो
तिर्यग्गमनानां गमनेऽन्तर्भावान्नाधिक्यम् । र
णादीनां गमनेऽन्तर्भावसम्भवान्न पञ्चविधत्वं, त
णादौ गमनत्वजातेरप्रत्ययाद् भ्रमणादिषु च त
ञ्चविधत्वमिति प्राञ्चः ।

सामान्यं परापरभेदाद् द्विविधम् । परं स्वभि
व्यापकम्, अपरं स्वभिन्नसामान्यव्याप्यम् ।
परमेव घटत्वाद्यपरमेव । द्रव्यत्वादिकं तु स्व
त्वादेर्व्यापकत्वात्स्वभिन्नसत्ताया व्याप्यत्वा
ा व्यवह्रियते ।

केचित्तु परापरपरापरभेदात्त्रिविधमाहुः । तल्लक्ष
वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । नित्यत्वानेकसमवे
संयोगनित्यपरिमाणात्यन्ताभावेष्वतिव्याप्ति
। समवेतं विशेषभिन्नं समवेतशून्यं वा । सम
ावेऽतिव्याप्तिवारकम् । विशेषेऽतिव्याप्तिवार
भिन्नपदम् । गुणादिष्वतिव्याप्तिवारणाय सम
दं, तेन गुणत्वादेः सत्त्वान्न दोषः ।

विशेषास्तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता ...

त्वम् ।
तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । अन्तोऽव-
न्त्या यदपेक्षया विशेषा न सन्तीत्यर्थः । घटा-
पर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः, स-
णूनां परस्परभेदका विशेषा एव । ते तु स्वत
स्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्याहुस्तन्न ।
त्वस्य वैयर्थ्यात् । किञ्च स्वतोव्यावृत्तत्वं
द्धौ स्वभिन्नधर्मानपेक्षत्वं तदिति चेन्न । असि-
धर्मस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्यापेक्षणात् । स्वभि-
त्वं तदिति चेन्न । घटादिष्वतिव्याप्तेः । तादा-
व्यावृत्तिसम्भवात् । स्वव्यावृत्तिबुद्धित्वाव-
भिन्नलिङ्गानपेक्षत्वमिति चेन्न । द्रव्यत्वादिरहि-
। स्वव्यावृत्तिबुद्धिसम्भवादिति दिक् ।
सम्बन्धः समवायः । स च एक एव । स चा-
नोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्यो-
र्व्ययोश्च सम्बन्धः ।
माणं तु गुणक्रियाजातिविशिष्टबुद्धयः विशे-
म्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति
वदित्यनुमानमिति लाघवादेकसमवायसि-
गुणक्रियाजात्यभावविशिष्टबुद्धयो विशेषण-
न्धविषया विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेन लाघ-
रणसमवायसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । घट-
तले घटाभावबुद्धिः स्यात्क्षितिकयोरभावसम

ध्वनाशस्य हेतुत्वात् । अभावस्य समवेतत्वे तन्ने
समवेतपटनाशस्य नाशापत्तिरिति । नाभावसा
ायसिद्धिः । न चैवं द्रव्यत्वाद्यभावस्य समवेत
भाव इति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्यभावरूपस्वरूपस
स्वीकारेण समवायसाधकाभावादित्याहुस्तन
त्वभावगुणादिबुद्धिं पक्षयित्वोक्तानुमानाद्द्रा
द्याभावसाधारणसमवायसिद्ध्यापत्तेः । किञ्च
श्चान्योऽन्याभावयोः समवाये बाधकाभावः ।
ात् तत्समवेतयोस्तयोरपि नाशः स्यादिति व
नित्यत्वेन घटवद्नाशाभावादिति दिक् ।

द्रव्यादिषट्कभेदवान् अभावो द्विविधः,
संसर्गान्योऽन्याभावभेदात् । न च द्रव्यादिषट्कभे
। तत्रापि द्रव्यादिषट्कभेदाङ्गीकारात् । न
। प्रामाणिकत्वादिति कश्चित् । समवायैक
ान्यतरसम्बन्धेन सत्ताभाववत्त्वं वा । सम
वायेन सत्ताधिकरणे समवायात्मकस्वरूपसंबन्धे
नत्वान्न तेन संबन्धेन सत्ताभाववत्त्वमिति
ऽतिव्याप्तिः । न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तात्यन्त
प्तिः । तत्रापि तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणत
स्वीकारात् । अभावत्वमखण्डोपाधिरित्यप्या

संसर्गाभावस्त्रिविधः, प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ता
त् । तल्लक्षणं त्वन्योऽन्याभावभिन्नाभावत्वम् ।

यतियोगित्वरूपस्य ज्ञाने ध्वंसत्वज्ञानं प्रागभा
:स्वरूपजन्यत्वज्ञाने च प्रागभावत्वज्ञानं कारण
पाश्रयापत्तेः। अतः प्रागभावत्वं ध्वंसत्वं चाख
त्यन्ये।

संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः। घटानयनका
स्य तत्र सम्बन्धाभावान्न तत्प्रतीतिः। तत्रो
शाली तुरीयोऽभाव इति कश्चित्। नित्यत
तियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। ते
वयोर्नातिव्याप्तिः। अत्यन्ताभावत्वमखण्डे
पे। घटात्यन्ताभावस्य घटादिप्रागभावध्वंस
त्मकत्वस्वीकारात् प्रागभावध्वंसाधिकर
वसत्त्वमिति प्राचाम्मतम्॥

नास्तु पूर्वं रक्तध्वंसवत्युत्तरं रक्तप्रागभाववति
नास्तीति रक्तत्वावच्छिन्नाभावस्य विषयीक
ध्वंसयोश्च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्यन्ताभावस्य प्रागभावादिविरोधः। कि
ानुत्पत्तेः रूपं प्रति रूपस्य प्रतिबन्धकत्वात्
ाभावस्य कारणस्य घटादौ रूपोत्पत्तेः पू
यन्ताभावेन तद्विरोधः। अत एव न पूर्वा
अन्यथा संयोगादीनामत्यन्ताभावस्यापि ता
त्यन्ताभावाभेदे तस्यापि द्रव्येऽसिद्धिप्रस
त्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरव्याप्यवृत्ति
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। अतएव घ

न घटपदाथातप्रतातश्च ।

नन्वभावस्याधिकरणात्मकत्वमेवास्तु । न
ाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटो नास्ती
ऽभेदेऽपि आधाराधेयभावाङ्गीकारादिति चेन्न
धिकरणानां प्रतीतिविषयत्वकल्पनापेक्षया ति
तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पनाया एव लघीयस
व भूतले भूतलमिति प्रतीत्यभावेन भूतलस्या
धेयभावानङ्गीकाराद्भूतले घटाभाव इत्याधारा
भावप्रतीत्यनुपपत्तिः । अत एव घटाभावे घटो न
तिरप्युपपद्यते, तत्राभेदेऽपि तादृशप्रतीत्या
वाङ्गीकारात् । अपि च रूपाद्यभावानामधिकर
चक्षुरादिग्राह्यत्वं न स्यात् । वायूष्मादीनां चा
त्वात् । किञ्च प्रागभावध्वंसयोरधिकरणात्
ालेऽपि कपाले घटो भविष्यति घटो ध्वस्त इति
स्यात् कपालस्याधिकरणस्य सत्त्वात् । एवं मो
ाध्यतापत्तिः, संसारकालेऽपि सत्त्वापत्तिश्च ।
पत्वात्तस्य । एवं प्रतिबन्धके सत्यपि कार्या
न्धकाभावस्याधिकरणात्मकस्य सत्त्वादिति दि

द्रव्यादीनां सप्तानामभिधेयत्वं प्रमेयत्वं ज्ञे
च साधर्म्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्तिविषयत
पि वस्तुनस्तदादिशब्दशक्तिविषयत्वात् । प्रम
रूपप्रमेयत्वस्य ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वस्य च
वम् । सर्वस्यापीश्वरज्ञानविषयत्वात् । ...

।

हि । द्रव्यादौ गुणादीनां समवायः स
ानुयोगिद्रव्यादिप्रतियोगिगुणादीत्यन्यतरवर
मवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोधिमत्वं, समवेत
थभिन्नसमवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वमनेक
र्थविभाजकोपाधिमत्वं च ज्ञेयम् । द्रव्यादि
वेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वम्
ाणां सामान्यवत्वं सत्तावत्वं समवेतवत्वं च
स्तु कर्मावृत्तिसमवेतवद्वृत्तिपदार्थविभाजं
कर्मासमवेतवत्वं समवायेन कर्मासमवेतव
र्मणोरसमवायिकारणवृत्तिपदार्थविभाजको
व्यासमवेतसमेतवत्वं समवायेन द्रव्यासमवे
कर्मसामान्ययोस्तु कर्मत्वसमवायप्रतियोगित
न्यतरवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वम् । स
ययोः समवेतशून्यत्वे सति समवेतत्वम् । वि
योः समवेतसमवेताद्वृत्यभावावृत्तिपदार्थवि
नत्वम् । गुणादीनां गुणवद्वृत्तिधर्मवत्वं गन्धव
विभाजकोपाधिमत्वं द्रव्यत्वशून्यत्वं सम
ारहितत्वं च । कर्मादीनां द्रव्यगुणावृत्तिध
सामान्यादीनां सामान्यरहितत्वं समवेत

। साधर्म्यम् । न च नये ऽनुद्भूतगुणानङ्गीकारेण प्र
सेः । नापि प्राचां मते । गन्धवत्वस्यैव सम
र्थ्यात् । द्वितीयमपि यत्र पाकेन रूपं नोत्पन्नं
। तथापीदं पृथिव्यामेवेति दर्शयितुमुक्तम् । के
प्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमाहुः । षड्विध
रूजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पृथिव्यामेव ।

सा द्विधा नित्याऽनित्या च । नित्या परमाणुरू
। द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्ता । ननु मिलितप
। घटादिव्यवहारोपपत्तेर्न समवेतपृथिव्यां
। न चैकः स्थूल इति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । ए
रेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
लि बुद्धिविषयत्वं च तद्वत्परमाणुपुञ्जे प्रत्यक्ष
ल इति बुद्धिविषयत्वं च सम्भवति । न च
ट इति बुद्ध्यापत्तिः । परमाणुसंयोगविशेष
देजातेरूपाद्यवयवाङ्गीकारादिति चेन्न । परमाणोरः
तत्समूहस्याप्यप्रत्यक्षतापत्तेः, सूक्ष्मकेशादेर्दूरे
तु दूरत्वदोषेण प्रतिबन्धात्, सजातीयसंयो
इविशेषे हेतुत्वाद्वा, चक्षुःसन्निकर्षाभावाद्वा
नम् ।

त्र केचित् यद्यपि महत्त्वादिधर्मवत्प्रत्यक्षप्रयो
संयोगविशेषेऽङ्गीकारादेव परमाणोरपि कदाचि
म् । एवं तद्गतरसादेरपि प्रत्यक्षत्वम् । द्रव्यर

ः। एवं घटपटादिसंयोगस्य प्रत्यक्षस्यापलापाप
संयोगप्रत्यक्षप्रयोजकधर्मस्यापि संयोगविशे
त्यक्षत्वं संयोगविशेषाणां सम्भवत्येव तथा
लावतीभावपरिच्छेदोक्तयुक्त्या समवेतपृथि
हेद्रष्टव्या ।

रा चेत्थम्। यद्यपि परमाणुपुञ्जस्यैव त्र्यणुकादि
त्। षट्परमाणूनां पञ्चसंयोगानां स्वीकारात्।
तु त्रीणि द्व्यणुकानि तज्जनकसंयोगत्रयं त्र्यणुकं च
ोगद्वयमिति नवपदार्थाः। एवं त्र्यणुकान्तरेऽ
दार्थाः। परमते दश। न च त्र्यणुकाभ्यां चतुर
चतुरणुकस्य तज्जनकसंयोगस्य चेति द्वयोः स्वी
ते। द्वादशपरमाणूनामेकादशसंयोगानां स्वी
। एवं पञ्चाणुकोत्पत्तौ पञ्चाणुकस्य तज्जनक
स्वीकारो न्यायमते। चतुर्विंशतिपरमाणूनां
संयोगानां स्वीकारात्परमत एव गौरवम्।
हन्तव्यः पूजनीय इत्यादिविधिनिषेधाभ्यां ब्रा
संयोगविशेषनिष्ठत्वेन संयोगविशेषस्य नाश
शेषाश्रयस्य स्पर्शादेव पापपुण्ययोर्जननोप
प्रतिरिक्तावयवी सिध्यति, किन्तु प्रागुक्तगौ
वाच्यम्। अतिरिक्तावयविन्यनेकगुणादिव
पत्त्यर्थं रूपादिकं प्रति रूपादेः कारणत्वकल्पन
ति महत्त्वादेश्च कारणत्वं कल्पनीयं, चाक्षुष

चालितारब्धावयवाविसिद्धिस्तेन तथाभिन्नत्वेनैव किन्च नानासंयोगस्यैकस्य धर्मजनकत्वम् । अवय नानारम्भकपरमाणूनां शरीरारम्भकपरमाणूनां तज्जनकत्वे गौरवम् । एवं शरीराद्युत्पत्त्यर्थं एकैव क्रिया कल्प्यते त्वया तु नानात्परमाणुषु योगाश्चेति गौरवमित्यादिप्रसृत्या विस्तरमयान्न इति केचित् ।

नन्वस्तु उक्तरीत्या समवेतपृथिव्यादिसि वयवपरम्पराकल्पनागौरवादनवस्थानाचासमवे दिसिद्धिरस्तु परं तु परमाणुद्व्यणुकयोर्मानाभा वेन त्र्यणुकस्यैवासमवेतत्वाङ्गीकारादिति चेत् समवेतश्चाक्षुषद्रव्यत्वान्महद्द्रव्यसमवायित्वा समवायिनः समवेताश्चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वा समवायित्वात्कपालवदित्यनुमानाभ्यां पर योः सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु उक्तहेत्वोः साध्यव्याप्यत्वेऽ भावादवयवकल्पनागौरवरूपप्रतिकूलतर्काच्च न व्यत्वम् । न च महत्परिमाणतारतम्यस्याकाश णादौ विश्रान्तिवदणुपरिमाणतारतम्यस्यापि न्तौ तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । तस्याश्रय एव प नाण्वम् । तादृशव्यासौ मानाभावादणुपरिमाण नहत्वभिन्नपरिमाणपरत्वेऽसिद्धेश्च ।

नौ धिकरणसत्तादौ । चक्षुःसंयुक्तवायुसमवा
चाक्षुषापत्तिवारणाय चक्षुःसंयुक्तपरमा
ायसन्निकर्षेण च पृथिवीत्वादौ चाक्षुषत्वा
प्र चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायस्यैव
ाऽथम्, तथा च त्रसरेणुचाक्षुषेऽव्यभिचारवा
द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वं, द्रव्यचाक्षुषे
हेतुत्वमावश्यकं स्वन्मते । मन्मते तु द्रव्यस
एव चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायस्यैव हेतुत्वम्,
चक्षुःसंयोगस्य । न चैवं द्रव्यान्यत्वाप्रवेशे कपा
टनाशकाले घटप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्
त् । द्रव्यान्यत्वेन समवेतविशेषणात् । अत
ाक्षुषे चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायो हेतुर्लाघव
द्व्यणुकसिद्धिरपि निरस्तेति दिक् ।

अपरे तु भावचाक्षुषे समवेतचाक्षुषे वा चक्षुः
समवेतसमवायो हेतुः । न चैतावता परमा
सिद्धिः । त्र्यणुके द्व्यणुकसमवायाभ्युपगमेनै
ात् । न, चैवं त्र्यणुके चतुरणुकोत्पत्तिर्न स्य
। द्रव्यस्य स्वात्मकस्य प्रतिबन्धकत्वादिति च
द्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याहुः ।

शरीरेन्द्रियविषयभेदादनित्या पृथिवी त्रि
शरीरं द्विविधं, योनिजमयोनिजं च । तत्र

सन्निकर्षवारणाय द्रव्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणं
रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमेव हेतुः ।
तासिद्धिः। वायूपनीतसुरभिभागानामेव दृष्टा
ादिति प्राहुः तन्न । आद्ये परकीयरूपरसस्पर्श
त्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वादिति हेतुः । त
साव्यञ्जकत्वेनैव मनोवारणसम्भवे सत्यन्तेशेष
ादे परकीयपदस्याव्यावर्तकत्वाच्च । न च हे
ाक्तं तेन तथा च हेतुत्रयाभिप्रायेणैव परकीयत
म् । नतु तुरीयाभिप्रायेणेति वाच्यम् । घृतस्य
म्भवेऽपि नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचार
ेतुत्रयेऽपि व्यभिचारावारकस्य परकीयपदस्य
ेति विभावय । यद्येको हेतुस्तदा पूर्ववद्वैयर्थ
ेतुचतुष्टयं तदाऽप्रयोजकत्वम् । तुरीये व्यभिच
ारः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या घ्राणस्य पार्थिवत्व
रमाणुमारभ्यावयविरूपा पृथिवी साक्षात्परंपर
ाधनत्वात्त्रिविषयरूपा । यद्यपि शरीरेन्द्रियव
ायामन्तर्भावः सम्भवत्येव तथाप्युपाधिभेद
यवहारः । तादृशव्यवहारे त्विच्छैव नियामिवं

कश्चित्तु द्व्यणुकादिपृथिव्येव विषयरूपेत्या
रमाणुरूपायास्त्रितयबहिर्भावापत्तेः । विषयत
हिर्भावानौचित्याच्च ।

केचित्तु अनित्याया एव ...

र्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं स्नेहवद्वृत्ति
व्यजातिमत्त्वा ।
त्तु जलत्वजातिमज्जलम् । जलत्वं तु जन्य
येकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जन्यजलं
द्दशजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत
वं जलवृत्तिजातिरित्याहुस्तन्न । सकलजलवृत्ति
जन्यजलसमवायिकारणतावच्छेदकत्वसम्भवे
वश्ये प्रमाणाभावात् । न च परमाणौ जन्यस्ने
समवायेन जन्यस्नेहं प्रति समवायेन स्नेहस्
त्वस्वीकारेण परमाणौ प्रतिबन्धकस्नेहसत्वा
त्तेः । न च जलत्वद्वयानङ्गीकारे जन्यजलत्
वच्छेदकं वाच्यं तथाच गौरवमिति ला
व जलजन्यतावच्छेदकमिति जलत्वद्वैविध्य
व्यम् । स्नेहकार्यतावच्छेदकतया स्नेहत्वजाति
पत्तेः । एवं पृथिवीकार्यतावच्छेदकतया पृथिवी
रा पृथिवीत्वद्वैविध्यापत्तेश्च । न च गन्धसमव
ावच्छेदकतया सिद्धपृथिवीत्वेनैव पृथिवीत्व
ा पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावा
त्यसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं स्नेहसमवायिक
च्छेदकतया सिद्धजलत्वेनैव जलव्यवहारात्युत्पत्त
जलत्वेन कार्यकारणभावे प्रमाणाभावात् । न
ायिकारणतावच्छेदकतयैव सिद्धस्य नित्यजलवृ

धिकारणसंयोगेषु वैजात्यं कल्पयित्वा विजाती
त्वादीनां घटादिकारणत्वेनैवोपपत्तौ जन्यद्र
व्यं प्रति द्रव्यत्वेन भूतचतुष्टयसाधारणजात्य
प्रमाणाभावः न च तादृशकार्यकारणभावाज्ञी
जन्यद्रव्ये कार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिः
यद्रव्यत्वं कार्यतावच्छेदकं गौरवादिति वाच्य
त्वाद्विना संकरापत्तेः। किञ्च जलत्वेन जन्यस्
प्रमाणाभावः। जन्यस्नेहं प्रति स्नेहविशेषं
हत्वेन कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गविरहात्।
केचित्तु अपाकजरसवत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं च त
उद्भूतरसाद्यनङ्गीकारे गन्धवद्वृत्तिरसवद्वृत्तिद्र
व्याप्यजातिमत्त्वम्। अनुद्भूतगन्धानङ्गीकारेण
पार्थिवेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति।
शीतस्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्त्वं च बोध्यम्। एव
ासमानाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वस
जातिमत्त्वं, नीलासमानाधिकरणतादृशजाति
यम्। यद्यपि कालिन्दीजलेषु नीलरूपोपल
स्य न शुक्लेतररूपासमानाधिकरणत्वं तथापि
त्वेषु तेषु शुक्लरूपोपलम्भान्नीलजनकतावच्छे
यजातेस्तत्राभावेन नीलरूपासंभवाच्च। नील
परंपरया पृथिवीरूपविषयत्वं कल्प्यते। समवा
शुभ्रमत्वमेवेति जलत्वस्य तथात्वमिति लीलाव
यद्यपि पाकादपि नीलोत्पत्तेर्विजातीयनील

वीत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । निश्चिताव्य
द्रव्यत्वेनैव तथात्वौचित्यात् । जले नीलरू
पृथिवीत्वस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वात्[1] । किं
पाकोकारे नीलत्वजातेः कार्यमात्रवृत्तित्वाि
पि पाकस्य समवायेन नीलरूपोत्पत्तौ कारण
तरूपोत्पत्तिभयेन नीलरूपत्वावच्छिन्ने पृथिर्
कल्प्यते,लाघवादित्याहुः । यदि च पृथिवीत्वि
येन तेजःसंयोगस्य, विजातीयसंयोगेन तेजसे
ोयनीले हेतुत्वम् । यद्वा रूपं प्रति रूपस्य प्रति
व तेजसि रूपानुत्पादः । न च तेजसि रूपन
स्यादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वविशिष्टतेजःस
रूपनाशकत्वस्वीकारात् । तदा पृथिवीत्वे
ानाभाव इति दिक् ।

ु नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वस
ातिमत्त्वं तल्लक्षणम् । पृथिवीत्ववायुत्वघटत्व
ातिप्रसङ्गवारणाय जातिविशेषणत्रयमित्याह
त्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वं हि द्रव्यत्वव्याप्यज
े सति द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वं वाच्यम् । प्रा
द्रव्यत्वव्याप्यो भावविशेषस्यैकत्वादेश्च व्याप
ास्यासम्भववारणायेति तु न वाच्यं, द्रव्यत्
ः करकात्वादिजातेर्द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन जल

त्वव्यापकत्वेनासम्भवात्[1] । किन्तु समवायेन द्र
व्याप्या या एका व्यक्तिस्तदव्याप्यत्वं सत्यन्तार्थः[2]
तिपदं समवायेन व्याप्यतालाभार्थमिति वाच्यम् ।
न । तथा सति विशेष्यवैयर्थ्यापत्तेः । घटत्वादेः सत
नैव वारणात् । रूपत्वादिकमादायातिप्रसङ्गसम्भाव
न । तस्य रूपवद्वृत्तित्वाभावात् । किं चावश्योपवि
कस्य द्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशेन वायुत्वादेर्वारणस
द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदं विनैव लघुलक्षणसम्भवेन
वेशानौचित्यम् । अत एव द्रव्यत्वव्याप्यपदादानेऽ
प्तिरिति परास्तम् । जलत्वस्य क्रियासमवायिकारण
च्छेदकतया सिद्धमूर्तत्वजातेर्जन्यद्रव्यसमवायिकार
वच्छेदकतया सिद्धभूतत्वजातेर्व्याप्यत्वेनासम्भवापा
न । अतिप्रसङ्गभङ्गाय विलक्षणसंयोगस्य कर्मणि हेतुत
च्यमेवेति, मूर्तत्वेन तत्र हेतुत्वे मानाभावात् । जन्य
त्वावच्छिन्नं प्रति भूतत्वेन द्रव्यत्वेन वा हेतुत्वे मान
वात् । घटपटादिद्रव्येषु विलक्षणविलक्षणसंयोगानां,
क्षणविलक्षणसंयोगेन कपालतन्त्वादीनां, विलक्षणस
नैववा कपालतन्त्वादीनां, जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति

[1] पदार्थमात्रं ज्ञेयत्वादिना रूपान्तरेण पदार्थमात्रस्य व्यापकम् । एत
मात्रस्य व्याप्यं च । तथा च प्रकृते द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन रूपेण कारकार
तीनां द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च द्रव्यत्वव्याप्यकारकात्वजातिव्याप्यत्वा
त्वप्रसक्तेरिति ऽलत्वस्याव्याप्यत्वाभावेन असम्भवस्य तादवस्थ्यादिति भावः ।

[2] समवायप्रतियोगितावच्छेदको यो ऽन्यूनानतिप्रसक्तो धर्मस्तेनात्र छ
भावो विवक्षितः । एवं च तत्तद्विशिष्य स्वस्वबाधकपदप्रतीयमानरूपावच्छिन्ना

लणसंयोगस्य, वा हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गविरहादिति दिक्।

तच्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा
त्वगुरुत्ववेगस्नेहस्वाभाविकद्रवत्वशुक्लरूपमधुररसशी-
स्पर्शगुणवत्।

यद्यपि कालिन्दीजलेऽबाधितनीलप्रतीतेर्नीलरूप
पि तत्र युक्तं तथापि वियति विक्षिप्तकालिन्दीजलं
वलरूपस्यैव प्रतीतेस्तत्र भूमिसंयोगदोषान्नीलप्रतीतेर्भ्र
त्वम्। अत एवानुमानिकनीलाभावनिश्चयेऽपि त
लरूपभ्रमसंभवः, शङ्खे पीतरूपज्ञानवदिति केचित्।

अपरे तु जले गन्धभानवन्नीलरूपभानमपि जल
युक्तनीलपृथिवीरूपविषयम्। न च वियति विक्षिप्ते
षु शुक्लभानं तत्संसृष्टशुक्लद्रव्यरूपविषयकमिति वाच्यम्
लान्तरस्य शुक्लरूपसमवायिकारणत्वमावश्यकमित्येत
थापि शुक्लसमवायिकारणत्वमेव कल्प्यते न तु नीलस
वायिकारणत्वं गौरवाल्लाघवेन नीलत्वावच्छिन्नं प्रति
थिवीत्वेनैव कारणत्वात्।

यद्यपि नीलरूपविशेषे नीलस्य नीलरूपविशेषान्त
तेनसंयोगविशेषस्य कारणत्वेनैवानतिप्रसङ्गेन नीलरूप
त्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन कारणत्वे न मानमस्ति तथा
ार्यमात्रवृत्तिजात्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति व्या
स्तथा कारणत्वं स्वीकार्यम्। वस्तुतो विजातीयतेजःस
ोगस्योष्णरूपतेजस्यपि सत्त्वेन तत्र नीलोत्पादवारणा
था कारणत्वं वाच्यमित्याहुः।

१ पूर्वकल्पे संयोगस्यापि नानावैजात्यापत्तिः। कपालत्वादिना न कारणत्वम्। ि
ये वैजात्यान्यपि नाना कपालत्वादिनापि च हेतुत्वम्। तृतीये अन्यद्रव्यजनकतावच्छे
क्रमेव संयोगस्य वैजात्यं घटपटादिजनकसंयोगेषु, कपालत्वादिना च कारणता

वस्तुतस्तु पृथिवीत्वविशिष्टविलक्षणतेजःसंयो
पृथिवीत्वविशिष्टसमवायेन तादृशसंयोगस्य, विजा
संयोगेन तेजसो, वा नीलविशेषे हेतुत्वेनाऽतिप्र
वारणान्न तादृशकारणत्वे मानं तथापि कार्यमात्रः
जात्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति प्राचां नियम
तत्र मानम् । यदि च विशेषणविशेष्यभावभेदेन
णतावच्छेदके विनिगमनाविरहवत्कारणतावच्छेदक
न्धेऽपि विनिगमनाविरहान्न पृथिवीत्वविशिष्टसम
संबन्धेन तेजःसंयोगस्य हेतुत्वम् । नापि विलक्षणसं
संबन्धेन तेजसः । वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणविल
तेजःसंयोगत्वेन संबन्धत्वे तेन संबन्धेन तेजसोऽपि
संबन्धित्वात्तत्रापि नीलोत्पत्तिर्दुर्वारा । यदि च वृत्ति
यामकविलक्षणसंयोगत्वेन तेजसो हेतुत्वं तदा स्वभे
शिष्टसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वम् । अन्यस्य वृत्तिनि
कसंयोगस्य दुर्वचत्वात् । तथा च विशेषणविशेष्यभाव
गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते
नीलत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वं युक्तमुत्पश्याम
पूर्वोक्तमप्यत्र विस्तरेण प्रदर्शितमिति दिक् ।

नन्विक्षुक्षीरादिमाधुर्यवज्जलमाधुर्यस्य प्रत्यक्षो
हात्तत्र माधुर्ये न मानं, नारिकेलजलादौ माधुर्यस्य
क्षीरादिजले अम्लादिवत्पृथिव्यानिष्ठस्यैवोपलब्धेरिति

अत्र केचित् । हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलमा
पलम्भाद्धरीतक्यादिना संयोगविशेषेण जलमाधुर्यं
ज्यत इति तत्र माधुर्यसिद्धिरिति तन्न । हरीतक

रकार्यकारणभावगौरवापत्त्या [1] लाघवेन हरीतक्याद्यव
वेषु जलसंयोगविशेषेण, अग्निसंयोगविशेषेण, संयोग
शेषेण वा, माधुर्योत्पादस्यैवौचित्यात् ।

अपरे तु यद्यपि हरीतक्यादिभिर्जलसंयोगविशेषस्
ाधुर्यविशेषप्रतीतित्वापेक्षया माधुर्यविशेषत्वमेव कार्य
ावच्छेदकं युक्तं तथापि हरीतक्याद्यवयवेषु पूर्वरसना
रसान्तरोत्पादकल्पने गौरवान्माधुर्यविशेषप्रतीतित्वमे
ार्यतावच्छेदकमिति जले मधुरत्वसिद्धिरित्याहुः ।

पूर्वं जलमाधुर्याभाववदेव संयोगविशेषात्तत्र माध
ोत्पत्तिः, स च विशेषो हरीतक्यादिसंयोगे अतो माध
रसविशेषत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकम् । यदि च रस
वस्य प्रत्यक्षतया रसत्वेन जले रसोऽनुभूयत एव हरीत
ीभिस्तु संयोगात्तरं मधुरत्वादिप्रत्यक्षमेव जन्यते तदा मधु
वादिप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति केचित् ।

जलं परमाणुस्वरूपं नित्यं, कार्यस्वरूपमनित्यं, शर
न्द्रियविषयरूपं च । शरीरं वरुणलोके विद्यमानानां, ते
रीरस्याऽऽप्यत्वसाधकः शब्द एव द्रष्टव्यः ।

इन्द्रियं रसग्राहकम् । विषयरूपं करकाहिमसरित्सा
ादि । ननु चक्षुरादिना रसाग्रहाद्रसग्राहकं चक्षुराद्यतिरि
सिद्धं तु रसनात्वावच्छिन्नं, परं तु तस्य जलत्वे किं मानम्

---

[1] हरीतकीसंयोगत्वेनेति कारणताकोटिगौरवात्, संयोगस्य गुणत्वेन
ाय च कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वस्वीकारेण गौरवाच्चाह । विजातीयसंयोगेन हर
ीत्वेन कारणता । अत्र कल्पे संयोगत्वेन कारणताकोटिलाघवम् । समवा
येनेति लाघवम् । एवमामलकीत्वेनेत्यादि । एतद्धि तृतीयकल्पे हरीतक्यामलका
ंयोगेषु वैजात्यमेकमेव । ननु हरीतक्यादीनां कारणत्वे ऽनन्तकार्यकारणभावापत्ति
रात्त । विजातीयसंयोगत्वेनेति । समाधाने कार्यकारणभावापत्तिस्तु आद्यकल्पे

वद्रसग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्या ज
इति युक्तमुत्पश्यामः ।

ननु हिमकरकयोर्जलत्वे न मानं कठिनस्
पार्थिवत्वमेव युक्तम् । अत्र केचित्, ऊष्मणा विल
योर्जलत्वोपलम्भात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं
तद्द्रव्यारम्भकपरमाण्वारब्धम् यथा दुग्धध्वंस
दुग्धारम्भकपरमाण्वारब्धत्वमिति व्याप्तेर्हिमकरक
परमाण्वारब्धत्वं तयोर्नाशानन्तरमुत्पन्नस्य सिद्ध
लत्वं साधयति । प्रथमद्रव्यपदं मणिरूपद्रव्यध्वंस
व्यभिचारवारणाय द्वितीयद्रव्यपदं प्रागभावध्वं
न्तुजन्ये पटे व्यभिचारवारणायास्तु । शालग्राम
नारकीयशरीरे शालग्रामारम्भकपरमाण्वनारब्धं
चारस्तु केन निरसनीय इति अदृष्टाद्वारकत्वेन वि
मिति केचिदाहुस्तन्न । मणिध्वंसजन्यवह्नौ व्यभि
वह्नौ मणिसमवधाने तृणादौ दाहवद् वह्निना व
ननाद्वह्नावपि मणेः प्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु स्वजन्यवह्नेरेव दाहजनकत्वाद्दाहं प्र
प्रतिबन्धकत्वं किं तु वह्निं प्रत्येवेति । तत्तुच्छम्
न्यवह्नित्वेन दाहकारणत्वे गौरवापत्तेः । मणिज
दौ दाहेनानुद्भूतवन्ह्यादिकल्पने गौरवापत्तेश्च ।

उष्णस्पर्शवत्तेजः । अनुद्भूतस्पर्शानङ्गीका
स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तल्लक्षणं, त
तिस्तु तेजस्त्वम् ।

ननु तेजस्त्वजातिसिद्धौ किं मानम् । न
ष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया नि

ात्तैजसत्वेन तत्र हेतुत्वे मानाभावात् । न च जन्यो-
त्वावच्छिन्नं प्रति तैजसत्वेनैव हेतुत्वमस्तु लाघ-
ष्णस्पर्शत्वेनेति वाच्यम् । चक्षुरादावपि उष्णस्प-
: । न चेष्टापत्तिरत एवानुद्भूतस्पर्शोऽपि स्वीक्रियत
च्यम् । अनन्तानुद्भूतस्पर्शाङ्गीकारे गौरवापत्त्या ज-
स्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वावच्छिन्नं
ष्णस्पर्शत्वेनैव कारणत्वकल्पनेन कारणतावच्छेद-
धे स्वाश्रयसमवेतत्वरूपगौरवस्यापि प्रामाणिकत्वा-

अत्र केचित् । यदि च रसनेन्द्रिये जलत्ववत् चक्षु-
तैजसत्वे न मानं विभाजकोपाधेस्तेजश्चक्षुःसाधार
ष्णस्पर्शवद्रूपग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजा-
स्यैव निर्वचनं तदा जन्योष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति
नैव हेतुत्वं युक्तम् । एतेन चन्द्रकिरणादे रत्नप्रभा-
ग्रहः । तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात् । जलीयपार्थिवावय-
नाभिभवात्तत्रोष्णत्वाग्रह इति ।
वस्तुतस्तु तस्य रूपग्राहकत्वात्संग्रहः । तत्साधा-
ध्यन्तरेण वा विभागः ।
अन्ये तु विलक्षणरूपं प्रति विलक्षणनीलादिकं प्रति
लक्षणतेजः संयोगस्य हेतुत्वात्तैजसत्वसिद्धिः३ । न च

समवायेन जन्योष्णस्पर्शं प्रति तादात्म्येन तेजसः कारणत्वे कारणतावच्छे-
लाघवम् । उक्तकार्यकारणभावे तेजसः समवायेन असमवायिनस्तु स्वाश्र-
त्वेनेति गौरवं स्पष्टमेव ।

नन्‍ु विलक्षणरूपत्वावच्छिन्नं प्रति पाकत्वेन कारणतेति विलक्षणरूपे पाक-
च्छेदकमेव वैजात्यं ततश्च वैजात्यस्य नीलत्वसामानाधिकरण्यं पाकजनीले,
नाव्याप्यत्वात्तद्वृत्तित्वं नीलत्वसमानाधिकरण नीलजनीलवृत्तित्वेऽभावो वैजात्या-
प्रतियोगित्वमपि इति त्रितयसम्बन्धेन नीलत्वधर्मवैशिष्ट्यस्य वैजात्ये सत्वात्त्वा-

विलक्षणसंयोगस्यैव हेतुत्वमस्तु किं तैजसत्वप्रवे
घाच्यम्। विलक्षणसंयोगसंबन्धेन तेजस्त्वेनैव हेतुत
पाकं प्रति तेजसोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनेन तस्यैव कार
वच्छेदकसंबन्धतया विलक्षणसंयोगकल्पनात्। अ
तेन सम्बन्धेन पृथिव्यादिकमेव कारणमित्यपि परा
त्यपि वदन्ति।

केचित्तु शुक्लभास्वररूपवत्त्वं तल्लक्षणं, शु
स्वरूपकीर्त्तनं, भास्वरत्वं रूपे शुक्लत्वव्याप्यो जातिवि
न च वह्नौ सुवर्णादौ चाव्याप्तिः। तद्रूपस्यापि
त्वात्। पार्थिवरूपेणाभिभवात्तद्रूपाग्रहेऽप्यन्यरूपव
तद्रूपग्रहात्पीतः शङ्ख इतिवत्। अत एव रूपाग्र
द्रव्यचाक्षुषमित्यपि निरस्तम्। यत्र रूपं गृह्यत एव
तच्छुक्लत्वमेवाभिभवान्न गृह्यते।

अपरे तु अनुद्भूतरूपे प्रमाणाभावेन चक्षुर
व्याप्त्या नैतल्लक्षणं, किं तु तादृशरूपवद्वृत्तिद्रव्यत
प्यजातिमत्त्वं, नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिगन्धवदवृ
तिमत्त्वं च तल्लक्षणमाहुः। यदि निर्गन्धनैमित्तिकद्रव
द्विजातीयं पार्थिवं सम्भाव्यते तदा तद्वारणार्थं तद्
त्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपदं देयम्।

तच्च परमाणुरूपं नित्यमनित्यमन्यत्। तच्च
न्द्रियविषयरूपं शरीरं सूर्यलोकवासिनां तत्र प्रमाण
मादिकमेव।

इन्द्रियं चक्षुः। ननु चक्षुषस्तेजस्त्वे किं मानम
अत्र प्राञ्चः। चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वे

पि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद् दृष्टान्तासिद्धिवारणाय ।
एव दीपान्यप्रभाया एव दृष्टान्तत्वसम्भवाद् द्वितीय
न परकीयपदं प्राथमिकम् । मनसि व्यभिचारवारणाय
ोऽव्यञ्जकत्वम् । आकाशादौ व्यभिचारवारणाय रूपव्य
त्वम् । सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदमस्तु ।

परं तु रूपे परकीयत्वं द्वितीयहेतौ कुतः ? घटादेः
व्यञ्जकत्वेन स्पर्शाव्यञ्जकत्वेनैव वारणसंभवादिति न
ग्रम् । पार्थिवत्रसरेणौ चक्षुर्निष्ठपित्ते च व्यभिचारवा-
ाय तत्सार्थकत्वादित्याहुः । तन्न । अप्रयोजकत्वात् ।

विषयो वह्निसुवर्णादिरूपः । तत्र रूपस्पर्शसंख्या-
माणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव-
वेगवत् ।

ननु सुवर्णस्य कठिनस्पर्शवत्त्वात् पीतरूपवत्त्वाद्गुरु
वत्त्वात्पार्थिवत्वमेव युक्तं, न तु तेजस्त्वं भास्वररूपाभा
दुष्णस्पर्शाभावाच्चेति चेत् ।

अत्र केचित् । पृथिवीजलद्रवत्वयोरत्यन्तानलसंयो
ाच्छेददर्शनात्तादृशसंयोगेनापि सुवर्णद्रवत्वस्यानाशा
द्द्रवत्वस्य पृथिवीजलद्रवत्वभेदसिद्धौ तदाश्रयस्य तेज
मिति । तन्न । आत्यन्तिकत्वस्याननुगतस्यानतिप्रसक्तस्या
र्वचनीयत्वेन विजातीयसंयोगस्यैव द्रवत्वनाशकत्व
व्यम् । वैजात्यस्य फलैकोन्नेयत्वेन तत्र फलाभावेन सुव
संयोगे वैजात्याभावेनैव सुवर्णस्य पार्थिवत्वेऽपि तद्द्रव
स्य नाशानापत्तेः । अत एव पीतिमागानां सत्यप्यत्य
ाग्निसंयोगे रूपापरावृत्तेस्तत्प्रतिबन्धकं द्रवत्ववद्द्रव्य

त्तेः। अत्यन्ताग्निसंयोगेन पीतं पीततरमिति प्रतीतेस्त- स्यापि नाशाच्च।

ननु पीतरूपनाशाङ्गीकारे तत्र विलक्षणसंयोगस- न तद्द्रवत्वस्यापि नाशापत्तिरिति चेत्? न। पीतरूपा- ऽ विजातीयसंयोगेऽपि द्रवत्वाश्रये विजातीयसंयोगा- वात्, पीतरूपाश्रयद्रवत्वाश्रययोर्भेदाङ्गीकारात्। तयोर- ऽभ्युपगमेऽपि पीतरूपवद्द्रवत्वनाशकयोर्भिन्नभिन्नवै- त्याश्चान्तयोरभ्युपगमाद्द्रवत्वनाशकाभावेन द्रवत्व- नाशात्। परमार्थतस्तु द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्व- ऽपि नाशोऽस्त्येवेति दिक्।

अत्यन्ताग्निसंयोगेन मलिनभागनाशादेव पीततरम- ति संभवात् एवंबहुतरावयवेषु द्रवत्वोत्पादादेव द्रुतं तरमिति प्रतीतिसम्भवाच्च न पीतरूपद्रवत्वयोर्नाशः। ात्यस्य फलैकोन्नेयत्वादित्यपरे।

वायुत्वजातिमान् वायुः। स चातीन्द्रियः। विलक्षण- र्शेन वायोरनुमाना[1] तत्र वैजात्यमानुभविकं तद्व- च्छिन्नस्पर्शजनकतया वायुत्वसिद्धिः।

परे तु अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्वं तल्लक्षणम्। र्थेवोतेजोजलेष्वतिव्याप्तिवारकाण्यपाकजानुष्णाशीतेति र्शविशेषणानि इति प्राहुस्तन्न। पृथिव्यामपाकज- ऽपि अनुष्णाशीतस्पर्शस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः। न च पा- प्रयोज्यत्वमपाकजत्वं, पृथिवीपरमाणौ पाकजस्पर्शस्यैव त्वेन तद्द्वारासमवेतपृथिवीस्पर्शमात्रस्य पाकप्रयोज्य- ऽनातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। अनुद्भूतस्पर्शे मानाभावेन

१ रूपरहितद्रव्यासमवेतस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिस्पर्शवत्।

यादावव्याप्तेः । परमाणुद्व्यणुकादिस्पर्शसाधारण-
न्यत्वस्यैकस्याभावाच्च ।

; विलक्षणस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शस्य हेतुत्वेनै-
त्रङ्गाद्विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेन कारणत्वे माना-
। च विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेनैव हेतुत्वं न तु
स्पर्शत्वेनापि, न च त्वगिन्द्रियादौ विलक्षणस्पर्शा-
वायुत्वे प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । विलक्षण-
। वायुत्वेन कारणत्वे विलक्षणस्पर्शजनकतावच्छे-
त्वं जन्यवायुमात्रवृत्ति तस्याः कार्यमात्रवृत्तिजा-
रणजन्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशवायुत्वा-
प्रति वायुत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च विलक्ष-
सकलवायुस्पर्शवृत्त्येकं तद्व्याप्यविलक्षणस्पर्शज-
छेदकमपरम् । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं जन्यवा-
येकं, तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं सकलवायुवृत्त्ये-
मातिचतुष्टयं स्वीकार्यम् । नित्यवायुस्पर्शे प्रमा-
त्ते वायुस्पर्शे विलक्षणस्पर्शत्वमेकैव जातिः कार्य-
स्तदवच्छिन्नं प्रति वायुत्वव्याप्यजन्यवायुमात्र-
त्वेन हेतुत्वमिति तथापि जातित्रयम् । मम तु
भिमतस्पर्शे जातिद्वयम् । तत्रैका कार्यतावच्छे-
रा कारणतावच्छेदिका न तु वायुत्वस्वीकार
लक्षणस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वेनैव हेतुत्वम् ।
लक्षणस्पर्शजनकतावच्छेदकं वायुत्वं न जन्यवायु-
। किं तु सर्ववायुवृत्ति । अन्यथा तदवच्छिन्नं
तुत्वेन कारणतावच्छेदकतया वायुत्वान्तरस्वीका-

र्शं प्रति स्पर्शस्य प्रतिबन्धकत्वान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिः
था च स्पर्शे जातिद्वयं वायुत्वमेकमिति जातित्रयस्व
रे गौरवादिति चेत् ।

अत्र केचिदाहुः । विलक्षणस्पर्शवत्त्वयोरपि स्पर्शन
भवसिद्धत्वाद्वायुत्वमप्यनुभवसिद्धम् । तथा च तेनै
लक्षणस्पर्शं प्रति कारणताऽवच्छिद्यते लाघवात् । न
गिन्द्रियादावव्याप्तिः । तस्य वायुत्वाभावेऽपि वायु
ाधारणधर्मस्यैव द्रव्यविभाजकोपाधित्वस्वीकारात्
चैवमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शपदैर्विलक्षणस्पर्शोपलक्षण
लक्षणस्पर्शवत्त्वलक्षणं निर्दोषमिति वाच्यम् । इष्टत्वात
स्य यथाश्रुतार्थे दूषणदानादिति दिक् ।

अन्ये तु जन्यवायुस्पर्शे वैलक्षण्यमेकमेव, तदवच्छि
जनकतावच्छेदकं वायुत्वमपि सकलवायुसाधारणमेव
व । वायुपरमाणौ स्पर्शत्वव्याप्यजातिशून्यस्पर्शसत्त्वा
त्र स्पर्शोत्पत्तिरिति ।

परे तु वायुपरमाणुष्वनेकस्पर्शकल्पनागौरवेण विल
स्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यवायौ वायुत्वमेकं तदवच्छि
जनकतावच्छेदकत्वेन सकलवायुसाधारणमपरं वायुत
न्यवायुस्पर्शे वैलक्षण्यं चैकमेवेति जातित्रयमिति वदन्ति

अपरे तु वायुत्वविशिष्टो वायुः स्पर्शनानुभववि
ः । तथा च वायुस्पर्शमात्रवृत्तिवैजात्ये न मानं किं त्व
ाशीतस्पर्शजन्यतावच्छेदकं स्पर्शजन्यपृथिवीस्पर्शस
रणमेकं वैजात्यं तद्व्यापकमनुष्णाशीतस्पर्शत्वमपरमि
ाहुः ।

अन्ये तु अनुष्णाशीतस्पर्शत्वजातौ मानाभावः । f

वैजात्यं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं वायुत्व-
वृत्ति तज्जनकतावच्छेदकं सर्ववायुवृत्ति वायुत्व-
। तन्न । पृथिवीस्पर्शे पृथिवीजन्यतावच्छेदकतया
कल्पनेन जातिद्वयकल्पनागौरवापत्तेः । न च
तावच्छेदिका ऽपाकजजन्यस्पर्शे एकैव जातिरिति
शीतत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । स परिमाणु-
यस्तदन्योऽनित्यः । स धृतिशब्दकम्पैरनुमेय[1] इति

नित्यस्त्रिविधः । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं
: । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् । तच्चावयवीयं रूपा-
सति स्पर्शव्यञ्जकद्रव्यत्वाद् अङ्गसङ्गिसलिलशै-
ञ्जकव्यजनपवनवदिति प्राञ्चः ।
षयस्तु महावायुः प्राणादिरूपश्च स्पर्शसंख्यापरि-
त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगवान् ।
ब्दवदाकाशम् । ननु शब्दत्वजातेः कार्यमात्रवृ-
तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमाकाशत्वं न जातिः,
र्यमात्रवृत्तित्वात्, तथा च किं तज्जनकतावच्छेद-
येत् ।
त्र केचिदाहुः । शब्दस्यैव तज्जनकतावच्छेदक-
च कार्यस्य कार्यात्पूर्वमभावात्कारणतावच्छेद-

नुमानप्रकारश्च इत्थम् । नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शव-
तुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकावत् । जलादिगतधृत्यादौ
रणाय नभसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणाय
। एवमग्रे त्र रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं शब्दादिधारासन्तानः स्पर्शवद्वेगव-
जन्यः अविभज्यमानावयवकद्रव्यसंबन्धिशब्दसन्तानत्वात् । दूराभिहतभेरी-
त् । पृथिव्याद्यभिघातजन्ये शब्दे सिद्धसाधनवारणाय नभसीति एवमेवो
[illegible]

कावच्छिन्नस्य कार्यात् पूर्वमभावाच्च कार्योत्पाद इति
च्यम् । प्रकृते कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव कार्योत
कत्वात् । यद्वा । आकाशस्य व्यापकत्वेन सर्वदैव श
कचिज्जीयमानत्वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वस्य
र्योत्पादकत्वपक्षेऽपि क्षत्यभावात् । न च गकारादेः का
तावच्छेदकत्वं शब्दस्य चेत्यत्र विनिगमनाविरहः, श
निश्चिताव्यभिचारकत्वात् । न च सर्गाद्यश
पूर्वं न तत्सम्भवः । एतद्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिकार्यद्रव्यन
स्यैवावान्तरप्रलयत्वेन स्वीकारात् । ब्रह्माण्डान्तरे त
शाशब्दात्पूर्वमाकाशे शब्दसम्भवात् । अत एव पृथिव
दौ शब्दः कल्प्यतामित्यपि निरस्तं, तेषामनन्तत्वादव्
पकत्वाच्च ।

दिक्कालयोर्विशेषगुणानाश्रयत्वाच्च शब्दाश्रयत्वं त
संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दगुणवदिति प्रा

नव्यास्तु दिक्कालयोः प्रमाणाभावेन जीवानाम
नन्तत्वाज्जीवगुणत्वे शब्दस्य मनःसंयुक्तसमवायेन मानसत्व
परया मानसं प्रत्यक्षयोग्यत्वे च तच्छेदस्य मानससाक्षात्त्व
रकारणत्वापत्त्या च न जीवगुणत्वं किं त्वीश्वरगुणत्वमि
नातिरिक्तमाकाशमित्याहुः

परे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धेन म
नसत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यात्मगुणत्वेन कारणत्वं, योग्य
त्मगुणत्वं जातिविशेषः । स च निर्विकल्पकसत्त्वे तु तस्या
घटज्ञानवानिति प्रत्यक्षविषयत्वाद् ज्ञानत्वव्यापकः । ज्
ञनयोर्नियतक्षेमानाभावात् कृतित्वस्यापि व्यापक इति
ज्ञानत्वकृतित्वाभ्यां संकरः । न ...

[कत्थोक्ता । न च मनःसंयुक्तसमवेतत्वेन चक्षुःपरिमा
ादेर्मानसत्वापत्तिः । मनस्संयुक्तात्मसमवायस्य प्रात
त्वस्वीकारात् प्रत्येकं जीवैः सह विनिगमनाविरहा
श्वरस्यैव[1] शब्दाश्रयत्वम् । न च शब्दनिमित्तकारणत्वे
ृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वमिति वाच्यम्
ार्यत्वावच्छिन्नकारणत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि शब्दत्वावच्छि
समवायिकारणत्वस्य कल्पने विनिगमनाविरहादि
ाहुः ।

ननु शब्दस्याकाशसमवेतत्वे कर्णशष्कुल्यवच्छि
ााकाशरूपेण श्रोत्रेण करणेन कथं तत्साक्षात्कारः सम्भ
ति शब्दसन्निकर्षस्य श्रोत्रसमवायरूपस्य नित्यत्वेन व्य
ारत्वासम्भवात् ।

अत्र केचिदाहुः । इन्द्रियरूपकरणस्य साक्षात्कारज
ने व्यापारापेक्षा न तु विषयसन्निकर्षरूपव्यापारापेक्ष
था च शब्द एव व्यापारोऽस्तु । तस्य श्रोत्रजन्यत्वात् श्रो
जन्यसाक्षात्कारजनकत्वाच्च । न च शब्दस्य शब्दसाक्षा
कारजनकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । देवदत्तस्य देश
तरशब्दसाक्षात्कारवारणाय देवदत्तकर्णावच्छिन्नशब्द
वदत्तशब्दसाक्षात्कारे हेतुत्वस्वीकारात् ।

अन्ये तु श्रोत्रमनोयोगस्यैव तद्व्यापारत्वमत ए
ब्दाभावप्रत्यक्षेऽपि न व्यापारासम्भव इति ।

---

१ जीवानामपीतिभावः । तथा हि नव्यास्त्वित्यादिना पूर्वं जीवभेदस्य स्व
स्वस्वीकारगौरवेण शब्दस्य जीवगुणत्वं व्यपेधि । इदानीं तु मानसप्रत्यक्षप्रयोजका
त्मविशेषगुणत्वरूपजात्यभावेन मानसत्वाव्यापकाभावाच्च जीवगुणत्वे बाधकमिति
त्मत्वावच्छिन्नस्य विभोर्गुणः शब्दः । अन्यस्य विभोरभावात् । तथा च विभुम

कालस्तु दिग्विपरीतपरत्वापरत्वानुमेयः। र
रामे लक्ष्मणापेक्षया परत्वबुद्धिः। लक्ष्मणे रामापेक्ष
त्वबुद्धिः। तस्या रामे लक्ष्मणावधिकं परत्वं लक्ष्म
वधिकमपरत्वं विषयः। अतस्तद्विषययोः परत्व
योर्विलक्षणयोः सिद्धिस्तज्जनकसंयोगाश्रयस्य काल
सिद्धिः। तथा हि। परत्वापरत्वयोः पिण्डौ समवा
तत्पूर्वकालोत्पन्नत्वबुद्धिस्तदवधिकपरत्वे निमि
तदधिकरणकालोत्तरकालोत्पन्नबुद्धिस्तदवधिकाप
मित्तकारणं, पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्। अस
कारणपिण्डप्रतियोगिकसंयोगाश्रय एव कालः। न
वायिकारणसंयोगाश्रयत्वमव्यापकद्रव्याणां सम्भ
वेत्र जन्यद्रव्येषु प्रायश एतादृशपरत्वापरत्वयोरु
सम्भवात् तत्संयोगस्याव्यापकेष्वसंभवात्। आ
नित्यत्वेन तत्संयोगाश्रयत्वकल्पने गौरवात्। नाप्य
तस्य शब्दकारणत्वेनैव सिद्धेः। प्रत्येकं जीवैः सह
मनाविरहाच्च। दिशस्त्वेतद्विलक्षणपरत्वापरत्वास
कारणसंयोगाश्रयत्वेनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् च
तदाश्रय इत्येके।

अपरे तु इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या काल
यद्यपि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतौ जन्यस्य सूर्य
पकालस्यैव विषयत्वान्न महाकालसिद्धिस्तथापि
यादिरूपकालस्य घटादिभिः सम्बन्धाभावे तत्स
गादिदानीं घट इत्यादिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् सम्ब
त्या कालसिद्धिः। तथा च सूर्यक्रियाश्रयसंयु

[र] सूर्यक्रियादीनां सम्भवत्येवेति न कालसिद्धिः ।
[अ]पि तेषामनन्तत्वात् प्रत्येकं विनिगमनाविरहाच्च काल
[स]म्बन्धघटकतया सिध्यतीत्याहुः ।

स चैको नित्यो विभुश्च । भेदे प्रमाणाभावात्, सर्वत्र
[उ]पलम्भाच्च । एकत्वेऽपि तस्य क्षणघटिकाप्रहरदिवसप-
[क्ष]वर्षाद्युपाधिभेदादनेकत्वम् ।

क्षणस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म घट-
[त]रजविभागप्रागभावविशिष्टस्य पूर्वघटकर्मणः क्षण-
[द्व]यस्थायित्वाच्च क्षणत्वमतः स्वजन्येत्युक्तम् । तत्तत्क-
[र्मो]त्तिकालोत्पन्नघटादेस्तत्तत्कर्मजन्यविभागप्रागभाव-
[वि]शिष्टस्य तत्तत्कर्मवत् क्षणत्वमेव । तत्तत्कर्मोत्पत्तिकालो-
[त्तरे क]र्मसत्त्वेऽपि तज्जन्यविभागप्रागभावाभावात् कर्मो-
[त्तरका]ले एव विभागोत्पत्तेः, पूर्वकाले तत्कर्मजन्यविभाग-
[प्राग]भावसत्त्वेऽपि कर्मसत्त्वमिति विशिष्टं क्षण एव ।

[उ]त्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । यद्यपि घटादिक्रि-
[या]द्वितीयक्षणादौ [illegible]क्रियया घटादौ संयोगो
[न] एव तादृशोत्तरसंयोगविशिष्टघटादिकर्मणः क्षणत्र-
[य]स्थायित्वाच्च क्षणत्वम् । न च स्वजन्यसंयोगप्रयोत्तरसं-
[यो]गेनोक्त इति वाच्यम् । संयोगात् पूर्वकर्मणः सत्त्वेन
[ना]पि जनकत्वात् । तथाऽपि स्वनाशकस्यैवोत्तरसंयोग-
[त्वे]क्तत्वात्, स्वनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव स्वज-
[न्य]वच्छेदकत्वाच्च द्वितीयक्षणोत्पन्नसंयोगस्य स्वजन्य-
[त्व]ति कश्चित् ।

पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा । उत्तरसंयोगप्राग-

इत्याह । तत् तुच्छम् । विभागस्योत्तरसंयोगनाश्यत्
संयोगनाशविशिष्टविभागस्य त्रिक्षणस्थायित्वेन व
यहाराविषयत्वात् । न च विभागस्य पूर्वसंयोगन
श्यतया क्षणत्रयस्थायित्वाभावोक्तदोष इति वाच्यम् ।
योगनाशापेक्षयोत्तरसंयोगस्य च लाघवेन नाशकत
शब्दज्ञानादिवच्चास्य विभागस्य त्रिक्षणस्था
कुत्राप्यगणनाच्च । अपि च आरम्भकसंयोगप्रतिद्व
भागजनकक्रियाया अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि
जनकत्वेपक्षे कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणवि
जनकत्वं, तस्य च द्रव्यनाशसापेक्षस्य विभागज
एकोदशाक्षणा प्रक्रियाऽभिहिता । विभागस्य त्रिक्ष
यित्वे च द्व्यणुकनाशसमय एव पूर्वदेशसंयोगनाश
भागनाशात् कथं द्रव्यनाशसापेक्षो विभागं जनये
किं चिदेतत् । यद्यपि विभागनाशकत्वं नोत्तरसंये
सर्वस्यापि संयोगस्योत्तरत्वेन विभागस्य क्षणिक
त्तिरतथाऽपि यथोत्तरसंयोगस्य विभागनाशकत्वं त
भागग्रन्थे वक्ष्यामः ।

विलक्षणपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्
विलक्षणापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविसुल
लक्षणपरत्वासमवायिकारणपिण्डप्रतियोगिकसंयोग
त्वं,[१] तादृशापरत्वासमवायिकारणतादृशसंयोग
वा दिशो लक्षणम् ।

ननु कालिकपरत्वापरत्वातिरिक्तपरत्वापरत्
त्वाभावेन तादृशापरत्वापरत्वासमवायिकारणसं

ाया न दिक्सिद्धिरिति चेत् । न रवसन्निकृष्टे स्वनि
पि स्वापरत्वबुद्धिः स्वस्य तदपेक्षया विप्रकृष्टे चान्यत्रि
ास्य परत्वबुद्धिर्जायते। न चैषा कालिकपरत्वापरत्वाभ्य
म्भवति इति विलक्षणपरत्वापरत्वानामेव तद्विषय
ाम् । अत्र यदपेक्षया परत्वं यत्र यस्योत्पद्यते तदपेक्षय
त्र तस्य सन्निकृष्टत्वबुद्धिस्तादृशापरत्वे निमित्तम्
ापिण्डः समवायी दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायी । एवमप
त्वे विप्रकृष्टबुद्धिर्निमित्तकारणम् । समवायिकारणा
ारकं पूर्ववत् । एतादृशसंयोगाश्रयत्वं नान्यस्येति दिगे
ादृशसंयोगाश्रय इत्याहुः ।

अन्ये तु प्राच्यां दिशि घट इति प्रत्ययादुदयाचलसं
संयोगरूपप्राच्या घटे सम्बन्धाभावे तादृशप्रत्ययासम्भ
न तादृशसूर्यसंयोगाश्रयसंयुक्तदिक्संयुक्ततया घटादे
ादृशप्रत्ययात् तादृशसम्बन्धस्य घटकतया दिक्सिद्धिः।
तादृशसम्बन्धघटकत्वं पृथिव्यादीनामनन्तत्वादव्यापक
ादात्मनां चाप्यनन्तत्वात्। नापि कालाकाशयोः, प्रत्ये
ावैः सह विनिगमनाविरहाद्दिगेव सिध्यतीत्याहुः ।

नव्यास्तु यदपेक्षया यत्र यत्सन्निकृष्टदेशवृत्तित
नैव तदपेक्षया तत्र तत्सन्निकृष्टत्वरूपापरत्वेनापर इति
ुद्ध्युपपत्तेर्न विलक्षणापरत्वे मानम् । एवं यदपेक्षया य
विप्रकृष्टदेशवृत्तित्वं तेनैव तदपेक्षया तत्र तद्विप्रकृष्टदे
वृत्तित्वरूपपरत्वेनैव परत्वबुद्ध्युपपत्तेर्न विलक्षणपरत्वे
पि प्रमाणमस्तीति न विलक्षणपरत्वापरत्वासमवायि
ारणसंयोगाश्रयतया दिक्सिद्धिः । नापि प्राच्यादि

घटेऽपि सत्त्वेन तत्रापि स्वप्राचीस्थत्वबुद्ध्यापत्तेः
प्राच्यादेर्घटादिसम्बन्धाभावे कथं प्राच्यां दिशि घ
व्यवहार इति वाच्यम् । स्वदेशापेक्षयोदयाचलसं
देशस्यैव स्वप्राचीत्वेन तद्वृत्तिघटादौ स्वप्राचीस्थोऽ
इति व्यवहारसम्भवात् । स्वप्राचीस्थघटादौ अन्यस
चीस्थव्यवहारात् पुरुषभेदेनैव प्राच्यादेर्वैलक्षण्यत्वा
एव कालिकयोः सिद्धिरपि न । ..त्प्रागभावकालोत्प
तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वेनैव
लिकतत्परत्वव्यवहारोपपत्तेर्न कालिकपरत्वे प
लक्ष्मणस्यापि रामाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्ष
त्वेन रामात्पर इति व्यवहारापत्तिवारणायोत्प
क्षणपदस्थाने समयपदप्रवेशे तु लक्ष्मणस्यापि र
त्तिसमयो वर्षादिरूपस्तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृ
रामात् पर इति व्यवहारापत्तिः स्यादतः क्षणपदप्र
यपदानुपादाने लक्ष्मणस्यापि रामोत्पत्तिक्षणे व
रामोत्पत्तिप्राक्कालीनलक्ष्मणविषयकज्ञानादीनां ध
त्प्रतियोगिज्ञानादौ विषयितया वर्त्तमानत्वेन राम
त्वव्यवहारापत्तिरतः समयपदं कालिकसम्बन्धेन
लीमात्रं तदधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृ
..दृशक्षणोत्पन्नत्वेन वा न तत्परत्वव्यवहारो,
ऽपि रामात् परत्वव्यवहारापत्तेः । एवं तद
क्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन तदधिकरणसम
धिकरणक्षणोत्पन्नत्वेन तदवधिकापरत्वव्यवहारे
कालिकापरत्वेऽपि मौनम् । इदानीं घट इत्यादि

आत्मत्वजातिमानात्मा । आत्मत्वं तु सुखसमवा
यिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । न च सुखसमवायि
कारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वे प्रमा
णाभावेनेश्वरेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अहं सुखी अ
हं दुःखी इत्यादिप्रत्यक्षसुखाद्याश्रये प्रकारतया भासमानाया
आत्मत्वजातेः प्रत्यक्षसिद्धतया तस्या एवात्मशब्दशक्य
तावच्छेदकतया श्रुतात्मशब्दस्य मुख्यतयैवोपपत्त्य
र्थमीश्वरे तत्सिद्धौ तस्याः सुखादिसमवायिकारणतावच्छेद
कत्वात् । न चेश्वरे सुखाद्यापत्तिः । अदृष्टादेरभावात
त्त्यस्यैतस्यादेरप्रयोजकत्वात् ।

यद्यपि शक्यतावच्छेदकतया न जातिसिद्धिरन्यथा
पशुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुचतुष्टये जातिसिद्ध्या
पत्तेस्तथाऽपि शक्यतावच्छेदकतया नात्र जातिकल्पनं कि
न्तु प्रत्यक्षसिद्धाया आत्मत्वजातेरात्मशक्यतावच्छेदक
तया ईश्वरे श्रौतात्मशब्दमुख्यत्वोपपत्त्यर्थमीश्वरे तस्या
सम्बन्धस्यैव कल्पनम् । यथा ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वादिकं तद्वि
षयाणाम् । अत एव सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदक
तया सिद्धात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अत एव
रे गङ्गादिविषयकज्ञानाद्धर्माद्यापादानमपि निरस्तम्
र्मादिकं प्रत्यात्मत्वेनापि कारणत्वात् । नन्वात्मनि
प्रमाणाभाव इति चेत् ? न । अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षे
त्सिद्धेः । किं च सुखादिसमवायिकारणतया धर्मा
समवायेन सुखादिजनकतया च तत्सिद्धिः । अत एवा
सुखीत्यादिप्रत्ययानां शरीरविषयत्वादात्मसिद्धिरि

बाल्ये कृतधर्मादीनामग्रे सुखादिजनकत्वानुपपत्ते
एव जन्येन्द्रियाणामध्यात्मत्वव्यवहारो निरस्तः
मनसः । तस्याणुत्वेनाहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्य
त्वात् । नन्वहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षे सुखादिसम
न विषयत्वं किं त्ववच्छेदकतया सुखाद्याश्रय
वेति सुखाश्रयत्वं मनसोऽस्त्विति चेत् ? न । शरी
सलौकिकसाक्षात्काराविषयत्वात् । किं च हस्त
नोत्पन्नसुखादेरपि अहं सुखीति प्रत्यक्षविषयत्वात
तदवच्छेदकहस्तस्यैव तादृशप्रत्यक्षविषयत्वं च
तथा च कथमनुगतोऽहमित्याकारकप्रत्ययो हस्त
रसाधारणानुगतानतिप्रसक्ततादृशप्रत्यक्षविषय
वात् । एतेन शरीरस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वमह
ऽणुत्वेऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्सुखस्य ता
म्बन्धेन कारणस्यैवावच्छेदकत्वाच्छरीरस्यावच्
सुखाश्रयत्वम् । मनसः समवायेनैव सुखादिप्र
निरस्तम् । किं चादृष्टवदात्मसंयोगस्य भोगसा
हेतुत्वात् तादृशघटादेर्देशान्तरेऽप्युत्पत्तेर्नादृष्टा
मनसः । न चादृष्टस्य कालिकसम्बन्धेनैव तादृशा
रणत्वम् । न च मनस एवासिद्धिरिति वाच्य
व्यासङ्गान्यथानुपपत्त्याऽणुत्वेन सिद्धेर्वक्ष्यमा
वाच्यम् । पूर्वोक्तयुक्त्याऽनुगतप्रत्यक्षासम्भवात्
शरीरजातेः शरीरावयवतदवयवादिसंयोगनिष्ठ
खीत्याद्यनुगतप्रत्ययः सम्भवत्येव तथाऽपि कार
थानुपपत्त्या विभुरात्मा स्वीकर्तव्य इति दिक् ।

-चसम्भवात्[1] । किंच सुखादेरात्मनिष्ठत्वे मनःसंयुक्तस-
ा.येनात्मैकत्ववन्मनस एकत्वस्यापि प्रत्यक्षवारणाय
ालौकिकमानसे सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य हेतुत्वं
-र्यं, सुखादेर्मनोनिष्ठत्वे च एकत्वादेर्मनसोऽयोग्यत्वा-
ाग्रहणोपपत्तेर्न गुणमानसे सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य
तुत्वमित्यपरमपि लाघवम् । न च गुणप्रत्यक्षे द्रव्या-
द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे एव वा सामानाधिकरण्येन मह-
त्त्वस्य हेतुत्वं न तु चाक्षुषादिभेदेन अनन्तकार्यकारणभाव-
सङ्गात् । अत एव द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वस्य समवायेन हेतु-
ं न तु द्रव्यचाक्षुषादाविति वाच्यम् । चक्षुस्संयुक्तपर-
ाणौ पृथिवीत्वादिसमवायसत्त्वेन परमाणुघटितसन्नि-
र्षेण पृथिवीत्वादिचाक्षुषवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेत
ाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवन्निरूपितसमवायस्य हे-
त्वस्वीकारात् । एवं परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण पृथि-
ीत्वत्वाचवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शने त्वक्सं-
युक्तमहदुद्भूतस्पर्शवन्निरूपितसमवायस्य हेतुत्वावश्यक-
वेन गुणप्रत्यक्षे द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे वा न मह-
त्त्वस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं मानाभावादित्याहुः
ाज्ञ । मन्मतेऽपि एकत्वत्वेन मनोनिष्ठैकत्वत्वेन व
ायोग्यत्वादेवाग्रहणोपपत्तेरिति दिक् ।

स च जीवेश्वरभेदेन द्विविधः । जीवास्त्वनन्ताः
ईश्वरस्त्वेक एव । द्विविधोऽपि नित्यो विभुश्च । जीवास्

१ मनसि महत्त्वाभावेन स्वनिष्ठसंख्याप्रत्यक्षगुणाप्रत्यक्षत्ववत् सुखादीनां म-
ाःसमवेतत्वे तेषामप्यप्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कनस्यानवकाशः । महत्त्वसामानाधिकरण्यम
ाप्य गुणलौकिकमानसे निर्वोढुं न शक्यते । अन्यथा विशुद्धात्मनोऽपि आत्मनिष्ठसुखादि
-र्मा.धर्मयोरपि मानसं स्यात्तेन मानसत्वाभावान्यथानुपपत्त्या धर्मादिषु मनोऽयोग्य

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखे
षप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्याः । ईश्वरस्तु संख्यादि
ज्ञानेच्छाप्रयत्नवान् । ननु जीवोऽप्येक एवास्त्विति
न । एकमुक्तत्वे सर्वेषां मुक्तत्वापत्तेः[1] । वामदेवादि
क्तत्वप्रतिपादकागमाप्रामाण्यापत्तेश्च । यत्तु जीव
परसमवेतसुखादेः परस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । तत्तु
परशब्देनात्मनोऽभिधाने इष्टत्वात् । शरीराभिधा
सम्भवात् शरीरे प्रत्यक्षाभावात् । अवच्छेदकतया
रान्तरे स्यादित्यपि न । हस्तेऽवच्छेदकतासम्बन्धे
द्यमानसुखस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन पादे कारणाभ
वाभाववत्तच्छरीरे विद्यमानसुखस्य शरीरान्तरेऽ
कतयाऽभावेन तत्प्रत्यक्षस्याप्यवच्छेदकतया त
धात् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्र सुखादिप्रत्यक्षे
दकतया तत्र सुखादेरपि हेतुत्वात् । एवं सर्वत्र सु
पादनं निरसनीयमिति दिक् । ईश्वरे प्रमाणमग्रे वक्ष्

मनस्त्वजातिमन्मनः । तच्च नानाऽणु । संख्
माणपृथक्त्वसंयोगविभागदैशिकपरत्वापरत्ववेगव
न्ति मूर्तत्वाद्दैशिकपरत्वापरत्ववन्नित्यत्वाच्च का
रत्वापरत्ववत् । तच्चात्मग्राहकम् । आत्मवृत्तिज
न्यगुणवृत्तिजातितदभावानां च ग्राहकम् । नन्व
स्य मनःसद्भावे किं मानं सुखादिसाक्षात्कारे सुख
त्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न चात्मनः सुषुप्तिकाले
ऽपि प्रसङ्गः । ज्ञानाद्यविषयकात्मप्रत्यक्षासम्भवेन
ज्ञानाद्यभावेन ज्ञानादिविषयकात्मप्रत्यक्षासम्भव

[1] [illegible]

। मनसोऽनङ्गीकारे सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्त्या-
ग्यविशेषगुणस्यैव प्रत्यक्षसम्भवेन ततस्तत्प्रत्यक्षत-
क्षधारासंभवेन सुषुप्त्यनुपपत्तेः न च सुषुप्त्यव्य-
तपूर्वक्षणे निर्विकल्पकस्यैवाङ्गीकारस्तस्य चायोग्य-
त्र प्रत्यक्षमिति सुषुप्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् । सुषु-
व्यवहितपूर्वक्षणे यस्यैव प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं तस्यै-
ो सविकल्पकसम्भवेनाग्रे तत्प्रत्यक्षसम्भवेन सुषुप्त्यनु-
त्तेः । निर्विकल्पकस्य फलैकोन्नेयत्वेन तदा निर्विक-
कसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च[1] । न च मनसः स्वीकारेऽप्या-
ां विभुत्वेन मनःसंयोगस्य सम्भवेन सुषुप्त्यनुपपत्ति-
ति वाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्यापि ज्ञानमात्रे कारण-
स्वीकारेण सुषुप्तिकाले मनसः पुरीततीसंयुक्ततया तत्र
ङ्गाभावेन त्वङ्मनोयोगाभावात् सुषुप्त्युपपत्तेरिति
चित् ।

अन्ये तु चर्ममनोयोगस्य शरीरमनोयोगस्य वा ज्ञान-
मात्रे हेतुत्वान्न सुषुप्त्यनुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु क्रियासंयोगयोर्विशिष्यैव कारणत्वं वा-
म् । अन्यथा घटक्रियया भूतलसंयोगवत् तत्रत्यसर्व-
ष्वपि संयोगजननापत्तेः । तथा च तदानीन्तनमनः-
यथाऽन्यत्र संयोगजननेऽपि नात्मनि संयोगो जन्यते
नाभावात् । न चैतत्कालीनसर्वमूर्त्तसंयोगित्वं, तथा च
ानीन्तनमनःक्रियया कथमात्मनि संयोगो न जन्यत

१ भवद्भिः सुषुप्त्यनुरोधेनाऽप्रत्यक्षपुरीततिमनःसंयोगः स्वीक्रियते तद्वन्ममापि
प्त्यनुरोधेन सुषुप्तिप्राक्काले नियमेन निर्विकल्पकमेव स्वीक्रियते । सविकल्पका-
काले चाक्षुषद्रव्ये चक्षुरिन्द्रियसंयोगः स्वीक्रियते । पश्चात्सविकल्पककाले द्रव्यक्रियया
संयोगनाशात्तस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वस्वीकारेण न सविकल्पकसंभव इति ।

इति वाच्यम् । एतत्कालोत्पन्नद्रव्यैस्तदात्मादौ
भावेनाविभुत्वापत्तेः । कदाचित् [illegible]संयोगि
चेत् तदस्मन्मतेऽपि । न वा तदपि, किंतु पर
तथा च सुषुप्तावात्ममनःसंयोगाभावादेव न ज्ञान

ननु त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्ये हेतौ
तदानीं ज्ञानाभावः । तस्य ज्ञानसामान्ये हेतुत्वे
भावात् । अन्यथा चाक्षुषादिज्ञानकालेऽपि त्वा
पत्तिः । चाक्षुषादिज्ञानान्यथानुपपत्त्यैव त्वङ्मनःसं
योगस्य सत्त्वात् । न च चाक्षुषादिसामग्र्यास्तत्र प्र
कत्वं वाच्यम् । अनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्प
रवादित्याहुः ।

अन्ये तु घ्राणरसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां स्वस्व
पकगुणसन्निकर्षे सति गन्धादीनां चतुर्णामेकं ज्ञा
वा स्यात् न त्वेकस्यैव ज्ञानम् । तथा चैकस्यैव तदा
नोपपादनार्थमिन्द्रियमनःसंयोगस्य कारणत्वं व
तथा च येनेन्द्रियेण मनःसंयोगोऽस्ति तत्प्रत्यक्षं त
नान्यत् । तथा च मनसोऽणुत्वे सर्वैः सह तदा सं
म्भवान्न सर्वैस्तदानीं प्रत्यक्षं जन्यत इति मनसोऽणु
सिद्धिः । न च दध्यत्सु पच्यमानेष्वपि बुभुत्सावशाद्
त्सितानां ग्रहणं नाबुभुत्सितानां तथा रूपादिषु बु
तस्यैव ग्रहणं नाबुभुत्सितस्येति वाच्यम् । बुभु
नाबुभुत्सितग्रहणे प्रतिबन्धकत्वं न वा बुभुत्सि
दिप्रत्यक्षे हेतुत्वं रूपबुभुत्सायामपि अबुभुत्सितपरि
दिग्रहात् । न च रूपबुभुत्साया रूपाविषयकज्ञाने

सां विनाऽपि रूपप्रत्यक्षसम्भवेन व्यभिचारात्। बुभुत्स
श्रयादृगाया ग्रहणं त्वित्थम्। बुभुत्सा हि बुभुत्सितशब्द
वच्छिन्नश्रोत्रे मनःसंयोगसम्पादकतयोपयुज्यते। त
च्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगसम्पादकतयोपयुज्यते
तत्तच्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगस्य हेतुत्वात्। ए
रूपादिबुभुत्साऽपि रूपग्राहकेन्द्रिये मनःसंयोगसम्पाद
त्वेनोपयुक्ता मनसोऽणुत्वस्यैव साधिका। अन्यथा रू
दिचतुर्णां बुभुत्सायां चतुर्णामेकज्ञानविषयत्वं ज्ञाना
षयत्वं वा स्यादित्याहुः।

नव्यास्तु सुषुप्त्यन्यथानुपपत्त्या न मनसः सिद्धि
मनस्त्वाश्रयतत्संयोगादिकल्पनापेक्षया लाघवेन ज
ज्ञानकारणतावच्छेदकजातेः सुषुप्तिकालीनात्मसंयोगे
कल्पनात्। विजातीयसंयोगस्य समवायेन ज्ञानादौ हे
त्वात्। तच्च वैजात्यं जाग्रत्कालीनपृथिव्याद्यात्मसंये
ष्वेव। अत एव पार्थिवपरमाणवो वा मनांसीति दी
तिविवृतिकारैरपि ज्ञानकारणात्मसंयोगाश्रयत्वेन
मनस्त्वं स्वीकृतं न तु ज्ञानकारणपृथिवीपरमाण्वात्म
योगाश्रयत्वेन, तत्त्वेन कारणत्वे गौरवात्। जलपरम
ण्वात्मसंयोगत्वेन विनिगमनाविरहाच्च। नापि युगपज्
नानुपपत्त्या तत्सिद्धिः। रूपादिभिः सन्निकर्षस्य फलैके
यत्वेन यत्र यस्यैव प्रत्यक्षं तद्ग्राहकेन्द्रियसन्निकर्ष
समारतीति कल्पनादेकज्ञानोपपत्तेः। एवं य एव श
गृह्यते तस्यैव कदम्बगोलकन्यायेनोत्पादकल्पनया कप
च्छिन्नत्वात् तस्यैव प्रत्यक्षस्योपपत्तेः। अत एव तस्य ऐ

रूपपरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धा चतुर्विंशतिविधः ।

गुणत्वजातिस्तु रूपादौ गुण इत्याकारकप्रत्ययसिद्धा । अतीन्द्रियरूपादौ तत्सिद्धिस्तु सङ्करभयगुरुत्वादौ धर्मिग्राहकमानादिति प्राञ्चः ।

अपरे तु रूपरसादौ गुणाकाराध्यक्षं नैषामरणं येन तत्सिद्धिः स्यात् । नापि द्रव्यकर्मान्यस्मिन् सामान्यवति याः कारणतास्तदवच्छेदकतया तत्सिद्धिः एवंविधप्रकारेण जातिसिद्धेरभावात् । अन्यथा न्यस्मिन् सामान्यवति याः कारणतास्तदवच्छेदकत्वे जातिसिद्धौ तथा सङ्करापत्तेः । अत एव सामान्यवति न्यस्मिन् वर्तते यः संयोगसमवायिकारणत्वाभावस्तदवच्छेदकतयाऽपि न गुणत्वसिद्धिः । रूपान्यसामान्यसंयोगसमवायिकारणत्वाभावात् तदवच्छेदकतया उ सिद्धौ तथा सङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद् द्रव्यकर्मान्यत्वे सामान्यवत्त्वं गुणत्वं, रूपाद्यन्यतमत्वं तु न गुणत्वं वात् । गुरुत्वादेर्निरस्यत्वेन तद्घटितान्यतमत्वस्यार विरत्वाच्चेति प्रागेवास्माभिः (?) यमित्याहुः ।

ते द्विविधाः । सामान्यगुणा विशेषगुणाश्च । विशेषगुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धिभावनाख्याः । अन्ये सामान्यगुणाः । विशेषगुणलक्षणं तु एकद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नवृत्तिवृत्ति अपरद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्नवृत्त्यवृत्तिजातिमद्गुणत्वम् । न चैवमनयोर्लक्षण

। एवं पृथिवीजलरूपरसयोरपि जातिभेदाङ्गीकारा-
।सिः ।

तत्र रूपत्वजातिमद्रूपम् । रूपत्वजातिस्तु नीलरू-
रूपाद्यनुगताध्यक्षेण सिद्धा । न चातीन्द्रियनीलादे
त्वसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । समवायेन विजातीय-
दिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतु-
नीलत्वादेःपरमाणुनीलादिवृत्तित्वेन साङ्कर्यवारणाय
ादेः परमाणुरूपादिवृत्तित्वस्वीकारात् । न च रूप-
ेना रूपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् प्रत्यक्ष-
रूपत्वादेरेव कारणतावच्छेदकतया परमाणुरूपादे
ादिसिद्धिरिति वाच्यम् । रूपत्वादेर्नित्यवृत्तितया
तानवच्छेदकत्वात् । नापि जन्यरूपत्वादिकं रूपा-
र्यतावच्छेदकं पाकादपि रूपादेर्जायमानत्वेन व्यभि-
त् नापि विजातीयरूपत्वादिकं नीलत्वादेः पाकजनी-
ेवृत्तित्वेन रूपादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्य पीता-
त्तित्वेनोभयो रूपादिजन्यनीलादिवृत्तित्वेन नीलत्वा-
सङ्करप्रसङ्गात् । नापि पाकजन्यजन्यरूपत्वादि-
पाकजन्यताऽपि रूपादौ रूपाद्यजन्यजन्यरूपत्वाव-
न्नं प्रति प्राग्नेत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । न च विजा-
नीलादिकं प्रति पाकजन्यता तथा च पाकजन्यज-
पादिकं प्रति रूपादिजन्यत्वमिति वाच्यम् । विजा-
नीलादिकं प्रत्येव नीलादेर्हेतुत्वं रूपाद्यजन्यजन्यरू-
कं प्रति पाकस्य हेतुत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु विजातीयनीलादिकं प्रति पाकस्य, विजा

यद्यपि कृम्यादिशरीरे न स्वेदः कारणं, तस्मि-
नुत्पत्तेस्तदभावे चोत्पत्तेरन्वयतो व्यतिरेकतश्च
चारः तथापि स्वेदस्य प्रयोजकत्वमाश्रित्योक्तं प्राचां
मानुषादिशरीराणां क्लेदोष्मादिनाशेऽपि गन्धोप
पार्थिवत्वसिद्धिः ।

वृक्षादौ शरीरत्वे पुराणाद्येव मानम् । ये तु
तसंरोहणेनाध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमानात्तेषां श
सिद्धिमाहुः । तन्न । कस्तूरिकादौ यथा सजातीयावय
न्धकल्पनाम सच्छिद्रता । तद्यथा । कस्तूरिकागन्धग्रा
कस्तूरिकासंबन्धोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा सन्निक
र्षेन गन्धग्रहणानुपपत्तेस्तेषां कस्तूर्यवयवसंबन्धश्च
निर्गमनं विना न सम्भवतीति कस्तूरिकादेः सच्छि
प्रसक्तौ तत्र सजातीयावयवसम्बन्धकल्पनाम सच्छि
तथा सजातीयावयवसंबन्धकल्पनेन भग्नक्षतसंरोह
द्धेर्नाध्यात्मिकवायुसंबन्धे मानमिति । न वा ताव
शरीरत्वासिद्धिः । तत्संबन्धस्याकाशादिसाधारण्या
यद्यपि चक्षुरादेर्गमनेन घटादिग्रहणवद् घ्राणगमनेनैव ग
ग्रहसम्भवाज्ञेयं कल्पना तथाप्यनुकूलवातादिवैफ
ल्यं तथाकल्पनमिति प्राहुः ।

शरीरत्वं त्ववच्छेदकतासंबन्धेन सुखादेस्तादा
संबन्धेन जनकत्वम् । न च हस्तादौ शरीरत्वापत्तिः ।
त्वात् । अन्त्यावयवित्वेन विशेषणाद्वेति केचिदाहुः । श
प्यवच्छेदकतासंबन्धेन सुखाद्युत्पत्तौ न तादात्म्यसंबन्
शरीरत्वेन कारणता । पृथिवीत्वादिना सांकर्यप्रसङ्गेन श
रत्वजात्यसिद्धेः । तथाप्यवयवसंयोगानिम्नजा...

या जनकतावच्छेदकत्वं तस्या जातेः शरीरावयव-
यवादिसंयोगे कल्पनाच्च शरीरतदवयवादावच्छेदक-
बन्धेन सुखाद्यनुत्पत्तिः ।

यद्यपि सा जातिः स्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वसम्ब-
शरीरादाविव हस्तादिगतगुणादिष्वप्यस्तीति तत्रा-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्युत्पत्तिः, शरीरव्यवहाराप-
स्यात्तथापि द्रव्यत्वविशेषितायास्तस्याः सुखजनक-
च्छेदकत्वाच्छरीरव्यवहारादौ च प्रयोजकत्वान्न दोषः ।
केचित्तु स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन तस्याः शरीरव्य-
रप्रयोजकत्वात्, सुखकारणतावच्छेदकत्वाच्च नातिप्र-
इत्याहुः ।

अन्ये तु चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजा-
त्वम् । तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः । नृसिंहशरीरेऽपि
भेदेन नरसिंहवृत्तिनृसिंहत्वस्य सत्त्वान्नोक्तदोष
ाहुस्तन्न । पृथिवीत्वादिना सङ्कराद्धस्तत्वजात्यभावे-
त्यवयविपदवैयर्थ्यात् । न च हस्तत्वं पृथिवीत्वादि-
प्यं नानैवेति वाच्यम् । शरीरत्वस्यापि पृथिवीत्वादि-
प्यनानात्वस्वीकारादेव नृसिंहशरीरे लक्षणसंभवेन
संहत्वजात्युपपादनायासवैयर्थ्यात् ।

इन्द्रियरूपा पृथिवी गन्धग्राहकमिन्द्रियम् तच्च घ्रा
[। गन्धग्राहकेन्द्रियस्य पृथिवीत्वं त्वनुद्भूतगन्धान
कारेऽपि साधितं प्राक् । केचित्तु घ्राणं पार्थिवं रूपरस
धस्पर्शशब्देषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कु
न्धाभिव्यञ्जकघृतवत् । न च घृतस्य स्वीयरूपादिव्य

लोचनीलादिकं प्रति नीलादेर्हेतुत्वाद्रूपत्वादिना रूपा[
प्रति हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुः ।

केचित्तु चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणो रूपम् । स्ने
भाभिन्नसंयोगरूपत्वादिवारणाय मात्रविशेषगुणादिप
नि । न चातीन्द्रियरूपेऽव्याप्तिः । तादृशगुणवृत्तिगुण
व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः । तन्
चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषवृत्तिस्नेहत्वस्य स्नेहे सत्त्वेन
हेऽतिव्याप्तिः । न च चक्षुर्मात्रग्राह्येति जातेर्विशेष
नोक्तदोष इति वाच्यम् । विशेषपदगुणत्वव्याप्यपदयो
यर्थ्यात् । प्रभात्वस्य गुणावृत्तित्वेनैव वारणादिति दि

तच्च रूपं पृथिव्यादित्रयवृत्ति । नीलपीतरक्तकपिश
रितश्वेतचित्रभेदात् सप्तविधम् । उद्भूतमनुद्भूतं च । पृ
व्यां सप्तविधमप्यनित्यमेव । जलतेजोवृत्ति शुक्लमेव ।
नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । नीलादिकं
नीलत्वादिजातियोगि, नीलत्वादिजातौ प्रत्यक्षमेव मान

ननु समवायेन नानारूपज्ञानाद्विजातीयनानारू
ज्ञानाद् समानाधिकरणसमानकालीनविजातीयनानारू
ज्ञानाद्वा[1] चित्रव्यवहारोपपत्तौ न चित्ररूपे मानम् ।
एव घटे क्रमिकविजातीयरूपग्रहवतोऽसमवायिकारण
द्रूपभेद इति भ्रान्यतश्च घटे नानारूपाणां समवा
ज्ञानेऽपि न चित्रव्यवहार इति चेत् ।

१ नानारूपोत्पत्तौ कालिकसंबन्धेन नानारूपवान् घट इति ज्ञाने चित्रव्यव
स्यादिति समवायेनेति । तावत्युक्तौ श्यामकपालारब्धघटावयवसमवायिकार
णाद्रूपभेद इति भ्रमाद्धश्यामरूपवानयं घट इति भ्रान्यतश्चित्रव्यवहारः स्या
दित्यतो विजातीयेति । तावत्युक्ते समवायेन नीलो घटः पीतः पटो रक्तं कुड्यमिति ज्ञा
नाच्चित्रव्यवहारः स्यादिति समानाधिकरणेति । तावत्युक्ते पाकजक्रमिकनानारूपवान्
इति ज्ञानात् चित्रव्यवहारः स्यादिति समानकालीनेति विशिष्टमुपात्तम् । ज्ञाना

अत्र केचित् । नीलपीताद्यारब्धे घटादौ प्रत्यक्षा-
ानुपपत्त्या रूपमावश्यकम् । तत्र नीलपीतादिनाना-
स्वीकारे गौरवम् । न च नीलपीतादेः कारणत्वेन
रावश्यकत्वेन तत एव चित्रव्यवहारोपपत्तेरतिरिक्त-
ास्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । समवायेन नीला-
प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलेतररूपादेः
बन्धकत्वमावश्यकं वाच्यम् । अन्यथा तादृशघटादौ
कपालावच्छेदेन नीलोत्पादापत्तिः । तथा च नीलेत-
ेतरयोः परस्परं प्रतिबन्धकयोः सत्त्वान्न नीलपीत-
श्रोत्पत्तिः । अतश्चित्रमेव प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या स्वी-
मित्याहुः ।

अपरे तु[1] समवायेन नीलादिकं प्रति न स्वाश्रयस-
ात्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वं येनोक्तरूपेण प्रतिबन्ध-
स्यात् किन्त्ववच्छेदकत्वसम्बन्धेन नीलादिकं प्रति
वायेन नीलादेः कारणत्वम् । तथा च तादृशघटादेर्नीला-
मवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलकपालादावेवोत्पद्यते न
कपालादावपि । न च समवायेन नीलादिकं प्रति स्वा-
मवेतत्वसम्बन्धेनापि नीलादेर्हेतुत्वं वाच्यम् । अन्यथा
कपालादावच्छेदकतासम्बन्धेन जायमानं समवायेन
घटादाविवाकाशादौ पीतघटादावपि उत्पद्येतेति वा-
[। समवायेन घटादौ जायमानं प्रतीतिवशात् कपा-
ावच्छेदकतया स्वीक्रियते यथा भवद्भिः, तथावच्छे-
ासंबन्धेन जायमानं प्रतीतिवशात् समवायेन घटादौ
क्रियत इति । न हि सर्वेऽपि सम्बन्धाः कार्यतावच्छे-

१ पूर्वकल्पे तादृशकार्यकारणभावाधीनः प्रतिबध्यबन्धकभावः । तदधीनोऽसि-

दकाः । यद्वा[1] । समवायेन नीलादिकं प्रत्येव नीलादेः
अपसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुत्वं न त्ववच्छेदकतास
नापि । न वा नीलेतररूपादेर्नीलादिकं प्रति स्वाश्रय
वेतत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वम् । न चैवं तादृशा
नीलपीतादेर्व्याप्यवृत्तित्वापत्तिः । केषां चित् कार्
ऽव्याप्यवृत्तित्ववदेकस्याव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारात् ।
एवावच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवा
द्रव्यस्य कारणत्वमन्यथा पटाभावदशायां नीलत
वच्छेदकतया नीलोत्पत्त्यापत्तिः । न वाऽवच्छेदकता
न्धेन रूपोत्पत्तिं प्रत्यवच्छेदकतया रूपस्य प्रतिबन्धक
न्तरं कल्पनीयम् । अन्यथाऽवच्छेदकतासम्बन्धेना पक्षे
पुनरवच्छेदकतया नीलापत्तेः । पाकात् समवायेन
त्पत्तेः पुनरुत्पादवारणार्थं समवायेन रूपं प्रति समव
रूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । न च नीलावय
च्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य नीलग्राहकत्वम् । एवं
यवयवावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य पीतादिग्राह
वाच्यम् । तथा च षट्कार्यकारणभावापत्त्याऽनिरि
अस्वीकार एवोचित इति वाच्यम् । नीलावयवावच्
नैव चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वेऽपि चित्ररूपप्रत्यक्षत्वा
चित्रप्रत्यक्षेऽवयवविजातीयनानारूपप्रत्यक्षस्य चि
त्रावयवविजातीयनानारूपस्य कारणत्वेऽतीवगौरवाप

१ ननु अवच्छेदकतया कार्यतास्वीकारे अत एवैतत्याविना वक्ष्यमाणातिरि
कारणभावद्वयस्वीकारे गौरवापत्तिरित्यरुचेराशयः पूर्वकल्पे अतः पक्षान्तरमाह
२ अन्यथा रूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वमिति सामान्यतः कार्यका
स्वीकारे नीलाद्यवच्छेदेन पीतादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारेति भावः ।

ा तादृशनीलपीतादिकं व्याप्यवृत्त्येव । न च पीतकपा-
वच्छेदेन सन्निकर्षे नीलादेः प्रत्यक्षतापत्तिः । नीलादि-
ालावच्छिन्नसंयुक्तसमवायस्य नीलादिग्राहकत्वात् ।
्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारेऽपि तादृशसन्निकर्षस्यैव ग्राहकत्वं
च्यम् । अन्यथा पीतकपालावच्छेदेन सन्निकर्षेऽपि नीले
ुक्तसमवायसत्त्वेन नीलग्रहापत्तिरिति नातिरिक्तं चित्रं
म् । एवमेव चित्रस्पर्शेऽपि साधकं तन्निराकरणं च
ःच्यमिति वदन्ति ।

परे तु समवायघटितस्वाश्रयाश्रयत्वविशिष्टावच्छे-
ता सम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायसम्बन्धेन नीला-
ेतुत्वमित्याहुः[1] ।

रसत्वजातिमान् रसः । रसत्वजातौ प्रत्यक्षमेव
नम् । न चातीन्द्रियरसे रसत्वजातौ मानाभावः । स-
ायेन विलक्षणमधुरादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वस-
न्धेन मधुरादिरसादेर्हेतुत्वेन मधुरत्वादिजातेरतीन्द्रिय-
माणवादिमधुररसादिवृत्तित्वेन मधुरत्वादिना साङ्क-
ाणापातीन्द्रियरसेऽपि रसत्वस्वीकारात् ।

परे तु रसनेन्द्रियजलौकिकसाक्षात्कारविषया या
ात्वव्याप्या जातिस्तद्वान् रासनलौकिकविषयतावती

---

१ परेस्त्विति । निष्कृष्टमतमेतदिति प्रतिभाति । पूर्वत्रास्वरसस्तु समवायेन
ाात्स्वीकारे अव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारपक्षे अव्याप्यवृत्तित्वबलात्कां चित्किं चि:स-
ःम नीलपीताद्युत्पत्तिनियमलाभेऽपि नीलाद्यवच्छेदेनैव नीलादिकस्योनियामकाभावेन
ायापत्तेर्दुर्वारत्वात् । व्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु नीलकपालावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगेन सर्वत्र
मस्तीति भ्राम्यतः सर्वत्र नीलमस्तीति शब्दप्रयुञ्जतो वाक्यश्रवणादन्यपुरुषेऽस्य वाक्य-
ाधस्य प्रमात्वापत्तिः । स्वन्मते तत्रार्थबाधाभावात् । सर्वावच्छेदेन सर्वरूपस्य स्वीका-
। न चैवं द्रव्यान्यकारणात्वमवच्छेदकतया रूपस्य प्रसिद्धत्वमित्यनयोरधिकयोः

या गुणत्वव्याप्या जातिस्तद्वान् वा रसः । अत एव र
न्द्रियजन्यप्रत्यक्षे उपनीतरूपत्वादेर्भानेऽपि रूपत्
रासनलौकिकविषयत्वाभावान्न रूपत्वादिकमादाय
व्याप्तिः । गुणत्वमादाय गुणादावतिव्याप्तिवारणाय
त्वव्याप्येति । यद्यपि गुणत्वस्यापि गुणत्वव्याप्यत्वमर
तथाऽपि गुणत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं गुण
व्याप्यत्वेन विवक्षितं न तु गुणत्वसमानाधिकरणत्वं स
मादायातिप्रसङ्गात् । न वा गुणत्वाभाववदवृत्तित्वे
गुणत्वभिन्नत्वं गौरवात् । रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वं तु न
लक्षणम् । अतीन्द्रियरसेऽव्याप्तेरिति वदन्ति ।

स च पृथिवीजलवृत्तिः । मधुरतिक्तकटुकषायाम्ल
रभेदात् षड्विधः । उद्भूतो नुद्भूतश्च । पृथिव्यां पा
ऽपाकजश्च । षड्विधोऽपि पृथिव्यामनित्य एव जले म
ऽपाकजश्च । स नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्यश्च

ननु मधुरतिक्तावयवारब्धे चित्ररूपोपपादकयु
चित्ररसो दुर्वार इति चेत् ? न । मधुरं प्रति मधुरेतरर
तिक्तं प्रति तिक्तेतररसस्य प्रतिबन्धकतया तत्र मधु
क्तयोरभावः । चित्रस्तु तत्र नाङ्गीक्रियते तत्कल्पने त
गभावध्वंसयोः कल्पने च चित्ररसं प्रत्यतिरिक्तकार
रणाभावकल्पने च गौरवापत्तेः । रसनेन्द्रियेण द्रव्या
चादर्शद्रव्यस्य नीरसत्वे क्षतिविरहात् । मधुरादिप्र
रवयवमधुररसादिनैव चित्रप्रत्ययस्य चावयवविजात
नानारसेनैवोपपन्नत्वात् ।

नन्वेवं परमाणुमधुररसादेरयोग्यत्वेन तेनावयि

षु मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेश्चतुरणुकादिप्रभृत्यन्त्यावयवि-
धुररसादौ मानाभाव इति चेत् । न । त्र्यणुकमधुररसा-
न्यथानुपपत्त्या मधुररसादिकं प्रति मधुररसादेर्हेतुत्वे-
न्यत्रापि मधुररसादेर्वारयितुमशक्यत्वात् सामग्रीस-
ादिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु परमाणुद्व्यणुकयोरङ्गीकारेऽपि महत्त्ववत्स-
ीतद्रव्यत्वेनैव रसे प्रतिबन्धकतास्वीकारान्न चतुरणु-
दौ मधुराद्युत्पत्तिः सम्भवति । न चैवमतिरिक्तप्रतिब-
प्रतिबन्धकतास्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । अनन्त-
ुरादितत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षया एकस्य प्रति-
यप्रतिबन्धकभावस्यैव स्वीकारात् । कथमन्यथा रूप
ते रूपत्वेनापि प्रतिबन्धकतासिद्धिः । परमाणुद्व्यणुकयो-
ङ्गीकारे तु पार्थिवत्रुटौ मधुररसादिकं पाकजमेव
त्र्यणुके तु मधुररसादिकं नित्यम् । तथा च मधुरादिकं
ते विलक्षणपाकस्यैव हेतुत्वं स च पार्थिवत्र्यणुके
प्यते नान्यत्र । तथा च त्र्यणुकमधुरादिनैवान्यत्र मधुरा-
प्रत्ययोपपत्तेर्नान्यत्र मधुररसादिसिद्धिः । यदि चान्यत्र
नवाधेन तत्प्रतीतेः प्रामाण्यान्माधुरादिकल्पनं तदा म-
तिरिक्तारब्धेऽपि समानम् । नन्वेवं चित्ररसप्रतीत्या
त्ररसस्यापि सिद्धिः स्यात् । न स्यात् । समानाधिकर-
विजातीयनानारसेनैवोपपन्नत्वात् । एतेन चित्रगन्धो
ाख्यातः ।

गन्धत्वजातिमान् गन्धः । गन्धत्वजातिस्तु गन्धो
ध इत्यनुगतप्रत्ययसिद्धा । यथा विजातीयसौरभे वि-

रणाय गन्धत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वात् । कार्य
वच्छेदकतयाऽपि।तिसिद्धिः ।

कश्चित्तु घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणजप्रत्यक्षकारणगुण
वा तल्लक्षणम् । गन्धत्ववारणाय गुणेति प्राह । ता
घ्राणसंयुक्तसमवायस्य रूपादावपिसत्त्वेन तेषां घ्राणज
त्यक्षवारणाय गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया घ्राणजप्र
क्षे गन्धस्य गन्धसमवेतत्वविशिष्टलौकिकसाक्षात्कारवि
यतया घ्राणजप्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य तादात्म्येन हेतुत्व
न च रूपादेरयोग्यत्वेनैव न घ्राणजं तेषामिति वाच्यम्
तेषामयोग्यत्वेन भेदानां घ्राणजप्रत्यक्षे कारणत्वे गौरव
पत्तेः । यद्वा लौकिकविषयतया घ्राणजभावप्रत्यक्षे गन्ध
नुयोगिकसमवायस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम
न्धेन गन्धस्य हेतुत्वमिति घ्राणजभावप्रत्यक्षेगन्धस्य हे
त्वमस्तु । तथाऽप्याद्ये परमाण्वादिगन्धाव्याप्तेः । तस्या
न्द्रियत्वात् । द्वितीये घ्राणसंयुक्तसमवेते रूपे सत्तास
वायसन्निकर्षेण सत्ताघ्राणजापत्तेः । घ्राणजलौकिकविष
तयैव गुणत्वव्याप्यजातिमत्परतया तल्लक्षणे घ्राणसंयु
महदुद्भूतगन्धवत्समवेतसमवायस्य हेतुत्वे तु तदपि सम
गिति दिक् ।

स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च।उद्भूतोऽनुद्भूत
पाकजोऽपाकजश्च सर्वोऽप्यनित्यः । पृथिवीमात्रवृत्तिः
गन्धे सुरभित्वद्वयम् । एकं प्रत्यक्षसिद्धं तत्सर्वसुरभि
निष्ठं सुरभिकारणतावच्छेदकम् । अपरं सुरभिनिष्ठं सु
भिकार्यतावच्छेदकम् । पाककार्यतावच्छेदकमपरम् । पू
सुरभित्वत्रयमिति दिक् ।

। स चतुर्विधः । शीतोष्णानुष्णाशीतचित्रभेदात् ।
द्भूतोऽनुद्भूतश्च नित्यो नित्यः पाकजोऽपाकजश्च । कठिनः
मलश्च । शीतः पयसि । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः
थवीवाय्वोः । पृथिव्यामनित्य एव पाकजोऽपाकजश्च ।
न्यत्र नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो नित्योऽपाकजश्च ।
तस्पर्शादयश्च शीतस्पर्शत्वादिजातिमन्तः । ताश्च जात-
प्रत्यक्षसिद्धाः ।

ननु कठिनत्वकोमलत्वयोः संयोगगतत्वेन कठिन-
मलाभ्यामवयवाभ्यामारब्धे कथं चित्रस्पर्शोत्पत्तिरिति
त् । न । तयोः संयोगगतत्वे चाक्षुषत्वापत्तिभयेन स्पर्श-
स्यैवाङ्गीकारेण कठिनकोमलाभ्यामारब्धे चित्रस्पर्शो-
त्तेः । एतस्य सर्वोऽपि विचारश्चित्ररूपवदवसेयः ।

नन्वनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभाव इति चेदत्र प्राञ्चः ।
णं रूपरसगन्धस्पर्शादिमत् पृथिवीत्वात्, इत्याद्यनुमानेन
णां सिद्धिः । उद्भूतत्वे तेषां महत्त्वसमानाधिकरणानां
यक्षत्वापत्त्याऽनुद्भूतत्वे एव पर्यवसानमित्याहुः ।

वैशेषिकास्तु, अस्तु पृथिव्यां पाकजं रूपादिकं परन्तु
माणावेव पाकाद्रूपनाशोत्पादौ रूपजन्यजन्यनीलत्वा-
श्याऽसमवेतनीलत्वस्यैव विलक्षणपाककार्यतावच्छेद-
वादसमवेतरूपनाशत्वस्यैव पाकनाश्यतावच्छेदकत्वा-
। घटादिनिष्ठरूपादिनाशे घटनाशादेर्हेतुत्वात् पाकेन
ादौ रूपनाशासम्भवाच्च । कथं तर्हि घटादौ पूर्वरूपादितो
लक्षणरूपादिकं दृश्यते पूर्वरूपाश्रये दृश्यते एव न, किं-
पाकात् परमाणौ क्रिया तथा विभागसंयोगनाशक्रमेण
...

ततः परमाणुक्रियान्तरेण तथैव वा परमाणुसंयोग द्व्यणुकोत्पादादिक्रमेण घटाद्युत्पत्तिः । द्व्यणुकरूपोत्प दिक्रमेण घटान्तरे पूर्वघटसदृशो रूपोत्पत्तिः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विचार्यते । द्व्यणुकनाशमारभ्य द्व्य न्तरे एकादशक्षणे रूपोत्पत्तिर्दशमे नवमेऽष्टमे वेति । एकादशक्षणा चैवम् । परमाणौ वह्निसंयोगात् क्रिया परमाणुद्वयविभागः, तस्मिन् क्षणे न परमाण्वाकाश भागः, द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकविभागजनककर्मणो व्यानारम्भकसंयोगनाशकविभागजनकत्वनियमात् कसत्कमलकुड्मलादौ तथादर्शनात् । कथं तर्हि परमा काशविभाग इति चेत् । परमाणुद्वयविभागात् कारणा विभागस्य कारणाकारणविभागहेतुत्वात् । परमाणु विभागेन परमाण्वाकाशादिविभागे जननीये द्रव्यन स्तज्जनकसंयोगनाशो वा ऽपेक्षितः । अन्यथा परमाणुद्व भागस्य कर्मतापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं क कर्मलक्षणात् । तत्र द्रव्यनाशापेक्षत्वपक्षे यत्परमाणु येया द्व्यणुकनाशस्तत्परमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणुको एकादशक्षणा । संयोगनाशापेक्षत्वपक्षे दशक्षणा । तथा परमाणुक्रिया ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुसं गनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततो द्वितीयक्षणे परमाणुद्वय भागेन द्रव्यनाशापेक्षेण परमाण्वाकाशविभागः परम श्यामनाशश्च ततस्तृतीयक्षणे परमाण्वाकाशसंयोग शपरमाणुरक्तोत्पादौ । ततश्चतुर्थक्षणे परमाणूत्तरदेश योगस्ततः पञ्चमे क्षणे क्रियानिवृत्तिक्रियान्तरजनकसं गो ततः षष्ठे पूर्वक्षणकल्पितकारणेन क्रियान्तरोत्पत्ति

थमे द्व्यणुकारम्भकसंयोगस्ततो दशमे द्व्यणुकोत्पत्तिस्तत
कादशक्षणे द्व्यणुके रूपोत्पत्तिः ।

ननु परमाण्वग्निसंयोगसत्त्वेन क्रियोत्पत्तिक्षणा-
दुत्तरक्षणयोरेव श्यामनाशरूपोत्पादौ युक्तौ न तु द्व्यणु-
नाशोत्तरक्षणतदुत्तरक्षणयोः । न च सर्वावच्छेदेन पा-
स्य कारणत्वेन परमाणुसंयुक्ते परमाणौ सर्वावच्छेदेना-
संयोगाभावान्मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादिति वा-
म् । निविडयोरेव समानदेशताविरोधात् । कथमन्यथा
लोकसंयुक्ते घटादौ चक्षुःसंयोगोत्पत्तिः । न वा सर्वा-
च्छेदेन पाकस्य हेतुत्वं किंतु विजातीयत्वेन । न च
ात्यं तादृशसंयोगत्वनियतं मानाभावादितिचेत् न ।

अविनश्यदवस्थावयविश्यामेऽवयवश्यामेन कालि-
पत्तिसत्त्वात् । द्व्यणुकनाशोत्तरमेव श्यामनाशात् । न
सुचिरमवयवी श्यामोऽवयवाश्च न श्यामा इति । न
मपि द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणे परमाणुरूपनाशापत्तिः ।
न्मते समवायेन द्रव्यस्यरूपनाशोत्पत्तौ प्रतिबन्धक-
त् । अन्यथा पाकसत्त्वेन परमाणौ क्रियोत्पादसमये
नाशोत्पत्त्यापत्तेः । न च त्रिक्षणाप्रक्रियानुपपत्तिः ।
शेष्याप्यनङ्गीकारेण तदभिधानात् । यद्वा परमाणुपर-
णुसंयोगस्य विलक्षणसंयोगस्यैव वा प्रतिबन्धकत्वकल्प-
। कारणमात्रविभागस्य संयोगनाशापेक्षस्य विभाग-
कत्वपक्षे द्व्यणुकद्वितीयक्षणे परमाण्वाकाशविभागो-
पा एकक्षणह्रासे दशक्षणा कारणमात्रविभागस्यान-
स्य स्वद्वितीयक्षणे विभागजनकत्वे द्व्यणुकनाशात् ।

रनपेक्षं कारणं कर्मेति कर्मलक्षणात् । कर्मणः संयोग
जनने द्रव्याद्यपेक्षणात् । उत्तरसंयोगजनने पूर्वसंयोगन
पेक्षणाच्च । न च स्वोत्तरभाविभावानपेक्षत्वं तत् । विभ
सहकारिभावानपेक्षितत्वेन सहकारिकल्पनेऽपि वि
ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । द्रव्यान्तरक्रियायाः स्वोत्तरोत्प
कस्य घटस्य घटसंयोगजननेऽपेक्षितत्वादव्याप्तेः ।

किंतु कर्मत्वजातिमत्कर्म । तथाचानमेव आरम्
संयोगेत्यादिनोक्तनियमानङ्गीकारे परमाणुद्वयविभ
त्पत्तिसमये परमाण्वाकाशविभागजनने द्व्यणुकनाश
परमाणावुत्तरदेशसंयोगोत्पादादवृक्षणा क्रियावि
योर्विशिष्टकार्यकारणभावात् । अग्रावच्छेदेन क्रिय
वृन्तावच्छेदेन विभागाजनकत्वात् कमलनाशासम्
तादृशनियमाभावात् । यत्परमाणुक्रियया द्व्यणुकना
त्परमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणुकोत्पादाभ्युपगमेत्वियता न्यू
सम्भवत्येव । परमाण्वन्तरक्रियया द्व्यणुकोत्पादपत्ते
न्यूनक्षणापि सम्भवत्येव । तथाहि । द्व्यणुकनाशोत्तर
यक्षणे परमाण्वन्तरे द्व्यणुकारम्भानुगुणकर्मचिन्तनात
क्षणा द्व्यणुकनाशस्ततः परमाण्वन्तरे कर्म ततस्तेन वि
गः । ततः पूर्वसंयोगनाशः ततः परमाणोरेतत्परमाणुस
गस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रूपोत्पत्तिः । द्व्यणुकनाशर
परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्वीकारे षट्क्षणा तत्पूर्वक्षणे कर्म
न्तनात्सप्तक्षणा । तत्पूर्वक्षणे कर्मचिन्तनाच्चतुःक्षणा तत
क्षणे कर्मचिन्तनात्त्रिक्षणा द्व्यणुकनाशसमये परमाण्वो
म्भकसंयोगस्य उभयकर्मजस्य अन्यतरकर्मजस्य वा स्वीक
[illegible]

त्क्रियया परमाण्वन्तरेण सहारम्भकसंयोगाभ्युपग-
। इतो न्यूना न सम्भवत्येव । द्व्यणुकस्य प्रतिबन्धकस्य
र द्व्यणुकान्तरानुत्पत्तेः । द्रव्यं प्रति द्रव्यस्य प्रतिबन्ध-
दित्याहुस्तन्न । घटाश्रवृत्तिर्यो घटादिसमवेतनाशस्तत्र
नाशस्य विजातीयनीलादौ पाकस्य हेतुत्वेन घटाद्या-
परमाणुपर्यन्तेषु पाकादेव रूपादिनाशरूपाद्युत्पत्त्योः
येन घटादीनामनन्तनां नाशाद्युत्पादकल्पने गौरवप्र-
त् ।

ननु पाकेन परमाणौ रूपादि जायते इत्यत्र माना-
इति चेत् । न । पाकेन रसालफलादौ पूर्वरूपादितो
परूपादिकं दृश्यते । न च तत्परमाणौ पूर्वरूपादौ
सम्भवति कारणरूपादिना विलक्षणरूपादिकाले रसा-
दौ पूर्वरूपादौ सजातीयरूपाद्यापत्तेः । अतः पाकेन
यादौ रूपादिनाशोत्पादौ युक्ताविति केचित्
पाकस्य रूपादिजन्यरूपादौ प्रतिबन्धकत्वकल्पने-
नादृशरूपाद्यनुत्पादसम्भवेनानन्तपरमाणुरूपादि-
पाद्युत्पादकल्पने गौरवात् ।
अपरे तु हरिद्रादिभस्मनां हरिद्राद्यारम्भकपरमा-
धत्वम् । हरिद्रादिनाशानुरोधेन तेषु क्रियाविभा-
शसंयोगनाशोत्तरदेशसंयोगानामावश्यकत्वमिति
संयोगेष्वेव भस्मारम्भकवैजात्यं कल्प्यते लाघवान्न
रमाण्वारब्धत्वं भस्मनः तेषु क्रियादिकल्पने गौर-
यथा च हरिद्रादिपरमाणौ भस्मोत्पत्तिकाले पीत-
येन भस्मन्यपि पीतरूपाद्यापत्तिः स्यादतः पाकेन
ा पूर्वरूपनाश

पाक्षुत्पादस्य कल्पनीयः । तदपेक्षया परमाण्वन्त
यादीनां कल्पनैव युक्ता लाघवात् ।

वस्तुतो हरिद्राद्यणुकादिनाशे न मानम् । चा
कादिप्रभृतीनां भस्मान्यनुपलम्भादस्तु तेषां नाशः । प
हरिद्रादिद्व्यणुकेष्वेव पूर्वरूपनाशरूपान्तरोत्पादौ
थैवं परमाणुद्व्यणुकयोः पूर्वरूपसत्त्वे त्रसरेणौ पाका
त्पत्तिकाले द्व्यणुकपीतात्पीतापत्तिः पाकस्य विलक्षण
क्षणपीतादौ प्रतिबन्धकत्वस्यैवकत्वात् । यद्वा द्व्यणु
पीतरूपनाशोऽस्तु त्र्यणुके पाकाद्रूपोत्पत्तिसमय एव द्व
परमाणुरूपाद्रूपोत्पत्तिः रूपजनकपाकस्य द्व्यणुकेऽस्वीक
पाकजरूपोत्पत्तिः । उत्पादकनाशकयोर्भेदाङ्गीकारात्पा
परमाणौ रूपादिनाशे न मानमिति पृथिव्यां रूपादिक
त्यमेवेति नव्यमत एव युक्तिसिद्धं न च प्राचांमते । रूप
चतुर्णामाश्रयनाशनाश्यत्वं क्वचित्पाकनाश्यत्वम् । न
रूपादिनाशत्वावच्छिन्ने नानुगतो हेतुः । दृष्टत्वात् ।
द्रव्यनाशेसमवायिकारणनाशोऽसमवायिकारणनाशश्च
नुगतोऽपि हेतुः । न चैवं द्व्यणुकनाशे कृसत्वाल्लाघवाच्च
योगितया द्रव्यनाशे विलक्षणसंयोगनाशस्य स्वप्रतिये
जन्यत्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वसं
नया हेतुत्वम् । न च कपालनाशजन्यघटनाशे व्यभि
कपालनाशानन्तरं कपालसंयोगनाशाभ्युपगमादिति
च्यम् । कपालसंयोगनाशोत्पादकाले घटेऽनन्तसंयोग
ल्पने गौरवोत्पादापत्तेः । अस्मन्मते समवायिकारणस्य
र्थसहभावेन हेतुत्वात्तदा घटस्य विनाशात्र संयोग
कल्पनमिति दिक् ।

न्यं च। यथा नीलमेकं नीलतरमेकं नीलतममेकम्
मरूणादिकमपि। अत एव नीलतरं नीलतममिति प्रयो
ऽप्युपपन्नः। नीलादेरुत्पादविनाशप्रत्ययस्तु तदुपलम्भा
म्भौ। समवायोत्पादविनाशौ वा विषयीकरोतीति वद
। तन्न घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः। तदुत्पादविनाशप्रत्य
य तदुपलम्भानुपलम्भविषयत्वेनैवोपपत्तेः। किं च
त्स्य विजातीयनीलत्वादिकमेवकार्यतावच्छेदकं न तु
समवायत्वम्, गौरवात्।

केचित्तु घटो नील इत्यादिप्रतीत्या नीलादेर्घटा
माहुः। तन्न। नीलपीताद्याश्रयस्यैव प्रतीतौ प्रकार
त्। किञ्च तत्तत्समवेतकार्यं प्रति तस्य समवायि
णत्वेनाभेदासम्भवात्।

केचित्तु नीलादेर्घटाभिन्नत्वेन तेषां त्वाचत्वापत्ति
ते। तन्न। इष्टापत्तेः। रूपत्वादेरेव तन्मते चक्षुर्मात्रग्रा
ादिति कश्चित्।

संख्यात्वजातिमती संख्या। संख्यात्वजातिस्तु
त्वद्वित्वादौ संख्यासंख्येत्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धा। सा च
व्यम्। असंयोगित्वात्। नापि कर्म। कर्मत्वेनानुभू
ानत्वाभावात्। नापि जात्यादिकम्। जातिमत्त्वात्।
पि रूपादिकम्। तद्विलक्षणत्वेनानुभूयमानत्वात्।
ादतिरिक्त एव गुणः। सा च द्विविधा। व्यासज्य
संख्यासज्यवृत्तिभेदात्। तत्राव्यासज्यवृत्तिरेकत्वम्।
नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम्। तत्र स्वाश्रया
वगतमेकत्वमसमवायि। तच्चाश्रयनाशनाश्यम्।

त्यस्तु तस्य हेतुत्वम् । असमवायिकारणे न
रेकयोरभावादसमवायिकारणं तत्रैकत्वमित्या
कत्वत्वजातिमत् । सा चेदमेकत्वमिदमेकत्वमित
त्यक्षसिद्धा । गुणादावेकत्वप्रत्ययस्तु एकार्थस
अत एव गुणादावेकत्वमस्तु द्रव्ये तत्प्रत्ययस्तु स
मवायित्वेनेति परास्तम् । एतद् घटादिसमवे
त्कल्पनापेक्षया एतद् घटादावेव तत्कल्पनाय
स्त्वात् । न चैकत्रैव तत्कल्पनम् । विनिगमना
गुणान्तरेस्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन प्रत
यत्वे गौरवापत्तेश्च । न च कार्यद्रव्यगतमप्येकत्वं
ति भवति वाच्यम् । तस्यैकत्वे जातित्वापत्तेः ।
च कार्यसमवेतगुणस्यानित्यत्वनियमादिति कश्चि

व्यासज्यवृत्तिस्तु द्वित्वादिपरार्धान्ता । स
स्यैव । तत्र स्वसमानाधिकरणानि यावदेकत्व
वायिकारणम् । अपेक्षाबुद्ध्यादिनिमित्तकारणम्
बुद्धिनाशान्नाशः परमाण्वादिद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धि
रिनाशान्नाशः । अपेक्षाबुद्धेस्तत्राद्वित्वादौ कारणत
द्वित्वादिसमानाधिकरणयावदेकत्वानामेकत्वत्वे
द्विसमबुद्धित्वेन । अत एवायमेकोऽयमेक इत्याव
इदमेकत्वमिदमेकत्वमित्याकारिकया वा समूहा
यथा द्वित्वोत्पत्तिः । एवं त्रित्वोत्पत्तिः त्रित्वा
मये च नानन्तद्वित्वोत्पत्तिरपि, तस्या द्वित्वोत्प
त्वादिति कश्चित् ।

१ कश्चिदित्यस्वरसस्तु लाघवात् कार्यद्रव्यमात्रे ...

अपरे तु तत्र द्वित्वादौ तत्तद्द्वित्वादिसामानाधिक-
ावच्छेदकत्वानामेकत्वत्वेन ज्ञानं हेतुः । त्रित्वोत्पत्तिस-
द्वित्वानामनुत्पत्तिस्त्विष्टैव । अयमेक इमौ द्वौ इति
ध्यां त्रित्वानुत्पत्तिरिष्टैव । तत्समानाधिकरणयावदे-
ानवगाहित्वादित्याहुः ।

अन्ये तु द्वित्वजनकतावच्छेदकमेकमपेक्षाबुद्धौ वैजा-
् । एवं त्रित्वादिजनकतावच्छेदकमपि वैजात्यान्त-
। तच्च द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यं सर्वं च
सत्वाव्याप्यम्, अतो न चाक्षुषत्वेन त्रित्वजनकताव-
्कवैजात्यस्य द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य वा सं-
अयमेक इमौ द्वाविति ज्ञानात् त्रित्वानुत्पादस्त्विष्ट
। अथवा द्वित्वत्रित्वोत्पत्तौ विजातीयज्ञानस्य हेतु-
ेकत्वत्रयानवगाहिनोऽप्येतादृशज्ञानाद्द्वित्वोत्पत्तिर्जा-
एव । यद्वा । त्रित्वजनकतावच्छेदकं द्वित्वजनकताव-
्कवैजात्यं विरुद्धमेवेति वदन्ति । तन्न । भगवदपेक्षा-
र द्वित्वाद्यनुत्पादापत्तेः । किञ्च घटेषु त्रित्वोत्पादः
ार्द्वित्वोत्पादश्च युगपन्नस्यात् । अयमेकोऽयमेक इति-
मयोर्द्वित्वजनकविजातीयज्ञानस्य विषये पटद्वये द्वि-
त्पादप्रसङ्गाच्च । अत एव घटेषु त्रित्वस्य पटयोर्द्वि-
य युगपदनुत्पादेऽपि न क्षतिः । तत्र पञ्चत्वसंख्याया
त्पत्तेः ।

परे तु एकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया विजा-
ज्ञानं द्वित्वोत्पादकं एवं त्रित्वोत्पादकं तद्विजातीयम् ।
मेक इत्यादिज्ञाने द्वित्वत्रित्वजनकतावच्छेदकवैजात्य-

यम् । तथा च भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्पादाभाव
तिदिक् ।

नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे किं मानमि

अत्र केचित् । सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकपरिमा
परमाणुद्वित्वोत्पत्तौ भगवदपेक्षाबुद्धिरेव कारणम
रविरहेण तदा जन्यबुद्धेरभावात् । जन्मान्तरी
द्धेराशुविनाशितया तज्जन्यद्वित्वस्यापि तदानीम
किं च त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति अवयवगतत्रित्वसंख्य
त्वात्तद्वित्वोत्पादिका भगवदपेक्षाबुद्धिरेव सर्गाद
त्र्यणुकपरिमाणजनकद्व्यणुकसंख्यायाः जन्यापेक्षा
कत्वात् । अत एव परमाणुद्वित्वनाशव्यावृत्तमे
द्धिनाशकार्यतावच्छेदकं वाच्यमन्यथाव्यभिचार
तथा च परमाणुद्वित्वस्य अस्मदादिबुद्धिजन्यत्वेऽ
न्तरेऽनुवृत्तिसम्भवात् । भगवदपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादि
न मानमिति परास्तम् ।

नव्यास्तु द्व्यणुकपरिमाणस्यासमवायिक
न्यत्वमेवास्तु भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्य
नाभावात् । तादृशनियमाङ्गीकारेऽपि परमाणु
मेवास्तु तत्रासमवायिकारणम् । न च परिमाण
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन परमाणुपरिमा
त्वेन तज्जन्यद्व्यणुकपरिमाणस्य ततोऽप्युत्कृष्टत्वाप
णुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभा
पत्तेश्च । त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेवास्तु त्रिभिः
भिरेव वा त्र्यणुकोत्पत्तिः । अन्तरा तद्व्यणुके म

जकत्वात् । अन्यथा[1] परमाणोरपि चाक्षुषद्रव्यसमवायि-
त्वाद्यित्वेनानित्यत्वसाधनापत्तिरिति नेश्वरापेक्षाबुद्धे-
स्त्वादिजनकत्वे मानमित्याहुः ।

ननु जन्यापेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वादिजनकत्वे किं मा-
: । न चापेक्षाबुद्धिशून्यस्यापि द्वित्वादिप्रत्यक्षापत्ति-
ति वाच्यम् । तस्या द्वित्वादिसाक्षात्कार एव कारणा-
त् । न च द्वित्वादिसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्वित्वत्वादि-
त्वापेक्षाबुद्धिकार्यतावच्छेदकं लाघवादिति वाच्यम् ।
न्तद्वित्वादिकल्पनापेक्षया द्वित्वादिसाक्षात्कारत्व-
व कार्यतावच्छेदकत्वादिति । नित्यमेव द्वित्वादिकम-
वति चेत् ? । न कार्यतावच्छेदकलाघवेन व्यक्तिकल्प-
याः स्वीकारात् । द्वित्वत्वादेरेवापेक्षाबुद्धिकार्यतावच्छे-
त्वात् । अन्यथा स्वर्गाद्यन्यसुखत्वादिकमेव शरीरज-
तावच्छेदकमस्तु । तथा च शरीरत्वेन सुखत्वेन च कार्य-
रणभावात्तत्र शरीरकल्पनापि न स्यात् । न च स्वर्गोऽपि
अलौकिककारणजन्यं सुखं तच्च शरीरसाध्यमेवेति
च्यम् । वनितासम्भोगजन्यसुखसजातीयसुखस्यैवादृ-
विशेषजन्यत्वात् । न च स्रक्चन्दनवनितादिजन्यसुखे
जन्यतावच्छेदिका जातयस्तज्जातीयसुखेष्वदृष्टजन्य-
वच्छेदिकास्त्वपरा जातयः कल्प्यास्तदपेक्षया शरीर-
ल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । शरीरतदवयवावयवतत्स-
ारणतत्ध्वंसादिकल्पने च गौरवप्रसङ्गादित्याहुः ।

---

१ यदि च त्र्यणुकमनित्यं चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवत् । चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वाद्
कर्मानित्यं कपालवदित्यनुमानेन त्र्यणुकद्व्यणुकयोरनित्यत्वं [illegible]

अपरे तु अस्तु कार्यतावच्छेदकलाघवं प्रबलम्
चैतावता द्वित्वादेरनित्यत्वम् । द्वित्वत्वादेर्लौकिका
यितया द्वित्वत्वादिप्रत्यक्षनिष्ठस्यैव कार्यतावच्छेदकत्व
न चैवमपेक्षाबुद्धिशून्यस्य द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरनिवा
वेति वाच्यम् । द्वित्वत्वादिप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यक्षस्य
येन तदतिरिक्तस्यापादनासम्भवाद् द्वित्वत्वादिविषय
च तत्सामग्र्यभावादेवासम्भवात् । अन्यथा घटसामग्री
रहकाले कम्बुग्रीवादिमतोऽप्यापादनस्य महेश्वरवाग्य
शादै। केवलप्रत्यक्षापादनस्य च दुर्वारतापत्तेः ।
घटयोर्द्वित्वप्रत्यक्षकाले पटादिविषयकापेक्षाबुद्धिशून
सन्निकृष्टपटयोर्द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः । कारणवशात् व
तावच्छेदकावच्छिन्नमेवापादनीयं तस्य विद्यमानत्वा
अन्यथा तथापि घटयोरिदानीं द्वित्वोत्पत्तिकाले भा
द्वित्वोत्पादप्रसङ्गः । एवं द्वित्वादिकं सर्वत्रैकमेव, f
च । न चैवं द्वित्वादेर्जातित्वापत्तिः । समवेतशून
सति अनेकसमवेतत्वस्यैव जातित्वात् । यत्र विशेष
यापेक्षाबुद्धिस्तत्र तत्प्रत्यक्षम् । अत एवापेक्षाबुद्धिशून
सन्निकृष्टपटयोर्द्वित्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्वेन प्रत्य
पादनमपि निरस्तम् । अथवा तत्तदेकत्वविषयापे
बुद्धेस्तत्तद् द्वित्वमेव विषयितया कार्यतावच्छेदकम् ।
द् द्वित्वाद्यविषयकद्वित्वत्वादिग्रहस्यालीकत्वादेव :
क्षाबुद्धिशून्यस्य द्वित्वत्वप्रत्यक्षापादनं सम्भवत
द्वित्वादिकं नित्यमेवेति वदन्ति ।

परे तु तत्तदेकत्वज्ञानस्य तत्तदेकत्वसमानाधि

यम् । द्वित्वादेरेकत्वान्तरसमानाधिकरणतया तत्प्र- ाभावादेव तत्प्रत्ययासम्भवात् । अत एव परकी- क्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेः पुरुषान्तरं प्रत्ययोग्यत्वकल्प- ा निरस्ता । अत एव द्वित्वत्रित्वयोरेकदोत्पादपक्षे द्वित्वोत्पादप्रसङ्गवारणार्थं प्रागभावस्यासमवायि- णस्य समवायिकारणस्य वा विशिष्य हेतुत्वकल्पना ाप्रस्ता परास्ता । न च द्वौ त्रय इति प्रत्ययापत्तिः । तेऽपि समाधेस्तुल्यत्वात् । अत एव एकत्वस्य सर्व- वे द्वयोरेकत्वमिति प्रत्ययापादनं परास्तम् । द्वयोर्गुरु- दिष्टत्वात् । यथासंख्यातातिरिक्तस्थले द्वित्वान्वयिनी ती व्युत्पत्तिस्तत्रापरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयाद् ः शब्द इत्याद्यप्रयोगः । क्षितिपयसोर्गन्धरसौ वित्ति गश्चोपपन्न इति दिक् ।

नन्वागमसिद्धपरार्धसंख्याया अतीन्द्रियत्वेन तत्र ित्वजातौ मानाभावेन परार्धत्वजातिमत्त्वं न सङ्ग- ेति चेत् ।

अत्र केचित् । परार्धं परार्धमित्यनुगतव्यवहारस्यैव ित्वजातिसाधकत्वं प्राहुः ।

अन्ये तु एकत्वादिभिन्नसंख्यात्वं परार्धत्वमि- ादन्ति ।

परे तु स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकयावत्संख्यासमाना- रणसंख्यात्वं निखिलविद्यमानद्रव्यगतत्वात् परार्ध- ाया: । परार्धं प्रति परार्धस्य प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वपरा- ानन्तरमपरपरार्धोत्पत्तिः । तदुत्तरक्षणे तत्परार्धाश्र-

रोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे तत्परार्धाश्रयद्रव्याणां नाश
क्षणे महाप्रलयः। तत्परार्धोत्पत्त्युत्तरक्षणे क्षणिक
भयेन जन्यभावोत्पत्त्यनङ्गीकारात् तत्परार्धस्य
त्पत्तिकयावत्संख्यासमानाधिकरणत्वेन लक्षण
अन्यपरार्धस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नसंख्यय
नाधिकरणत्वादव्याप्तेः प्रथममुत्पत्तिपदम्। परा
स्वोत्पत्तिक्षणे नष्टद्रव्यस्य संख्यया समानाधि
दसम्भवपरिहारार्थं द्वितीयमुत्पत्तिपदम्। स्वव्या
रसंख्याकान्यसंख्यात्वं तु न युक्तम्। पूर्वपरार्धे
न्तरोत्पत्तिको यः पूर्वपरार्धाश्रयद्रव्यनाशः, तदु
मानद्रव्याण्यादाय परार्धान्तरोत्पत्तिः, तत्परार्ध
परार्धव्याप्यत्वात्तत्परार्धेऽव्याप्तेः। न च प्रतिलक्ष
स्य नाशोत्पत्तिस्वीकारान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्
भावात्। परार्धस्य द्विक्षणस्थायित्वापत्तेश्च।
द्रव्यनाशस्तदा तदा द्रव्योत्पादस्वीकारेणापि अव
रणसम्भवे सति प्रतिक्षणं द्रव्यनाशद्रव्योत्पाद
मृग्य इति दिक्।

यत्तु स्वव्यापकत्वविजातीयसंख्यान्यसंख्य
क्षणम्। परार्धस्य परार्धव्यापकत्वेऽपि तस्य सज
मित्याहुः। तन्न। परार्धत्वजात्यभावेन तस्यापि
तीयत्वात्। न च स्ववृत्तियावज्जात्यभाववत्त्वं स्व
यत्वम्। परार्धस्यपरार्धवृत्त्योर्यावत्योर्जातयो
दयस्तद्वयोस्तत्सजातीयत्वमेवेति वाच्यम्। मह
दिजातेरप्यभावेन परार्धस्य महापद्मादिसजा
महापद्मादावतिव्याप्तेः। [illegible]

नव्यास्तु एककालीनवस्त्वादिद्रव्येषु द्वित्वाद्यनुत्प-
न्नेषु द्वित्वादिव्यवहारस्तु तत्तत्स्वरूपमात्रविषयक-
विषयत्वेनैवोपपादनीयः । एवं सर्वत्रैव तत्तद्बुद्धिवि-
विषयत्वेनैव द्व्यादिव्यवहारोपपत्तेर्नातिरिक्तसंख्यार्थी
णमित्याहुः ।

परिमाणत्वजातिमत्परिमाणम् । तच्च नित्यगतं
यमनित्यगतमनित्यं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यं च ।
माणत्वजातिस्तु परिमाणं परिमाणमित्यनुभवसिद्धा ।
तुर्विधम् । अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं च । अणुपरिमाणं नित्य-
नित्यमनित्यगतमनित्यं चेति द्विविधम् । अनित्यं च
ाणुद्वित्वसंख्याजन्यं तच्च द्व्यणुक एव । नित्यं परमाणौ ।
महत्त्वत्वजातिमन्महत्त्वम् । सा च प्रत्यक्षसिद्धा ।
नित्यमनित्यं चेति द्विविधम् । नित्यं त्वणुद्रव्यत्वेनानु-
सिद्धं दिगादिगतम् । अनित्यं तु त्र्यणुकाद्यन्त्यावय-
तम् । केषु चित् प्रत्यक्षसिद्धं केषु चिद्व्यवणुकादिषु
प्रत्यक्षेऽन्यथानुपपत्त्या सिद्धम् । कार्यमहत्त्वं तु त्रित्व-
यामात्रजन्यं परिमाणमात्रजन्यं संख्यापरिमाणोभय-
ं संख्यापरिमाणप्रचयत्रितयजन्यं परिमाणप्रचयोभय-
ं चेति पञ्चविधम् । केवलप्रचयजन्यं प्रचयसंख्योभ-
न्यं च महत्त्वं नास्त्येव । तथा हि । त्र्यणुकमहत्त्वं द्व्यणु-
त्वमात्रजन्यं कपालादिद्व्यारब्धं घटादिमहत्त्वं स्वा-
कारणपरिमाणमात्रजन्यम् ।

के चित्तु अप्रचितारब्धत्र्यणुकमहत्त्वात्प्रचयारब्ध-
णुकमहत्त्वस्योत्कर्षात्तत्प्रचयमात्रजन्यम् । द्व्यणुकत्रि-

त्वादिति वाच्यम् । अत्यन्तापकृष्टमहत्त्वे प्रचयत्व
धित्वादिति वदन्ति । तन्न । संख्याप्रचयमहत्त्वै
त्वाश्रये संख्यामात्रप्रचयमात्रजन्यमहत्त्वयोर्वा
यवमहत्त्वस्योभयत्र प्रतिबन्धकत्वम् । प्रचयस्य न
मात्रजन्यमहत्त्वविरोधित्वमिति प्रतिबध्यप्रतिब
वत्रयं स्वीकार्यं तदपेक्षया त्रित्वसंख्याजन्यता
जातिविशेषस्य प्रचयमात्रजन्यत्र्यणुकपरिमाणम
जातिव्यापकत्वं स्वीकृत्य तस्याश्चावयवमहत्त्वप्रति
बन्धकतावच्छेदकत्वमस्तु । तथा चैकएव प्रतिबध्यप्रतिबन्ध

वस्तुतस्तु त्र्यणुकमहत्त्वे उत्कर्षापकर्षयोरन
प्रचयमात्रजन्यत्वम् । अत एव संख्याप्रचयोभ
न्यमपि निरस्तम् ।

परे तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेव । न च
द्व्यणुके नास्त्येव भूयोऽवयवावच्छेदेनानेकावयवा
वा ऽवयवान्तरासंयुक्ते ऽवयवे द्रव्यजनकसंयोगा
यत्वादिति वाच्यम् । विजातीयसंयोगस्यैव प्रचय
न च द्व्यणुकसंयोगे वैजात्यकल्पने गौरवमिति व
द्व्यणुकेषु त्रित्वसंख्यायास्तत्रेश्वरापेक्षाबुद्धेः का
पाबुद्धिनाशस्य तन्त्रित्वादिनाशव्याप्तकार्यताव
तन्नाशे कारणान्तरस्य च कल्पनापेक्षया द्व्यणुकसंयो
एव कल्प्यते लाघवादित्याहुः ।

केचित्तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयावयव
णुत्वं हेतुरतो न तादृशमहत्त्वेऽवयवमहत्त्वस्य वि
मिति । तन्न । द्व्यणुकेऽपि तादृशमहत्त्वापत्तेः । त
णुत्वेऽपि इतरदादाय बहुत्वसत्त्वात् । स्वाश्रया

स्यतश्चास्तु त्रसरेणोरनित्यत्वपक्षे तन्महत्त्वं प्रति
याणुत्वेन समवेतीयाणुत्वेनासमवेतसमवेतसमवेतद्र-
व्येन वा हेतुत्वम् । न चैवं द्व्यणुकद्वयात् त्र्यणुकोत्पादः
त् । इष्टत्वाद् इत्याहुः ।

प्रचयरहितैरवयवैरारब्धस्य महत्त्वं महत्त्वबहुत्वोभ-
ात्रजन्यम् । प्रचयसहितैस्तादृशैरारब्धस्य महत्त्वं संख्या-
माणप्रचयजन्यम् । संख्यारहिततादृशाभ्यामवयवा-
मारब्धस्य महत्त्वं प्रचयमहत्त्वजन्यम् । तेषु महत्त्वेषु
तण्यानुभवादिति दिक् ।

दिगादिगतं नित्यमहत्त्वं तु परममहत्त्वत्वजातियो-
परममहत्त्वमित्याहुः ।

दीर्घत्वत्वजातिमद्दीर्घत्वम् । तच्च त्र्यणुकमारभ्या-
ायवयविपर्यन्तेष्वेव । सर्वमनित्यम् । तन्महत्त्ववत्पञ्च-
ाम् । अत्र दीर्घत्वं कारणमिति विशेष इति कश्चित् ।

परे तु दिगादावपि परमदीर्घत्वम् । तच्च नित्यम् । न
महत्त्वमेव दीर्घत्वमिति वाच्यम् । तदवधिकमहत्त्वव-
पे तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहारादित्याहुः ।

ह्रस्वत्वत्वजातिमद्ध्रस्वत्वम् । तदणुपरिमाणवन्ना-
स्ति । नित्यमनित्यं चाणुपरिमाणवत् । द्व्यणुकमात्रवृत्ति
न्ये ।

तत्र प्रमाणं तु अणुद्रव्यम् अणुव्यवहाराविषयपरि-
ावत् द्रव्यत्वादित्यनुमानम् । त्र्यणुकमहत्त्वे त्र्यणुक-
त्वे च द्व्यणुकाणुत्वे ह्रस्वत्वे च समवाय्यसमवायिनोः
येपि प्रागभावादिनिमित्तभेदाद्भेद इति प्राञ्चः ।

श्चाणुद्रव्येषु महत्त्वाभाववद् द्रव्यत्वनिबन्धनः । म
तत्सद्द्रव्येभ्योऽणुत्व ह्रस्वत्वव्यवहारश्च तत्तत्प्र
दीर्घत्वाभावनिबन्धनस्त्वयापि स्वीकृत एवेति ।

परे तु दीर्घत्वप्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणै
र्न तत्परिमाणम् । अन्यथा वर्त्तुलत्वचतुरस्रत्वादि
माणान्तरतापत्तेः । न चैते महत्त्वविशेषा एवेति
म् । दीर्घत्वेऽपि तुल्यत्वात् । तदवधिकमहत्त्वा
ततो दीर्घत्वप्रतीतिर्न महत्त्वविशेषस्तदिति चेन
वर्त्तुलत्वादावपि तुल्यत्वात् । संयोगस्य निरव
र्त्तुलत्वादौ सावधित्वप्रतीत्या न दीर्घत्वमात्रस्य
णत्वसाधकः सावधित्वानुभवोऽपीति दिक् ।

पृथक्त्वत्वजातिमत्पृथक्त्वम् । सा च प्रत्यक्ष
तदाश्रयश्चास्मादयं पृथगिति व्यवहारेण क्वचित्
च सिद्धः । न चान्योन्याभावेनैव तयोरुपपत्तिः ।
नेत्यप्रतीतेरन्योन्याभावस्य सावधित्वाभावात् ।

अपरे तु अन्योन्याभावेन पृथक्त्वव्यवहारे
नेत्यत्र पञ्चम्याः साधुत्वापत्तिः । अन्यारादिति
रपदसमभिव्याहारात्तथातात्पर्यकेणान्यार्थपदयो
मीविधानात् । यथाश्रुते तु घटात्पृथग्भिन्न इत्यत्रा
मी न स्यात् सूत्रे तेषामनुपादानादिति वदन्ति
सूत्रेण पदविशेषयोगे पञ्चमीविधानात् । कथमन्य
द्यथैदन्येत्यत्रान्योन्याभाववाचकान्यपदयोगे
स्यात् ।

वस्तुतो नञ्पदस्यान्योन्याभाववाचकत्व

तच्च द्विविधम् । एकाश्रितमनेकाश्रितं च । आद्यं
नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । द्वितीयमनित्यमेव ।
मेऽनित्ये स्वाश्रयावयवगतमेकपृथक्त्वमसमवायिकार-
[। द्वितीये समानाधिकरणैकपृथक्त्वानि असमवायि-
रणानि । तद्बुद्धिर्निमित्तकारणम् । तन्नाशान्नश्यति । न
घटौ पटात्पृथगिति प्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयेन
रूपवन्तावितिवत्प्रत्ययोपपत्तेर्न द्व्याद्याश्रिते प्रमाण-
ति वाच्यम् । पटावधिकेनैव व्यासज्यवृत्तिना पृथ-
वेन घटः पटात्पृथगिति व्यवहारोपपत्तेरेकाश्रितेऽपि
णाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयभेदादवधिभेदाच्च पृथ-
भेदो विनिगमकाभावादिति प्राञ्चः ।

परे तु घटावधिकं पृथक्त्वं नैकं सर्वद्रव्ये सम्भवति ।
मेकदाऽभावात् । अतस्तत्तद्द्रव्ये उत्पन्ने तत्तन्निष्ठैकपृ-
त्वे तदितरस्यावधित्वं कल्प्यत इति न व्यासज्यवृत्ति-
क्त्वे मानम् । न चैकदोत्पन्नानन्तद्रव्येष्वेकमेव पृथक्-
त्वावधावस्तेनैव प्रत्येकं तदितरावधिकपृथक्त्वव्यवहा-
पत्तिरिति व्यासज्यवृत्त्यपि दुर्वारमिति वाच्यम् । तेषु
परावधिकपृथक्त्वप्रतीत्या प्रत्येकपृथक्त्वस्वीकाराव-
कत्वान्न व्यासज्यवृत्तेः स्वीकारो गौरवादित्याहुः ।

नव्यास्तु घटात्पृथगिति प्रतीतौ प्रतियोगित्वस्यैव
तेस्तस्याश्चान्योन्याभावेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्तं पृथक्त्व-
यत्ता । अन्योन्याभावस्यैव सावधित्वं कल्प्यम् ।
र्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वादित्याहुः ।

संयोगत्वजातिमान् संयोगः । स च घटादिषु प्रत्य-

सर्वद्रव्यवृत्तिः। स द्विधा। कर्मजः संयोगजश्च। कर्म
तावच्छेदकजातिमान् कर्मजः, संयोगजन्यतावच्छेद
तिमान् संयोगजः। न च संयोगकर्मजन्यतावच्छेद
संयोगजातिद्वयकल्पनापेक्षया संयोगजनकतावच्
तया कर्मसंयोगसाधारणी जातिरेव कल्प्यतामिति
च्यम्। गुणत्वेन संकरप्रसङ्गादिति प्राञ्चः॥

अन्ये तु गुणत्वजातेरनभ्युपगमेऽपि तुल्यन्याय
विभागजनकतावच्छेदकतया कर्मविभागसाधारण
सिद्धौ तया संयोगजनकतावच्छेदकजातेः कर्मणि सा
धिकरण्येन संकरान्न संयोगस्य विभागस्य च जनकता
दकतया एकजातिसिद्धिः। न च संयोगस्यापि विभ
नकत्वाद्विभागजनकतावच्छेदकजातेः संयोगसाधा
संकर इति वाच्यम्। विभागं प्रति संयोगस्य वि
हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। अन्यथाऽसंयुक्तेऽपि कर्मणा
गप्रसङ्गात्। एतत्परिहारार्थमेव संयोगस्य विभाग
त्वाङ्गीकारात्। न चासंयुक्ते विभागवारणार्थमस्तु
गस्य विशिष्य विभागजनकता तथापि विभागजनक
च्छेदकजातेः संकरवारणार्थमेव संयोगादित्रितयसाध
कल्प्यतामिति वाच्यम्। संयोगजनकतावच्छेदकजा
विभागादित्रयसाधारण्येन तत्परिहारसंभवात्।

वस्तुतः संयोगस्य स्वसमवायिनि स्वसमवा
मवायिनि संयोगजनकत्वात्कर्मणः स्वसमवायिनि स
मवायिनि संयोगजनकत्वाद्विशिष्यैव तयोः संयोग
कत्वमित्याहुः।

ाग: द्वितीयस्तु यथा सक्रिययोर्मल्लयो: । अन्यतरकर्मो-
कर्मजन्यतावच्छेदकतया सिद्धौ जातिविशेषावेव तयो-
षामिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु विजातीयसंयोगं प्रति कर्मत्वेनैव कारणत्वं
त्वात् न त्वन्यतरकर्मोभयकर्मजन्यतावच्छेदकजातिद्वय-
नं गौरवादित्याहुः ।

संयोगजस्तु अवयवानवयवसंयोगादवयव्यनवयवि-
ागः । यथा हस्ततरुसंयोगाच्छरीरतरुसंयोगः । न चैष
क्रियाजन्यः संभवति । तस्याः समवायेनैव संयोगज-
त्वात् कारणैकार्थसमवायेन समवायेन च कर्मणः
णत्वापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वौचित्यात् ।
व यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण भूतलेन च संयोगः
ोयत्क्षणे क्रियानाशघटोत्पादौ ततः कपालभूतलसंयो-
व घटभूतलसंयोगः । तदानीं कपालक्रियानाशादिति
् ।

ननु यत्रावयवक्रियोत्तरक्षणे ऽवयविनि क्रिया
वयवोत्तरसंयोगकाले एवावयविनि पूर्वदेशसंयोग-
ा तदुत्तरकाले ऽवयविन्युत्तरदेशसंयोगस्तस्य संयोग-
ान्यतरजन्यत्वे विनिगमनाविरहः । उभयजन्यत्वे
ङ्कर इति चेत् । अत्र प्राचीनाः । संयोगद्वयमेव तत्रो-
ते विचित्राग्रहस्त्वस्यन्तसादृश्यादिति ।

अपरे तु विचित्र एव तत्र संयोग उत्पद्यते न कर्म-
ः । तत्र संयोगस्य प्रतिबन्धकत्वात् । नापि संयोगजः

अन्ये तु असंयुक्त एव तत्रावयवी संयुक्तोऽवयवा रस्तु अवयवसंयोगेनेति वदन्ति ।

केचित्तु अवयवकर्मोत्पत्तिकालेऽवयविनि कर्मोत्प दस्य कुर्वाणस्तयावयवावयविनोर्युगपदेवोत्तरदेशसंयो योजायमानत्वेन कर्मजन्य एव संयोगः । न च यत्रावे ऽप्युत्पत्तिकाले ऽवयवकर्मोत्पत्तिस्तत्रेदमिति वाच्यम् द्वितीयक्षणे अवयविनि कर्मानुत्पत्तेः । तद्धेतोरभावा त्स्यात् । तन्न । यत्रावयविन उत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽवय कर्म तत्र पूर्वक्षणेऽवयविनोऽदनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्तिः । तु तदुत्तरक्षणे तत्रावयविसंयोगस्य कर्मजन्यत्वं संयो जन्यत्वं वेति विचारसंभवात् । न चावयविनि स्वोत्पः द्वितीयक्षणे क्रियाऽसम्भवेऽपि तृतीयक्षणे क्रियासम्भ नावयवविभागाद्विभागस्य सम्भवेन चावयवोत्तरदे संयोगकालेऽवयविनि पूर्वदेशसंयोगनाशसम्भवेन तदुत्त क्षणेऽवयविसंयोगस्य संयोगजत्वं कर्मजत्वमिति विचा सम्भवत्येवेति वाच्यम् । अवयविन उत्पत्तिक्षणे तज्ज कसंयोगजनककर्मणो नाशस्य जायमानत्वेन पूर्वमवय कर्मसत्त्वेनावयविन उत्पत्तिक्षणे ऽवयवे कर्मासम्भवात

न चावयविजनकसंयोगस्यान्यतरकर्मजन्यत्वस्वी कारादवयविनोत्पत्तिक्षणनिष्क्रिये कर्मोत्पत्तिः सम्भवती वाच्यम् । तन्मात्रस्वीकारे तच्चतुर्थक्षणे घटकनाशप्रसङ्ग विचारासम्भवात् ।

न च निष्क्रिये कर्मोत्पत्तिरिति वाच्यम् । त त्तरदेशसंयोगकाले घटनाशात् । न चावयविजनकस योगस्य संयोगजस्य स्वीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम्

त्वव्याप्यत्वस्वीकारात् । अन्यथा संयोगजन्यतावि-
दकवैजात्येन सङ्करापत्तेः। न च संयोगजन्यतावच्छेद-
जात्यव्याप्यत्वमेव तस्येति वाच्यम् । व्यणुकजनकसं-
गाभावाभावापत्त्या व्यणुकोत्पत्त्यभावापत्तेः । न
वयविन उत्पत्तिद्वितीयक्षणे अवयवे कर्म तत्र पूर्वक्षणे
वयविनि कारणाभावेन कर्मानुत्पत्तिः किं तु तदुत्तरक्षणे
। अवयविविभागस्य उभयजन्यत्वं अन्यतरजन्यत्वं
न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्र समाधेरुक्तप्रायत्वात् ।

विभागत्वजातिमान् विभागः । सा चानुगतप्रत्य-
सिद्धा । स च घटादिषु प्रत्यक्षादतीन्द्रियेष्वनुमाना-
द्धः । न च तदीयसंयोगाभावेन तत्र तद्विभक्तप्रत्य-
पपत्तिरिति वाच्यम् । उत्पत्तिकालेऽपि द्रव्ययोर्विभ-
प्रत्ययापत्तेः । अत एव न तत्संयोगप्रागभावेन । नापि
ागध्वंसेन विभज्य संयुक्तेऽपि विभक्तप्रत्ययापत्तेः ।
च सर्वोऽप्यनित्यः । सर्वद्रव्याश्रितश्च । स द्विधा । कर्मजो
भागजश्च । आद्यो द्विविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्म-
श्च । तादृशसंयोगोदाहरणवदत्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।
ावयविनः उत्पत्तिद्वितीयक्षणे ऽवयवकर्म तत्र पूर्वक्ष-
वयविनोदनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्तिः किं तु तदुत्तरक्षणे
ावयविकर्मोत्पत्त्युत्तरक्षणे ऽवयविविभागस्योभयज-
त्वमन्यतरजन्यत्वं वेत्येवं पूर्वपक्षः। समाधानं च संयो-
द्ग्राह्यमिति दिक् ।

परे तु विभागजोऽपि द्विविधः । एकः कारणाकार-
विभागात्कार्याकार्यविभागः ।अपरः कारणमात्रविभा-

ननु पूर्वसंयोगप्रत्यक्षस्य विभागप्रत्यक्षे हेतुत्वमन्वय-
व्यतिरेकसिद्धम् । पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावकाले विभाग-
नं तु मानसं पूर्वसंयोगेनानुमित्यात्मकं वेत्युत्तरदेशसं-
गकाले पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावात्तदुत्तरक्षणे विभागप्र-
क्षासम्भवेनोत्तरदेशसंयोगक्षणे विभागसत्त्वे न मान-
ति चेत् । न । अस्तु तथा हेतुत्वं न तु कार्यसहभावेन
त्वात् । तथा च पूर्वसंयोगनाशोत्पत्तिक्षणोत्पन्नपूर्वसं-
गप्रत्यक्षादेवोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिकालोत्तरक्षणे विभा-
त्यक्षसंभवात् । न च विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वं
नाभावात् । तथा हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । विभागोत्पत्ति-
लोत्पन्नसंयोगप्रत्यक्षादपि तत्प्रत्यक्षसम्भवात् । न च
थापि कार्यसहभावेन विभागप्रत्यक्षे हेतुता गौरवात् ।
स्तां वा भवदभिमता तथा हेतुता तथापि लाघवाद्वि-
तीयोत्तरदेशसंयोगत्वेनैव विभागनाशकत्वं न तु पूर्वसं-
गनाशत्वेन गौरवादित्युपपादितं पाकजप्रक्रियावसरे ।

केचित्तु हस्तसंयोगः समवायेन हस्तविभागनाशकः
र हस्तविभागोत्तरं न हस्तसंयोगः स विभाग आश्रय-
शनाश्यः हस्तसंयोगज्ञानस्य हस्तविभागप्रत्यक्षे हेतुत्वाच्च
गनाशे तत्प्रत्यक्षम् । न च विभागस्य क्षणिकत्वा-
त्तद्धस्तसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वादिति वाच्यम् । कार्यसहवृ-
न एव संयोगस्य विभागनाशे हेतुत्वात् । न च विभा-
त्तरं जायमानहस्तसंयोगस्य क्षणिकत्वापत्तिः समवायेन
विभागत्वेनैव हस्तसंयोगनाशकत्वादिति वाच्यम् ।
यापि कार्यसहभावेन संयोगनाशकत्वादित्याहुः । तन्न ।
माणुपरमाणुविभागस्यानाशापत्तेः । न च तयोः पुनः

अपरे तु तदीयसंयोगत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टाश्रय-
[illegible]जन्येन तदीयसंयोगप्रतियोगिकध्वंसेन तद्विभागव्यव-
रोपपत्तेर्नातिरिक्तविभागे मानम् । घटपटान्यतरनाशा-
न्यघटपटसंयोगनाशेन घटपटयोर्विभक्तप्रत्ययाभावे-
श्रयनाशाजन्यत्वं संयोगनाशे विशेषणम् । विभज्य
संयुक्ते विभक्तव्यवहारवारणाय तदीयसंयोगत्वा-
च्छिन्नाभावविशिष्टेति । तावन्मात्रं चेद् गुणादौ द्रव्य-
क्तप्रत्ययापत्तिरित्यग्रिमम् । यथा क्रियाविद्यमानत्वेन
षणं न तु विनाशे आश्रयनाशाजन्यत्वम् । अत
विद्यमानघटे विभज्य पटसंयुक्ते आश्रयनाशाजन्य-
टसंयोगध्वंससत्त्वेऽपि पटनाशोत्तरं न पटाद्विभक्त
व्यवहारः । नापि घटे घटविभक्तव्यवहारः । न च
[illegible]गाभाव एव संयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । अनन्तद्र-
[illegible]क्षुषादिकार्येषु द्रव्यचक्षुर्विभागाभावापेक्षया द्रव्य-
संयोगादेरेव लाघवेन हेतुत्वात् । न च विभाग-
द् लाघवेन विभागस्य हेतुत्वात् विभागसिद्धिरिति
यम् । विलक्षणविभागस्यैव शब्दजनकतया तत्प्रयोज-
योगविशेषस्यैव शब्दहेतुत्वाङ्गीकारादित्याहुः ।

परत्वत्वजातिमत्परत्वम् । तत्सिद्धिश्च पर इति
यात् । तद् द्विविधम् । दिक्कृतं कालकृतं च । द्वयमप्य-
म् । अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यं सावधिकं च । आद्यप-
यस्यापेक्षाबुद्ध्या यदवधिकपरत्वोत्पत्तिर्यत्र तत्रावधि-
पितस्वदेशविप्रकृष्टत्वविशिष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धि-
मित्तकारणं दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एव

च यदवधिकं परत्वमुत्पद्यते तत्पूर्वकालोत्पन्नत्वबुद्धि
निमित्तं कालपिण्डसंयोगोऽसमवायि । अपरत्वे तदुत्तरका
लोत्पन्नत्वबुद्धिर्निमित्तमेतावान् भेदः । तच्च द्वयमनि
द्रव्येष्वेव द्वित्वादिवत्परत्वादेरपेक्षाबुद्धेर्ध्वंसकत्वेनोत्प
कत्वं द्रष्टव्यम् । एतत्तत्त्वं निरूपितं प्रागिति दिक् ।

गुरुत्वत्वजातिमद् गुरुत्वम् । तच्चातीन्द्रियमनुमा
नसिद्धम् । नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यमाश्रयना
नाश्यं च । स्वाश्रयावयवगतं गुरुत्वमसमवायिका
रणम् । तच्च पृथिवीजलवृत्ति । संयोगासमवधानकाली
क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगज
क्रियावदित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु गुरुत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन सर्व
क्रियाकारणाय कारणान्तरस्याभावेन प्रतिबन्धकस्य सत्त्व
वेन वा सर्वदा क्रियानुत्पादो वाच्यः । तथा च गुरुत्वे
मानम् । उक्तानुमानस्य च पक्षविशेषणासिद्धिरित्याहुः
एतत्तत्त्वं गुणरहस्यटिप्पण्यां वेदितव्यमिति दिक् ।

द्रवत्वत्वजातिमद् द्रवत्वम् । तच्च द्रवत्वं द्रवत्वा
त्यनुगतप्रत्ययादतीन्द्रियेष्वनुमानात्सिद्धम् । तच्च पृथि
व्यादित्रयवृत्ति । नैमित्तिकं स्वाभाविकं च । तत्र वि
लक्षणतेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिमन्नैमित्तिकम् । तत्
तेजोवृत्ति । तच्चानित्यम् । तत्र तेजःसंयोगोऽसमवायि
तच्चाश्रयनाशनाश्यम् । अग्निसंयोगनाशनाश्यं च । द्र
व्यविशेषजनकतावच्छेदकजातिमत् स्वाभाविकम् । त

ननु स्वाभाविकद्रवत्वनिष्ठजातिविशेषस्य जल
न्यतावच्छेदकत्वमेवास्तु लाघवात्[1], न तु द्रवत्वजन्य
वच्छेदकत्वं गौरवात्। न च जलपरमाणौ द्रवत्वापत्ति
परम्परया द्रवत्वस्य कारणत्वे तु परमाणौ तेन संबन्
द्रवत्वाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम्। द्रवत्वं प्र
द्रवत्वस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तत्र द्रवत्वानुत्पत्तेरिति चे

अत्र प्राञ्चः, भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्व
यमेन तद्द्रवत्वस्य द्रवत्वकारणत्वावश्यकत्वे जलस्य
तत्र विशिष्य कारणत्वे गौरवमिति वदन्ति।

नव्यास्तु उक्तनियमानङ्गीकारेण जलत्वेनैव
हेतुत्वम्। यद्वा जलमात्रवृत्तिजात्यङ्गीकारेण तस्या
तत्कारणतावच्छेदकत्वं कल्प्यते। तथा च स्वाभा
द्रवत्वं सर्वं जन्यं जन्यजलमात्रवृत्ति। परमाणुष्वनन्
वत्वानङ्गीकारेण लाघवम्।

अथ वा द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिका जा
द्व्यणुकादिमात्रवृत्तिस्तज्जनकतावच्छेदकं द्व्यणुकादि
त्रवृत्तिजलत्वं, तज्जनकतावच्छेदकं सकलजलवृत्तित्वे
सतैव सामञ्जस्येऽनन्तद्व्यणुकादिषु द्रवत्वस्वीकारे
वम्। त्वन्मते तु पृथिव्यां स्वाभाविकद्रवत्ववार
विलक्षणद्रवत्वं प्रति विलक्षणद्रवत्वस्य हेतुता वा
तथा च कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदका
च जातिद्वयकल्पने गौरवम्। न च सर्वद्रव
त्तिद्रवत्वत्वेनैव स्वाभाविकद्रवत्वकारणतावच्छेद
न च पृथिव्यां स्वाभाविकद्रवत्वापत्तिः। द्रवत्वोत्पत्

न्तरं द्रवत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्पूर्वं चावयवद्रवत्वाभा
देव द्रवत्वानुत्पादसम्भवादिति वाच्यम्। तथापि पर
णुष्वनन्तद्रवत्वादिकल्पने गौरवापत्तेः। यत्र पार्थिव
यवे नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्त्यनन्तरमवयविन उत्पत्तिः
स्वाभाविकद्रवत्वापत्तेश्च। अवयवद्रवत्वस्य सत्वात्
केचित्तु अग्निसंयोगप्रयोज्यं नैमित्तिकं पृथिवीते
वृत्ति, अग्निसंयोगाप्रयोज्यं स्वाभाविकं तज्जलवृत्ति,
स्वाभाविकत्वं जातिविशेषः प्रमाणाभावात्। तथा च
त्वे जातित्रयम्। तेजःसंयोगजन्यतावच्छेदिका एका, स
वत्वसाधारणी द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिकाऽपरा,
त्वविशेषजन्यतावच्छेदिकाऽन्या। अत एव द्रवत्ववज्ज
तयोः संयोगेन घृतान्तरोत्पत्तौ अवयवद्रवत्वात्तत्र
त्वोत्पत्तिः। विलक्षणस्वाभाविकद्रवत्वस्वीकारे तु त
ग्निसंयोगकल्पनेन, द्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातेः स्व
विकद्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातिव्यापकत्वस्वीकारेण
द्रवत्वोत्पत्तिरिति वदन्ति। तन्न। स्वाभाविकद्रवत्व
कतावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गात्।

कश्चित्तु, संग्रहः सक्तुकादीनां संयोगविशेषः
द्रवत्वं स्नेहसहितं निमित्तं, स्पन्दनाख्यक्रियाविशेषे द्र
मसमवायिकारणम्। स्नेहसहितेत्युपादानात् सुवर्ण
द्रवत्वेन संग्रहासम्भवेऽपि न दोष इत्याह। तन्न। स
णुत्वेनैवानतिप्रसङ्गेऽपि द्रवत्वप्रवेशे ग्रन्थीकत्वादेरपि
शापत्तेरिति दिक्।

स्नेहत्वजातिमान् स्नेहः। स प्रत्यक्षसिद्धः। ज
त्रवृत्तिः। नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्यः। तत्र

धस्तुतो जलेनैव सक्तुकादेर्दृढतरसंयोगो जायते न
रादिनेति तादृशसंयोगविशेषे जलसंयोगविशेषस्य संयो-
शेषेण जलस्यैव वा हेतुत्वात् प्रत्यक्षस्यापामरसाधार-
ाभावाच्च स्नेहसिद्धिरिति दिक् ।

एवं प्रकृष्टस्नेहो दहनानुकूलः । स च तैलादौ विद्य-
जलमात्रनिष्ठः । अप्रकृष्टश्च प्रसिद्धजलगतो दहनवि-
ीति निरस्तम् । कर्पूरादिद्रव्यस्य कर्पूरत्वादिनैव दह-
कूलत्वाज्जलत्वेनैव दहनविरोधित्वाच्चेति दिक् ।

संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः । मूर्तामूर्तवृत्तिका-
त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान्वा । शब्दजनक-
च्छेदकसंयोगविशेषगतजातिवारणाय गुणत्वसाक्षा-
येति । स त्रिविधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ।

तत्र वेगत्वजातिमान् वेगः । स च मूर्तवृत्तिः
जः कर्मजनकश्च । कश्चिदवयववेगजन्यश्च । स च विल-
संयोगात् कश्चिदाश्रयनाशाद्विलक्षणकर्मणा च नश्यति ।
ननु क्रियातिरिक्तवेगे किं मानमिति चेत् ?

अत्र केचिद्वेगेन चलतीति प्रत्ययात्तत्सिद्धिमाहुः ।

अन्ये तु युगपत् प्रक्षिप्तनाराचयोः शीघ्रगामित्वं
गामित्वं वेगकृतम् । तथा हि किं चित् कर्म सन्निकृ-
शसंयोगजनकं किं चिच्च दूरदेशसंयोगजनकमिति कर्मणि
लक्षण्यं कारणवैलक्षण्याधीनम् । अतो दूरदेशसंयोगजन-
िलक्षणं कर्म विलक्षणवेगजन्यं यस्येषोः स शीघ्रं गच्छ-
। यस्य तु सन्निकृष्टदेशजनकं तद्विलक्षणं कर्म विलक्षण-
जन्यं स मन्दं गच्छतीति वदन्ति ।

ततः कर्मनिवृत्तिः, ततः पूर्वोत्पन्नवेगात्कर्म, ततस्तत्
स्वजनकवेगनाशः स्वाश्रयविभागश्च, ततः पूर्व
शवेगौ, तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनिवृत्तिः,
त्पन्नवेगात्कर्म। कर्मणः समवायेन कर्मोत्प
त्वाच्च वेगद्वितीयक्षणे कर्म। एवं वेगं प्रति स
प्रतिबन्धकत्वाच्च वेगद्वितीयक्षणे वेगः। एवं च
ल्येन क्रियाबाहुल्यं स दूरदेशगामी। यत्र वेग
क्रियास्वल्पता स निकटदेशगामीति। न च
हुल्यं कुतो नेति वाच्यम्। विलक्षणकर्मण
त्वात्तस्य च तत्राभावाद्वेगानुत्पत्तेः, साधर्म्य वेग

यत्तु कर्मणा वेगः, तेन पूर्वकर्मनाशः
त्तिः पूर्वदेशसंयोगनाशश्च, तेन कर्मणा वेगः पूर्व
मुत्तरदेशसंयोगोत्तरमेव पूर्वोत्पन्नकर्मणा वि
यन्यूनतया कर्मोत्पत्तिः सप्तमे क्षणे उत्तरदेश
त्तरदेशसंयोगसम्भवाच्छीघ्रगामित्वम्। य
गात् पूर्वकर्मनाशः " तत्क्षणे क्रियाजनकसंयो
तदुत्तरक्षणे कर्म; तेन स्वोत्तरक्षणे विभागः,
उत्पत्त्युत्तरमेव नवमे क्षणे उत्तरदेशसंयोगा
तत्र क्षणत्रयविलम्बान्मन्दगामित्वम्। कर्मवि
जनकत्वाच्च सर्वकर्मणा वेगोत्पत्तिः। कर्मवि
वेगस्य हेतुत्वाच्चोत्तरसंयोगजन्यकर्मनाशे
हुः। तन्न।समवायेन कर्मोत्पत्तौ समवायेन
धित्वेन वेगोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कर्मानुत्पत्तेः।
प्रति वेगस्य प्रतिबन्धकत्वेन कर्मोत्तरक्षणे वेगा

कर्मणो विरोधित्वं न कर्मत्वावच्छिन्न इति वाच्यम्। वेग
कर्मिककर्मद्वयोत्पादप्रसङ्गात्। इष्टापत्तौ गौरव
बाधकम्। किंच कर्मोत्पत्तिद्वितीयक्षणे विभागो वेगश्च
पूर्वदेशसंयोगनाशक्षणे कर्मनाशस्तेन कर्मणा चोत्तरदे
संयोगाजननात्किमर्थं प्रथमकर्मस्वीकारः ? अथ वेगोत्पा
द्वितीयक्षणे पूर्वकर्मणा पूर्वसंयोगनाशजननात्तत्क्षणोत
त्कर्मणा पूर्वसंयोगनाशोत्तरक्षणे उत्तरदेशसंयोगो वेग
गेन पुनः कर्मविभागः पूर्वकर्मनाशश्च।

"ननु पूर्वकर्मणा तदानीं विभागः विभागं प्रति का
सवृत्तित्वेन कर्मणो हेतुत्वात्। अन्यथोत्तरदेशसंयोग
नन्तरं विनश्यदवस्थकर्मणा विभागोत्पत्त्यापत्तेः" ततस्
वेगः पूर्वदेशविभागश्च, एवं क्रमेण यत्र वेगक्रियाबाहुल
तत्र दूरदेशगामित्वं यत्र क्रियावेगयोः स्वल्पता त
सन्निकृष्टदेशगामित्वमिति चेत्? न। क्रियायां वेगना
नावच्छेदकस्योत्तरदेशसंयोगनाश्यतावच्छेदकस्य च वैज
त्यस्य कल्पने क्रियावेगयोः प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकल
व गौरवापत्तेः। उत्तरदेशसंयोगानन्तरं विनश्यदवस्थ
र्मणा विभागोत्पत्तिवारणाय विभागं प्रति कर्मणः कार्य
सवृत्तित्वेन हेतुत्वेन विनश्यदवस्थकर्मणा विभागासम्भव
एतेनोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि क्रिया, त
वेगविभागौ, ततः क्रियानाशसंयोगनाशौ, ततो वेगात्क्रि
ततो वेगनाशोत्तरदेशसंयोगौ, ततः क्रियातो वेगविभा
ततः कर्मनाशपूर्वसंयोगनाशौ, ततः कर्म, तत उत्तरदेशसंये
एवं क्रमेण यत्र वेगक्रियाबाहुल्यं तत्र दूरदेशगामित्वं, त

वेगक्रियास्वल्पतां तत्र संनिकृष्टदेशगामित्वा
परास्तम् ।

नव्यास्तु संस्कारत्वजातौ न मानम् । अत ए
यदितोत्कलक्षणमपि निरस्तम् । किं च मूर्तमू
वृत्तिकालवृत्तिजातिमात्रस्यैव सम्यक्त्वेन शेषवैयर्थ
जनकतावच्छेदकजातेः शब्दनिमित्तकारणसंयोगे
रेण तस्या अमूर्तवृत्तिवृत्तित्वाभावात् ।

यच्चोक्तं दूरदेशवृत्तिसंयोगजनकविलक्षण
कतया वेगसिद्धिः। तदपि न । विलक्षणवेगजनकक
चिरकालस्थायितया दूरदेशसंयोगजनकत्वमस्तु वि
एवं विलम्बगामित्वस्यापि विलक्षणकर्मणैवोत्पर
वेगेन ? यत्र विलम्बगामिनि द्रव्यान्तरक्रियाजन्य
उत्तरदेशसंयोगप्रतिबन्धका विभागादेरुत्पत्तिसम
कल्प्यन्ताम्, ततएव तस्य विलम्बगामित्वमिति किं
अत एव युगपत्प्रक्षिप्तनाराचयोः कस्य चित् सन्नि
मित्वेन कस्य चिद्विप्रकृष्टदेशगामित्वेन वेगसिद्धिर
स्ता । तत्तत्क्रियाया एव फलबलेन तत्तद्देशसंयोगज
कल्पनायां किमनन्तवेगादिक्रियादिसन्तानकल्पनयेति

अपरे तु यत्रो ...रदेशसंयोगोत्पत्त्युत्तरक्षणे
न्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र शीघ्रगामित्वं त
देशसंयोग एव वा क्रियाजनकतावच्छेदकधैजात्य
नां तत्र शीघ्रगामित्वं तदुत्तरोत्तरक्षणे । यत्र क्रिया
नेकसंयोगकल्पना तत्र न मन्दगामित्वम् । एवं यत्र
रतृतीयक्षणे क्रियान्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र त
मन्दगामित्वसम्भवात् किं वेगेनेत्याहुः ।

रत्वजातिसिद्धिः । तथा हि । वेगः कर्मजन्यः कर्मसजा-
यजनकः । एवं भावना ज्ञानजन्यज्ञानसजातीय-
तिजनिका, स्थितिस्थापकोऽपि क्रियाजन्यः तज्जन्य-
यान्तरजनकश्चेति निरस्तम् । शब्दस्यापि शब्दजन्य-
। तत्सजातीयशब्दजनकत्वात् तत्रापि तादृशका-
नासत्त्वेन संस्कारत्वसत्त्वापत्तिरिति वदन्ति ।
वनाख्यस्त्वात्मविशेषगुणः । आत्ममात्रवृत्तिरनुभव-
यः स्मृतिजन्यश्च । स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिमान-
य एव, तस्य च क्वचित् समानप्रकारिका स्मृतिः, क्व-
ह्वेराभिज्ञानं, क्वचिन्मदः, क्वचित्तीव्रदुःखं, क्वचित्का-
व नाशकः । तस्यात्ममनःसंयोगोऽसमवायी । स
भ्यासादरप्रत्ययाभ्यां दृढतर उत्पद्यते सादृश्यदर्शना-
नुचिन्तनाद्यन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः । न चातीन्द्रियसं-
रे मानाभावः स्मृतिस्त्वनुभवध्वंसव्यापारकानुभवा-
त्पद्यते इति वाच्यम् । अनुभवस्य कारणीभूताभाव-
योगित्वेन स्मृतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति प्राञ्चः ।

अपरे तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं न प्रतिबन्ध-
म् । दण्डाभावस्य कारणीभूतस्वाभावात्मकदण्डप्रति-
गित्वेन घटप्रतिबन्धकत्वापत्तेः, किं तु यदभावत्वेन
कारणत्वं तत्त्वं तस्य प्रतिबन्धकत्वम् । दण्डाभावाभा-
वेन न घटकारणता गौरवात् दण्डध्वंसादपि घटाप-
; किं तु दण्डत्वेन । एवं च स्मृतौ नानुभवाभावत्वेन
। अत्यन्ताभावेनापि स्मरणापत्तेः । किं तु ध्वंसत्वे-
नानुभावस्य प्रतिबन्धकत्वम् । न चानुभवध्वंसस्य

वारं दर्शने सति देवदत्तस्य दशवारं स्मरणं
त्तज्ञानत्वेनैव देवदत्तस्मरणे कारणताकल्पने त
पश्चाच्च यज्ञदत्तज्ञानेऽपि सति न देवदत्तस्मर
देवदत्तस्मरणादिना तस्य संस्कारस्य नाशाम
भवन्मते च दशयज्ञदत्तज्ञानानां दशसु देवद
तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे दशकार्यकारणभावकल
मिति वाच्यम्। एतावता स्थलविशेषे संस्का
सर्वत्र तस्यासिद्धेः। किं च संस्कारस्य तद्ध्वंसे सं
वस्य संस्कारनाशे च स्मृत्यादेः कारणत्वस्य च स
संस्कारस्य प्रतिबन्धकतायां अनन्तसंस्कारा
नापेक्षया यज्ञदत्तज्ञानेष्वेव देवदत्तस्मरणजनकत
धर्मस्यैव कल्पनाया उचितत्वम्। न च तस्य वि
त्वे तदवच्छिन्नं प्रति अनुगतं कारणं वाच्यमिति
वाच्यम्। घटनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वविशेष्यक
ज्ञानानङ्गीकारपक्षे तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेनैव त
बुद्धौ जनकत्वेन तत्तज्ज्ञानजन्यासु यज्ञदत्तत्सबु
स्वीकारेण तादृशविषयताशालि वावच्छिन्ने क
ना हेतुत्वे ऽप्यक्षतेः। तत्तद्यज्ञदत्तज्ञानातिरिक्त
ताशालिज्ञानस्याभावाच्च तदनन्तरं तदापादन
नात्मकं तु तत्तज्ज्ञानकारणज्ञानाभावादेव न
अस्तु वा स धर्मः शक्तिवन्नित्य एव, स्वीक्रिय
रणत्वेन रूपसामान्याभाववत् कारणताव
तत्तज्ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्नभेदः, मास्तु वा तदव
कारणत्वाङ्गीकारोऽपि, कार्यमात्रवृत्तिजातेरेव
णजन्यतावच्छेदकत्वमिति दिक्।

व्याप्यजातिविशेषवानतीन्द्रियः । नित्यगतो नित्यो
त्यगतोऽनित्यः कारणगुणपूर्वकश्चेति कश्चित् ।

परे तु स क्रियाविशेषजन्यःकारणगुणजन्यः क्रिया-
शेषे हेतुश्च । न च वेगादेव धनुःशाखादौ क्रियासम्भ-
त् किं तेनेति वाच्यम् । वेगस्य स्वदेशान्तरदेशसंयोग-
कक्रियाजनकत्वं बलादुन्नमितधनुःशाखादिक्रिया तु
श्रयस्य यथापूर्वसंयोगजनिका विलक्षणा विलक्षणं का-
कल्पयति तदेव तादृशजातिमदिति प्राञ्चः ।

अपरे तु कारणगुणपूर्वकस्य स्थितिस्थापकस्य द्रव्यो-
द्वितीयक्षण एवोत्पादात् सर्वदा तादृशक्रियापत्तेर्न
मानम् । न च क्रियात्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति तस्य
रणत्वात् सर्वदा क्रियासामान्यकारणाभावान्न तदुत्पाद
ते वाच्यम् । वेगादिना धनुषि क्रियोत्पादकालेऽपि तादृ-
क्रियोत्पादप्रसङ्गात् । कथं तर्हि विलक्षणा क्रिया न कथं
त् क्रियासामान्यकारणवशाज्जायमाना क्रिया क्रिया-
योगयोर्विशिष्यैव कार्यकारणभावस्याङ्गीकारात्तत्तद्देश-
योगं जनयतीति वदन्ति ।

श्रोत्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमान् शब्दत्वजातिमा-
शब्दः । स प्रत्यक्षसिद्धः ।

केचित्तु आकाशविशेषगुणत्वं ज्ञानासमानाधिकर-
विभुविशेषगुणत्वं वा तल्लक्षणमाहुः ।

स द्विविधः । वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च । तत्राद्यस्य
ल्वादिना आकाशसंयोगोऽसमवायी । ताल्वादिना वा-
भिघातो निमित्तं वर्णात्मकद्वितीयादेस्तु पूर्वशब्दो

वायुसंयोगान्निमित्तात्कुण्डलाद्याकाशसंयोगासमवायि कारणादुत्पद्यन्ते । द्वितीयादयस्तु पूर्वपूर्वशब्द समवायिकारणादिकाः । सर्वोऽपि शब्दोऽनित्यः 'अन्त्यादन्यः कार्यशब्दनाश्यः । अन्त्यस्तु उपान्त्याद न्त्यनाश्याः नश्यति । अन्त्याः सर्वोऽपि श्रोत्रग्रा विभागजानामाद्यानां तु वंशादिदलद्वयविभागो नि त्तम् । दलाद्याकाशविभागोऽसमवायिकारणम् । न अपि दलाकाशसंयोगो वाय्वाकाशसंयोगो वाऽसम यिकारणमस्तु, किं विभागेनेति वाच्यम् । तयोः पूर्व त्वेन शब्दानुत्पत्तेर्विभागस्यैवासमवायित्वात् । द्विती दयः पूर्वशब्दाद्यसमवायिकारणादिकाः

कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नं नभः श्रोत्रं शब्दग्रा कमतो न देशान्तरवृत्तिशब्दग्रहः । यदा यः शब्दो यत र्णावच्छिन्नः स तेन गृह्यते । अत एव भेर्यादिशब्दोत्पन्न ब्दानां कर्णावच्छिन्नत्वाभावेन ग्रहणासंभवाद्वीचीतर न्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तिस्वीकारा कर्णावच्छेदेनोत्पन्नो गृह्यते भेरीशब्दो गृह्यत इति धीभ्रान्ति व; किं तु भेर्यादिप्रयोज्य एव गृह्यत इति प्राञ्चः ।

परे तु भावकार्यत्वस्यासमवायिकारणजन्यत्वव्य प्यत्वे मानाभावेन भेर्यादिदण्डादिसंयोगान्निमित्तका णासहकृतादाकाशादेव शब्दस्योत्पत्तौ भेर्याद्याकाशसंयो गजन्यत्वे मानाभावः । न च भेर्याद्याकाशसंयोग ए का णमस्तु; किं भेरीदण्डसंयोगेनेति वाच्यम् । तस्या न्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वात् । न च शब्दस्य नित्यत्वमे गस्तु भेर्यादिसंयोगादिकं तद्व्यञ्जकं [illegible]

दिनन्तशब्दोत्पादकल्पनात् । न च स एवायं शब्द इति
त्ययादभेदे सिद्धे बहुकालस्थायित्वसिद्धा शब्दस्य शब्दा
स्थत्वसिद्धौ अन्यस्य नाशकस्याकल्पनान्नित्यत्वमिति
च्यम् । तदेवेदमौषधं सेयं दीपकलिकेतिवत् प्रत्य
भज्ञायास्तज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावविषयत्वात् । न च
त्सजातीयोऽयमिति स्यात् यत्र तद्व्यक्तिभेदाभावे
षयस्तत्रैव स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादिति वाच्यम्
वौषधयोरौषधयोर्भेदज्ञानकालेऽपि तदेवौषधमिति प्र
भिज्ञानात् । अत एव यत्र व्यक्तिभेदज्ञानं तत्र तज्जा
यमिति प्रत्यभिज्ञेत्यपि निरस्तम् । कथं तर्हि गकारे
यं स एवायं गकारजातीयोऽयमिति विलक्षणा विलक्षण
त्यभिज्ञा । इत्थं यत्र गकारे गत्वं स्वरूपेण भासते त
कारोऽयं, यत्र गत्वे गवृत्तित्वं भासते तत्र स एवायं,य
त्वे जातित्वं तत्र गकारजातीयोऽयमिति वदन्ति ।

अन्ये तु प्रत्यभिज्ञानादेकैका एव गकारादयो
नित्या अजन्याश्च । तदुत्पादकत्वाभिमतसामग्र्यास्तु
प्रत्यक्षजनकत्वाङ्गीकारोन्न सर्वदा तत्प्रत्यक्षम् । उत्पा
विनाशप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव । अन्यथानन्तशब्दाङ्गीका
रवापत्तेः । अत एवोत्पादविनाशप्रत्यययोरुभयोरप्रमा
वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्रमात्वकल्पनमिति
निरस्तम् । न च तारत्वमन्दत्वविरुद्धधर्माभ्यां गकार
योर्भेदः तयोरन्यनिष्ठत्वात् । अस्तु वा तारतमादि
भेदेन मन्दतमादिभेदेन नानात्वमात्रम् । अस्तु वा त
त्वमन्दत्वयोरविरोधः । य एव तारः स एवान्यापेक्ष

न्ध्यसैया दिकल्पनापेक्षया तस्य प्रामाणिकत्वात् । अत एव
ादात्म्येन तत्सत्कर्णावच्छिन्नशब्दस्यशब्दविशिष्टतौ किंक-
ाषयतया तदीयश्रावणप्रत्यक्षे हेतुत्वं न । किं तु तत्सत्क-
स्यैव तेन तेन गृह्यमाणशब्देऽवच्छेदकत्वं कल्प्यते न तु
ीचितरङ्गन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दोत्पादो
ारवात् । भेर्यादिशब्दः श्रुत इति धीः प्रमैवेति निरस्तम्।
नन्तगकारादीनां तद्ध्वंसानां च कल्पने गौरवापत्तेः । न
घटादिजनकसामग्र्याः घटादिप्रत्यक्षहेतुत्वमेवास्त्वि-
ति वाच्यम् । घटाद्युत्पादानन्तरमपि घटादेः केषांचित्प्र-
त्यक्षभिन्नसामग्र्या चक्षुष्ट्वादिस्याहुः । तन्न क्रिया
ोयोगयोर्वैशिष्ट्यैव कार्यकारणभावस्यावश्यकतया तत्स-
चक्षुःसंयोगाद्यवच्छिन्नघटादेस्तत्तद्घटादिचाक्षुषे हेतु-
ासंभवेन घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः । उत्पादविनाशप्रत्य-
स्य प्रत्यभिज्ञायाश्चोभयत्र तुल्यत्वादिति दिक् ।

सुखत्वजातिमत्सुखम् तच्च धर्मासाधारणकारणकम् ।
न्यसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्मविशेषगुणः ।
ुणद्वयस्थायि । स्रक्चन्दनवनितादिना शरीरसंयोगाभि-
म्सात्क चित् ज्ञानादिरूपाभिमित्ताकुत्पद्यते । धर्मस्यापि
ुत्पादनद्वारा हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगस्तत्रासम-
ायी । तच्च द्विविधम् । वैषयिकं मानोरथिकं च । वैष-
यिके स्रक्चन्दनवनितादिसंयोगो निमित्तम् । मानोर-
थिके ज्ञानं निमित्तम् । सर्वमनित्यमेव । न चेश्वरे सुखत्व-
ितिपादकागमबलात्तस्य नित्यत्वमपि वाच्यम् । धर्मत्वेन
ुखत्वेन कार्यकारणभावात् । ईश्वरे सुखाभावेन तत्प्र-
ितपादकस्यागमस्यौपचारिकत्वात् । न च ज्ञानत्वेन शरी-

नप्रतिपादकागमोऽप्यौपचारिक एवास्त्विति वाच्यम् ।
श्वरस्य कर्तृत्वेन सिद्धस्य नित्यज्ञानवत्त्वेनैव सिद्धेः ।
ान्यज्ञानत्वादिकमेवात्ममनःसंयोगादिजन्यतावच्छेदक
ल्प्यते । किं चेश्वरसुखाभेदप्रतिपादकस्यैवागमस्य सत्त्वा
स्यौपचारिकत्वस्य गुणगुणिनोरभेदानङ्गीकारेणावश्य
ःवमेवेति दिक् ।

दुःखत्वजातिमद् दुःखम् । तच्चाधर्मासाधारणकारण
म् । तच्च साक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्मविशे
गुणः । तच्चानित्यमेव सुखवत् । वैषयिकं मानोरथिकं च
ण्टकादिसंयोगविशेषनिमित्तोत्पन्नं वैषयिकम् । व्याधा
ज्ञाननिमित्तोत्पन्नं मानोरथिकम् । क्षणद्वयस्थायि । उत्त
त्पन्नगुणनाश्यत्वात् । ननु स्वोत्तरोत्पन्नस्य स्वनाशकत
श्यं वाच्या । अन्यथा स्वस्याप्यन्यापेक्षयोत्तरत्वेन क्षणि
त्वापत्तिः । उत्पत्तिपदं च स्वस्यापि स्वोत्तरत्वेन स्वनाशक
ापत्त्या क्षणिकत्वापत्तिवारणायेति स्वत्वघटितत्वादनु
तता । तथा च यत्र रोगाद् दुःखं धारारूपेणानुभूयते तत्र
न्तदुःखस्वीकारे गौरवात्तावत्कालमेकमेव दुःखमस्तु
त्र स्वोत्तरोत्पन्नस्य स्वोत्तरोत्पन्नत्वेन स्वोत्तरवृत्तित्ववि
शेषत्वेन वा नाशकताया अकल्पनात् । यत्क्षणे नश्यति
ाक्षणपूर्वक्षणोत्पन्नायास्तद्व्यक्तित्वेन तत्र नाशकताकल्प
ात् । अत एव शतवर्षपर्यन्तमेकमेव दुःखमस्तु एवमेव सु
पि चेत् । न । यदा तद्दुःखोत्पत्तिस्तदान्येषामपि दुःखा
ात्पद्यन्ते । तेषां चतुर्थादिक्षणेऽसत्त्वात्तृतीयक्षणे नाशो वा
च्यः । तदनुरोधेन तत्क्षणोत्पन्नदुःखनाशत्वावच्छिन्नं प्र

त्पन्नदुःखनाशसाधारणं वाच्यमित्यर्थात् तत्क्षणोत्प न्नदुःखादेः क्षणद्वयस्थायित्वात् । न चैवं तत्क्षणानाम नन्त्यात्तत्तत्क्षणभेदादनन्तकार्यकारणभावस्वीकार वाच्यम् । इष्टत्वात् । तथापि त्रिक्षणस्थायिसुखादि तत्तत्क्षणोत्पन्नव्यक्तीनामिव विनिगमनाविरहेण त्क्षणानामपि हेतुत्वेन क्षणभेदेन कार्यकारणभाव स्यात्तत्क्षणोत्पत्ती यावत्यो व्यक्तयस्तद्भेदात्क्षणभे कार्यकारणभावभेदः । मम तु तत्साधारणो ह्येक ए लाघवमिति दिक् ।

परे तु तत्तत्क्षणोत्पन्नदुःखाद्यपेक्षया तत्तत्क्षण न्यूनताभावेन तत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया तत्तत्क्षणोत्पन्न कत्वे कारणतावच्छेदके गौरवात्तेन रूपेण न न कता । एवं नाश्यतापि न तत्तत्क्षणोत्पन्नसुखत्वेन, वात् । किं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । तत्कालोत्पन्नदुःख विशेषस्य बहुकालावस्थायित्वे बाधकाभाव इति । य यत्क्षणे दुःखादेरुत्पत्तिस्तत्पूर्वक्षणावृत्तिदुःखत्वादिना श्यतावच्छेदकत्वात् । न च तत्पूर्वक्षणानामपि नाना कार्यतावच्छेदके नानात्वं समानं गौरवमपरमधिकमि वाच्यम् समनियताभावानामेकत्वेन तत्क्षणवृत्ति भावतत्क्षणसमानकालीनक्षणवृत्तित्वाभावयोरेकत्वेन त्क्षणवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपेण कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवाभावात् । एवं कारणतापि यत्क्षणे दुःखादेरुत्प स्तत्क्षणावृत्तित्वेन लाघवात् । न च दुःखादेरुत्पत्तिवि यत्क्षणोत्पन्नदुःखादेरपि [illegible]

त्तिनाश्यतया कारणान्तराभावात् क्षणिकत्वासम्भ
त्। यत्क्षणे यानि दुःखादीनि उत्पद्यन्ते तेषां तत्पूर्व
णावृत्तिदुःखत्वादिना नाश्यता तदुत्पत्तिक्षणे यः तत्क्ष
वृत्तित्वेन नाशकतायाः सर्वत्र स्वीकारात्। न च स्वो
त्तिक्षणे नष्टस्यापि स्वक्षणावृत्तित्वेन स्वनाशकतया स्वक्ष
णिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तदुत्तरक्षणवृत्तित्वस्यापि
शकतावच्छेदके निवेशात्।

वस्तुतस्तु नाशे प्रतियोगिनोऽपि कारणतया न तदु
त्पत्तिक्षणे तन्नाशः। द्वितीयक्षणे तु तन्नाशसम्भावना
नाशकस्याभावादिति तत्त्वम्। न च बुद्धिसुखदुःखेच्छ
यत्नधर्माधर्मद्वेषशब्दसाधारणी जातिरेकैव कल्प्यतां, तथ
तत्साधारण एक एव कार्यकारणभाव इति वाच्यम्
ानत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। न च सुखदुःखसाधारण
का कल्प्यताम्। इष्टत्वादिति वदन्ति। तन्न। विनिगमन
विरहेण तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकताया दुर्वारत्वात्। एतच्च
वं गुणरहस्यटिप्पण्यां वेदितव्यम्।

वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणवृत्तिनाशे तत्तत्क्षणावृत्तेर्नाश
त्वं ज्ञानेच्छासाधारण्येन वाच्यम्। न च तत्तत्क्षणावृत्ति
ादेः क्षणिकत्वापत्तिः। द्रव्यनाशादावसमवायिक
णनाशादेर्हेतुत्वेनातिप्रसङ्गविरहात्। अत एवेश्वरज्ञ
ादेस्तत्तत्क्षणावृत्तित्वेनैव वारणात् सर्वज्ञानेच्छा
साधारणवैजात्यकल्पनमपि निरस्तमिति दिक्।

इच्छात्वजातिमतीच्छा। सा चेच्छामीत्यनुगत
नसप्रत्यक्षसिद्धा।

सा च सुखे दुःखाभावे च सुखत्वदुःखाभावत्वप्र
कारिका सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानसाध्या[1] । तत्सा
धनेषु च सुखे दुःखाभावसाधनताज्ञानसाध्या । ननु दु
ःखसाधने पाकादाविच्छा न स्यात् तत्र सुखस्य दुःखाभाव
स्य वा साधनत्वस्याभावेन तज्ज्ञानासंभवादिति चेत् । न ।
रूपेण यत्रेच्छा तद्रूपाश्रयसाधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वा
दिष्टसाधनताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकधर्मप्रकारकेच्छाज
नकत्वान्नान्यरूपेणेच्छा ।

कामोऽभिलाषो रागश्च संकल्पः करुणा तथा ।

वैराग्यं कपटं भावः स्पृहा तृष्णा तथैव च ॥

लोभादिकमुपायेच्छा भेदा एव तु विश्रुताः ।

तत्र मैथुनेच्छा कामः । अभ्यवहरणेच्छाऽभिला
षः । पौनःपुन्येन विषयसङ्गेच्छा रागः । अनासन्नक्रियाव
कर्त्तव्येच्छा संकल्पः । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा क
रुणा । दोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा
कपटम् । अन्तर्निगूढेच्छा भावः । परद्रव्यादानेच्छा स्पृहा ।
अवश्यकर्तव्येऽपि स्वद्रव्यापरित्यागेच्छा कार्पण्यम् । अन्या
येन परद्रव्यादानेच्छा लोभः । इदं च स्वरूपकीर्त्तनं न
लक्षणम् । अतिव्यापकत्वादव्यापकत्वाच्च । लक्षणं च भक्ति
श्रद्धादेरिव जातिविशेषा विषयताविशेषास्तत्तत्क्रिया
दाद्युपाधिभेदाद्वा बोध्याः । एवं चिकीर्षासिसृक्षासं
हीर्षालक्षणमपीति दिक् ।

---

१ इच्छा द्विविधा । फले फलसाधने च । फलं द्विविधम् । सुखं दुःखा
भावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां प्रति [illegible]

द्वेषत्वजातिमान् द्वेषः। सा चानुगतप्रत्यक्षसिद्धा।
त्मविशेषगुणः। अनित्य एव प्रयत्नहेतुः। अत्रो द्वेषा-
द्धे प्रवृत्तिरिति कश्चित्।

परे तु निवृत्तौ स हेतुरिति वदन्ति। स च दुःखे
त्वप्रकारकज्ञानसाध्यः। तत्साधनेषु दुःखसाधन-
ज्ञानसाध्यः। तत्साधनेष्वपि तत्साधनताज्ञानसाध्यः।
ता दुःखसाधनताज्ञानमेवोपायद्वेषहेतुः, दुःखपदेन द्वेष-
षयस्य ग्रहणात्। तथा च यत्र द्वेषस्तत्साधनताज्ञाने
त्वादन्यत्र द्वेषे कारणम्।

अन्ये तु दुःखप्रयोजकताज्ञानमुपायद्वेषे कारण
तुः। स च द्रोहक्रोधाक्षमामर्षेर्ष्यासूयामन्युभेदा
द्विविधः। तत्रात्यन्तविकारश्चिरानुबद्धापकारपर्यव
यी द्रोहः। शरीरेन्द्रियादिवैकृत्यहेतुरत्युत्पन्नदुःखप्र
वस्त्वाशुतरविनाशी क्रोधः। परकीयगुणाविषय
षोऽक्षमा। स्वगुणपरिभवशङ्किनः परगुणद्वेषोऽमर्षः
रमपकुर्वतीर्ष्या। अपकारासहिष्णोरसमर्थस्य पर
कारपर्यवसायी निगूढश्चिरकालावस्थायी द्वेषोऽसूया
पकर्तरि प्रत्यपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो द्वेषो मन्युरि
पादिस्वरूपकीर्तनमिति दिक्।

यत्नत्वजातिमान् यत्नः। स च जीवनयोनिरि
श्च। जीवनयोनिरनित्य एव। इतरश्च नित्योऽनित्यश्च
नित्यो भगवतः, जीवानामनित्यः प्रत्यक्षश्च। जीव
योनिस्त्वतीन्द्रियः।

—— तत्र किं मानम्? प्राणक्रियाया अदृष्टा देवे

अत्र केचित् । प्राणक्रिया यत्नजन्या क्रियात्वा
च्छरीरचेष्टावदिति वदन्ति । तन्न । ईश्वरयत्नजन्यत्वेन
साधनात् । जन्ययत्नजन्यत्वसाधने च वायुक्रि
याव्यभिचारात् । इतरश्च नित्य इच्छाजन्यः, चेष्टाज
प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया चे
[illegible] पादपि स इति कश्चित् । नित्यस्तु कार्ये
हेतुः । निवृत्त्यात्मको यत्न इत्यपि केचित् । प्रवृत्त्यभा
निवृत्तिरित्यन्ये ।

धर्मत्वजातिमान् धर्मः । स च सुखकीर्त
नाश्योऽनित्य एव । आत्मविशेषगुणोऽतीन्द्रियः ।
त्वजातिस्तु कारणतावच्छेदकतया सिध्यति । सुखा
वच्छिन्नं प्रति धर्मत्वेन हेतुत्वादिति कश्चित् ।

परे तु विलक्षणस्वर्गादौ वाजपेयादेस्तज्जन्यवि
शिष्टस्य वा हेतुत्वमावश्यकम् । अन्यथा विहितकर्म
धर्मान्तरेण वा वाजपेयजन्यस्वर्गोत्पादापत्तेः । तथा च
त्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् धर्मत्वजातौ मा
न च गङ्गादिदर्शनादिजन्यधर्मस्येश्वरे वारणाय धर्म
त्वेन कार्यकारणभावाद्धर्मत्वजातिसिद्धिरिति वा
अधर्मादिवारणार्थमधर्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन कार्यकारणभा
स्यैवापत्तेरधर्मकारणज्ञानादिसत्त्वात् । न चेष्टाप
अनेककार्यकारणभावापेक्षया धर्माधर्मादिसाधारणी
कल्पयित्वा तदवच्छिन्नं प्रति लाघवेनात्मत्वेन हेतु
त्व कल्पने उचितत्वात् । यद्यपि तत्त्वज्ञानिनां ध
र्मोत्पत्तिवारणार्थं मिथ्याज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं
ल्प्यम् । अत एवेश्वरे धर्माधर्मोत्पत्तिवारणसम्भवा

त्वेन ध्वंसस्यैवादृष्टत्वावच्छिन्ने प्रतिबन्धकत्वस्वी-
ण तथा हेतुत्वस्यावश्यकत्वम् । किं च मिथ्याज्ञानत्वेन
णत्वे सुप्ते मिथ्याज्ञानाभावाददृष्टोत्पत्तिर्न स्यात् ।
मिथ्याज्ञानशब्देन वासनाशब्दवाच्यभावनाख्यसं-
रो वाच्यः । तथा च सुप्ते तस्य विद्यमानत्वाददृष्टो-
त्पत्तिरिति वाच्यम् । संस्कारस्य प्रागेव दूषितत्वात् ।
तत्त्वज्ञानध्वंसस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति दिक् ।

तल्लक्षणं तु सुखजनकवृत्त्यतीन्द्रियविशेषगुणमात्र-
जातिमत्त्वमिति कश्चित् । विलक्षणात्ममनःसंयो-
रणाय विशेषेति । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे तत्र किं
म् ।

अत्र केचित् यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदेन बोध-
साधनत्वस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारा-
रसत्त्वरूपस्य व्यापाराभावे बाधाद्वेदाप्रामाण्यनिरा-
व्यापारत्वेनादृष्टकल्पनम् । न च देवताप्रीतिरेव
पारोऽस्तु तस्या यागजन्यत्वस्य क्लृप्तत्वात् स्वर्गजन-
मात्रं कल्प्यते । 'यजदेवपूजायामि'ति स्मृतेः पूजा च
वताप्रीतिहेतुभूता क्रियेति वाच्यम् । प्रीतेरप्या
विनाशित्वात्, प्रीतिपरम्पराकल्पने गौरवापत्तेश्च ।
स्नानादौ देवताप्रीतेरभावाच्च । विष्ण्वादिदेवता
भावाच्च । न च विष्णुप्रीतेः फलत्वेन अन्यापि विष्णु-
प्रीतिरस्तीति वाच्यम् । तत्र कर्मधारयेण व्यापिकाधा-
ासीनायाः प्रीतेरेव फलत्वेनाश्रवणात् । न च यागध्वंस
व्यापारोऽस्त्विति वाच्यम् । यद्ध्वंसजन्यं तत्तद्जन्य-
... यागजन्यतापत्तेः । यागस्य कारणीः

न्तरत्वेन फलानन्त्यापत्तेश्च । न च विधिबोध्यवर्षादि
पर्यन्तमेव फलं ध्वंसो जनयतीति वाच्यम् । स्वर्गका
यजेतेत्यादौ विधिना तादृशफलाबोधनात्तत्र फलानन्त्य
पत्तेः । एतत्तत्त्वमन्यत्राभिहितमेवेति दिक् ।

अधर्मत्वजातिमानधर्मः । दुःखकारणविशेषगुणवृत्ति
सविषयावृत्तिजातिमान्वा । स चानित्य एव । दुःखा
चित् प्रायश्चित्तादिना च नश्यति । स चातीन्द्रिय आत्म
विशेषगुणः । धर्मवदेतत्साधकं द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु गुणर
त्नटिप्पण्यां वेदितव्य इति दिक् ।

बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः । घटं जानामि घटं जानाम
ीत्यनुगतप्रत्यक्षस्य तत्र मानत्वात् । सा च द्विविधा । स्मृ
तिरनुभवश्च । स्मृतिः समानप्रकारकज्ञानजन्याऽनित्या
यथार्थाऽयथार्था च । अनुभवो द्विविधः । नित्योऽनित्य
श्च । ईश्वरस्य नित्यः । स च यथार्थ एव तत्तद्रूपेण सर्ववि
षयकश्च । जीवानां त्वनित्यः । स च सर्वविषयकोऽसर्ववि
षयकश्च । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यः सर्वविषयक
स्तदन्यस्त्वसर्वविषयकः । स चानुभवः प्रमाऽप्रमाभेदाद् द्वि
विधः । तत्र प्रमा चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्द
भेदात् । तत्करणं प्रमाणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमा
नोपमानशाब्दभेदात् । तत्र प्रत्यक्षं द्विविधम् निर्विकल्प
कसविकल्पकभेदात् । तत्र सविकल्पकं द्विविधं
प्रमाऽप्रमाभेदात् । तद्वति तत्प्रकारकानुभवस्तत्प्रमा त
त्संबन्धेन तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ना तेन सम्बन्धेन त
त्प्रकारता तन्निरूपितानुभवस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रमा ।
संयोगेन वह्निमति समवायेन वह्निज्ञानं न प्रमा । न

ृको धर्मोऽस्तु । तथा चेश्वरप्रमाया अनुमितावेवान्त-
र्गोऽस्तु इति वाच्यम् । अनुमितित्वजातेस्तत्साधार-
ण्यकारेणानुमितावन्तर्भावस्य तथाप्यपरिहारात् ।
ारान्तरेणानुमितावन्तर्भावे बाधकान्तरमिति चेन्म-
पे समानमिति दिक् ।

साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्र-
मनोभेदात् षड्विधम् । नन्वालोकस्यापि साक्षात्का-
प्रमाकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तिरिति चेत् ? न ।
क्षात्कारत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-
तारूपकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणविभागादालोका-
गादृशकरणत्वाभावात्तेन विनाऽप्यन्धकारादेश्चाक्षुषस्य
पमानत्वाच्चक्षुरादेश्च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतु-
ालोकस्य तथात्वमिति केचित् ।

परे तु आलोकादेः प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणेऽन्त-
वान्न प्रमाणविभागव्याघातः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य षड्वि-
वकथनं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम् । अत एव इ
दिन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यादिनाऽन्येषामपि प्रमाणत्वक-
नम् । अत एव द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेन, द्रव्यसमवेत
क्षुषं प्रति संयुक्तसमवायेन, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुष
ावच्छिन्नं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायादिना चक्षुषे
ेतुतायाः आवश्यकत्वेन चक्षुष्ट्वेन हेतुत्वे मानाभावेऽपि
क्षतिः । सामान्यकार्यकारणभावस्यापि युक्तिसिद्धस्यो
ीकारादित्याहुः । करणत्वं च व्यापारवत्कारणत्वम्
व्यवधानेन कार्योत्पादकत्वं वा । आद्ये चक्षुरादीनाम

धातापत्तिभयेन साक्षात्कारत्वस्य तत्साधारण्यस्य प्र
विभाजकधर्मस्य स्वीकारः । न च तत्साधारणान्यतर
नैव विभागोऽस्तु । अनुमितितत्साधारण्यान्यतरत्वे
पि अनुमितिविभागोपपत्तावीश्वरप्रमायाः प्रत्यक्षेऽनुमि
त्याऽन्तर्भावे विनिगमकाभावात्तत्र तत्स्वीकारादित्या

अपरे तु न कार्यतावच्छेदकतयापि प्रत्यक्षत्वजा
सिद्धिः द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धेन ज्ञाने च
त्वस्य हेतुत्वात् । न च तादृशविषयतया ईश्वरज्ञानस्य
वैद्रव्ये सत्त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम् । लौकिकविषयत
प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने लौकिकविषयताया अ
नभावात् । तत्र तत्स्वीकारे त्वस्तु कार्यतावच्छेदकतया
प्रत्यक्षत्वसिद्धिः । न चेश्वरप्रत्यक्षे मानाभावाद्व्यभिचारा
सेश्वान च रजतं पश्यामीति प्रत्ययाद् भ्रमेऽपि लौकिकविष
तासत्त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम् । विद्यमानरजतस्यैव प्र
मानाङ्गीकारान्महत्त्वस्य तत्र सत्त्वात् । अनुव्यवसाय
प्रमात्वनियमानङ्गीकारेण भ्रमे लौकिकविषयताया अनङ्गी
काराच्च । अत एव लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुषे चक्षुः
संयोगस्य कारणत्वेऽपि न व्यभिचारः । न चेश्वरज्ञाने प्रत्य
क्षत्वानङ्गीकारे ईश्वरप्रमाया आधिक्येन प्रमाविभागव्या
घात इति वाच्यम् । ईश्वरज्ञाने लौकिकविषयतास्वीका
पक्षे तथैव प्रत्यक्षप्रमाविभागसम्भवात् । तस्य ईश्वरप्रम
यामनङ्गीकारेऽपि न विभागानुरोधेन तत्प्रत्यक्षत्वसिद्धि
सिद्धधर्मेण विभागो न तु तदनुरोधेनापि पदार्थसिद्धिः
अतिप्रसङ्गात् । न वा प्रमाविभागव्याघातः । सिद्धधर्मेणान्य
तरत्वादिनैव [illegible]

ो धर्मोऽस्तु । तथा चेश्वरप्रमाया अनुमितावेवान्त-ऽस्तु इति वाच्यम् । अनुमितित्वजातेस्तत्साधार-कारेणानुमितावन्तर्भावस्य तथाप्यपरिहारात् । न्तरेणानुमितावन्तर्भावे बाधकान्तरमिति चेन्म-समानमिति दिक् ।

साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्र-नोभेदात् षड्विधम् । नन्वालोकस्यापि साक्षात्का-माकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तिरिति चेत् ? न । त्कारत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-रूपकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणविभागादालोका-शकरणत्वाभावात्तेन विनाऽप्यन्धकारादेश्चाक्षुषस्य नित्वाच्चक्षुरादेश्च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतु-लोकस्य तथात्वमिति केचित् ।

रे तु आलोकादेः प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणे ऽन्त-प्रमाणविभागव्याघातः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य षड्वि-नं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम् । अत एव क न्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यादिनाऽन्येषामपि प्रमाणत्वक-अत एव द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेन, द्रव्यसमवेत-प्रति संयुक्तसमवायेन, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुष-च्छिन्नं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायादिना चक्षुषो ा आवश्यकत्वेन चक्षुष्ट्वेन हेतुत्वे मानाभावेऽपि ः । सामान्यकार्यकारणभावस्यापि युक्तिसिद्धस्यैव ादित्याहुः । करणत्वं च व्यापारवत् कारणत्वम् ।
ानेन कार्योत्पादकत्वं वा । आद्ये चक्षुरादीनाम-

परे तु व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम् । घ
कपालद्वयसंयोगवारणाय व्यापारवदिति । ईश्वरज्ञ
रणादावसाधारणेति । तत्राय यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छि
न्नयित्वैव यद्धर्मावच्छिन्नं जनयति तद्धर्मावच्छिन्नस्य
र्मावच्छिन्नं तद्धर्मावच्छिन्ने जननीये व्यापारः । न
ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ने जनयितव्ये किंचि
दवच्छिन्नं व्यापारोऽस्तीति । ननु चक्षुषा संयोगेन द्र
परमाण्वाकाशादीनामपि ग्रहणं स्यात्तत्रापि तत्सं
सत्त्वात् । न च चक्षुःसंयोगस्यातीन्द्रियत्वेन फलैकोन्ने
तत्र फलाभावेन तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम् । पर
महत्त्वाभावस्याकाशे उद्भूतरूपाभावस्य च चाक्षु
मज्ञनिकाय। इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतायाः सत्त्वेन तत्र
संयोगस्यावश्यकत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टलौ। वि
क्षुषे महत्त्वस्योद्भूतरूपस्य च समवायेन हेतुत्वान्न दो
वाच्यम् । एवमप्यन्धकारे भूतलादेश्चाक्षुषापत्तेः
समवायेन महत्त्वोद्भूतरूपयोः सत्त्वात् । अन्धकारे चा
न्यथानुपपत्त्या चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्र सत्त्वे
चक्षुःसंयोगस्यापि सत्त्वात् । न च द्रव्यचाक्षुषे संयोगे
नोद्भूतरूपवदालोकस्य महत्त्ववद्रूपवदालोकस्य रूपव
कस्य विलक्षणसंयोगेनालोकस्य वा हेतुत्वमत एव न
दिसंयोगेन घटादिचाक्षुषमिति नोक्तदोष इति वाच्
एवमपि घटे किंचिदवयवावच्छेदेनालोकसंयोगेऽन्य
वेन चक्षुःसंयोगे चाक्षुषापत्तेः । आलोकसंयोगावच्छे
दवयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवतां घटचाक्षुषस्य जात
त्वेन विजातीयसंयोगेनालोकस्य तत्र सत्त्वादिति दि

योगस्य समवायेन द्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वान्नोक्त-

तु आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य योगावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगस्य वा हेतुत्व- विनिगमकाभावान्न तथा हेतुत्वम्। अत एवालोक- वच्छिन्नचक्षुःसंयोगोऽपि न हेतुः। नापि तत्तदवय- च्छिन्नस्यालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च हेतुत्वम्। वन्यावयवावच्छेदेनालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य प्रत्यक्षस्य जायमानत्वेन व्यभिचारात्। नाप्या- योगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेन चक्षुर्हेतुः। योगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालोकेन वेत्यत्र मनाविरहात्। अत एव एतदीयद्रव्यचाक्षुषे एत- क्षुःसंयोगस्य कारणत्वं वाच्यं, तथा चातिप्रसङ्ग- र्थमालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नैतच्चक्षुःसंयोग- ारणत्वं कल्प्यत इति निरस्तम्। एतद्द्रव्य- एतच्चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालो- रणत्वस्यापि वस्तुस्थितत्वादिति तेन तेन रूपेण संबन्धेन वा द्वयोरेव हेतुत्वमाहुः।

अन्ये तु अन्यावयवावच्छेदेन घटादावालोकसंयो- ऽपि चक्षुःसंयोगोऽस्त्येव। न च तत्र मानाभाव अ- दिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या तत्र तत्स्वीकारावश्य- । तथा च द्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेन चक्षुषो नातिप्रसङ्गः। न चैवमन्धकारे चक्षुःसंयोगावच्छेद- ावच्छेदेनालोकसंयोगे संपादितेऽपि तच्चाक्षुषं न ते वाच्यम्। तदानीमन्यस्यैव चक्षुःसंयोगस्याङ्गीका-

अन्ये तु महदनभिभूतोद्भूतरूपवदालोकसंयोग
हेतुत्वमन्धकारे सुवर्णसंयोगात् सुवर्णस्य घटादेश्च
त्यक्षमिति । तन्न । बलात्सजातीयग्रहणकृतस्याभा
स्याभिभवत्वेनान्धकारे तादृशाभिभवस्य सुवर्णरूपाद
भावेन सुवर्णादेः प्रत्यक्षापत्तेरपरिहारात्। बलवत्सजा
यसम्बन्धस्याभिभवत्वे तु कारणतावच्छेदकगौरवापा
रिति दिक्।

चक्षुःसंयुक्तसमवायेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषम् । चः
संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषम्

ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य
त्वे परमाणुघटितचक्षुःसंयुक्तसमवायेनान्धकारे पृथिवी
चाक्षुषवारणायालोकसंयोगावच्छेदेन चक्षुःसंयुक्तमहदु
तरूपवत्समवायस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च त्रसरेणुचाक्षुषे
भिचारः । तस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वेनालोकसंयोगाव
देन चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायजन्यत्वाभावा
न च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वान्नोक्त
इति वाच्यम्। घटादावपि तादृशसन्निकर्षसत्त्वेन द्रव्या
द्रव्यसमवेतचाक्षुषापत्तेः । न च द्रव्यान्यद्रव्यसमवे
रूपादेर्घटादौ चाक्षुषं जायत इति वाच्यम् । द्रव्यान्यद्र
समवेतस्य रूपादेस्त्रसरेणौ चाक्षुषसत्त्वेन व्यभिचारत
वस्थ्यात् । द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिकवि
तासम्बन्धेन चाक्षुषे तस्य हेतुत्वं तर्हि तादृशविषयत
घटादौ चाक्षुषापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित् तादृशचाक्षुषे द्रव्यस्य तादात्म्येन
तिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इति वदन्ति ।

समवेतचाक्षुषत्वाभावान्नोक्तव्यभिचार इति । द्रव्य-
वेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धे चाक्षुषे आ-
संयुक्तचक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायो हेतुः द्रव्यसमवेत-
विशिष्टलौकिकविषयतया चाक्षुषे वा स हेतुः । अत
द्रव्यसमवेतरूपादिचाक्षुषस्य रूपत्वादौ सत्त्वेन तत्र
संयुक्तरूपवत्समवायसन्निकर्षाभावेऽपि न क्षतिः ।
द्रव्यत्वादिविशिष्टलौकिकविषयतया चाक्षुषे चक्षुः-
गादेर्हेतुत्वमित्याहुः ।

अपरे तु त्र्यणुकनित्यत्वाङ्गीकारे द्रव्यसमवेतचाक्षुषे
षयसमवेतत्वसम्बन्धेनाद्यचाक्षुषस्य द्रव्यचाक्षुषस्य
तुत्वं, न तु तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि, घटादि-
षानन्तरमेव तद्रूपादिचाक्षुषाङ्गीकाराच्च व्यभिचार
हुः । तन्न । घटचाक्षुषे व्यभिचारात्पूर्वं कपालचाक्षुषा-
त् । अन्यथा त्र्यणुकादिक्रमेण घटचाक्षुषापत्तेः ।

वस्तुतो द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयताख्यस्वसम-
वसम्बन्धेन चाक्षुषस्य द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशि-
किकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषे हेतुत्वं तादात्म्यसम्ब-
द्रव्यस्य च प्रतिबन्धकत्वं त्रसरेणोरनित्यत्वपक्षेऽपि
वति । अत एव द्रव्यचाक्षुषस्य स्वविषयगुणसमवेत-
म्बन्धेन रूपत्वादौ सत्त्वेऽपि क्षतिविरह इति ध्येयम् ।

ननु चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेत-
तचाक्षुषे हेतुत्वे परमाणुघटिततादृशसन्निकर्षात्परमा-
गतशुक्लत्वचाक्षुषापत्तिस्तद्वारणार्थं चक्षुःसंयुक्तमा-
संयुक्तं यन्महदुद्भूतरूपवत् तत्समवेतसमवायो हेतु-
यः । तथा च त्रसरेणुचाक्षुषे तद्रूपादिचाक्षुषे च व्य-

तुत्वं वाच्यं न तु द्रव्यान्यदिति द्रव्यसमवेतविशेषणक
त्रसरेणुरूपचाक्षुषे व्यभिचारापरिहारात् । तथा च घटा
मद्रूपादौ च तादृशचाक्षुषापत्तिरतस्तादृशचाक्षुषे द्रव
समवेतस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा च सत्तायां त
शचाक्षुषं न स्यात् । तस्या द्रव्यसमवेतत्वादिति चेत्

अत्र केचित् । द्रव्यमात्रसमवेतस्य तत्र प्रतिबन्
कत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

अन्ये तु द्रव्यसमवेतमात्रसमवेतचाक्षुषे द्रव्यसम
वेतस्य प्रतिबन्धकत्वमाहुः । तन्न । त्रसरेणुरूपादौ ताद
ृचाक्षुषसत्त्वेन तत्र द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वासिद्धे
द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतं तन्मात्रसमवेतचाक्षुषे तादृशस
र्षस्य हेतुत्वे द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोषः

परे तु चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतसमवायस
हत्त्ववत्समवेतसमवेतचाक्षुषे हेतुत्वान्न दोष इत्याहुः

नव्यास्तु त्रसरेणोर्नित्यत्वाङ्गीकारेण द्रव्यसमवेतसम
तचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवेतसमवायस्य हेतुत्वा
न्नोक्तदोष इत्याहुः

वस्तुतो द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषत्वं न कार्यता
च्छेदकं लाघवेन समवेतसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव कार्यताव
च्छेदकत्वात् । एवं वचोऽपि त्वाचग्रहे हेतुत्वं रूपस्थाने
स्पर्शप्रवेशेन द्रष्टव्यम् ।

अत्र प्राचीननैयायिकाः । त्वाचद्रव्यग्रहे समवाये
नोद्भूतस्पर्शमात्रं न प्रयोजकमपि तु रूपमपि । आत्मान्यद्र
व्यप्रत्यक्षे मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे वा समवायेनोद्भूतरू
पस्य हेतुत्वात् । अन्यथा तादृशप्रत्यक्षे ऽन्धकारे ...

यम् । तस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वेन
शप्रत्यक्षं प्रत्यपि कारणत्वे गौरवापत्तेः । तेन च रूप-
पे द्रव्यचाक्षुषे कारणत्वेन तादृशप्रत्यक्षेऽपि कार-
गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्या-
यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न च
चाक्षुषे उद्भूतरूपं मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्शो
हेतुरस्तु न तु द्रव्यस्पर्शने उद्भूतस्पर्शो मानसान्यद्र-
व्यक्षे उद्भूतरूपमिति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्ष-
त्तेः । न च त्वन्मते वायोरप्रत्यक्षत्ववन्मन्मते आलो-
प्रत्यक्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्षत्वे
न पक्षिकाण्डादौ दूरत्वादिदोषेण क्रियाया अप्रत्य-
पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगेन क्रियानुमानानुप-
। तद्देशस्यालोकस्योद्भूतस्पर्शाभावेन त्वचातेऽप्रत्य-
त्तद्विभागस्य तत्संयोगस्य चाप्रत्यक्षत्वेन पूर्वदेश-
गोत्तरदेशसंयोगरूपलिङ्गस्याज्ञानेनानुमानासम्भवा-
किं च वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यादेः प्रत्यक्षापत्तिः ।
वायोरप्रत्यक्षत्वे शीतस्पर्शवान् वायुरिति त्वाच-
नुपपत्तिः, बहिरिन्द्रियाणां स्वायोग्यमुख्यविशेष्यक-
जनकत्वादिति वाच्यम् । तादृशसिद्धान्ताङ्गीकारे
शीतस्पर्शो वायुवृत्तिरिति त्वाचज्ञानानन्तरं मनसैव
स्पर्शवान् वायुरिति ज्ञानाङ्गीकारादित्याहुः । तन्न ।
वायुरिति त्वाचप्रत्यक्षानुरोधेन तादृशप्रत्यक्षे मह-
स हेतुत्वात् । किं चाऽस्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य जाति-
त्वेन तादृशप्रत्यक्षस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन च तद्व-
प्रत्यक्षजनकता [illegible]

वयप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन च द्रव्यचाक्षुषे उद्भूत
पस्य द्रव्यस्पार्शने उद्भूतस्पर्शस्य हेतुत्वाद्वायुः स्पार्शन
द्भूतसंख्याप्रत्यक्षं फूत्कारादौ त्विष्टमेवेति नव्याः ।

घ्राणस्य संयुक्तसमवायेन । गन्धस्य प्रत्यक्षे घ्राण
हेतुत्वम् । गन्धगतजातिप्रत्यक्षे गन्धसमवेतप्रत्यक्षे
संयुक्तसमवेतसमवायेन, गन्धप्रत्यक्षे महत्त्वं तु स्वाश्र
समवेतत्वेन महत्त्वघटितसन्निकर्षो वा हेतुः । गन्धत
दिप्रत्यक्षे तु महत्त्वादिघटितसन्निकर्ष एव हेतुर्न तु
त्वं स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुः । परमाणु
टितसन्निकर्षेण गन्धत्वप्रत्यक्षापत्तेः

एवं रासनेऽपि बोध्यमिति दिक् ।

गन्धत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षं प्र
वा घ्राणजं प्रति वा घ्राणसंयुक्तमहत्त्ववन्निरूपितसम
यो हेतुः । न च रूपादौ तादृशप्रत्यक्षापत्तिः । ते
घ्राणायोग्यत्वात् । तादात्म्येन गन्धस्य कारणत्वाद्व
तादृशसंयुक्तसमवेतसमवायेन घ्राणस्य गन्धगतजाति
विशिष्टलौकिकविषयतया घ्राणजप्रत्यक्षे गन्धसमवेत
विशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य ता
त्म्येन समवेतत्वसंबन्धेन गन्धस्य वा हेतुत्वेन न स
त्वादौ तादृशप्रत्यक्षम् । एवमेव रसनया रसस्य तत
मवेतानां च ग्रहो बोध्यः । तथा हि रसत्वविशि
लौकिकविषयतया रासने रसनासंयुक्तमहत्त्ववन्निरूपि
समवायेन रसनायास्तादात्म्यसंबन्धेन रससमवेतस्य र
समवेतत्वसंबन्धेन रसस्य वा हेतुत्वान्नरूपादौ स
त्वादौ च तादृशप्रत्यक्षम् । न वा गन्धघटितरसनासन्नि

ासमवायेन तत्समवेतग्रहः ।

ननु श्रोत्रेण समवायेन शब्दग्रहे देशान्तरस्थशब्दग्रह
ापत्तिरिति चेत्? न । शब्दत्वविशिष्टलौकिकविषयतया
त्पुरुषीयप्रत्यक्षे श्रावणे वा तत्कर्णावच्छिन्नशब्दस्य हेत्
वात् ।

अन्ये तु तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छिन्नसमवायस्य तत्पुरु
ीयशब्दप्रत्यक्षे हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

शब्दप्रत्यक्षे तद्गतजातिप्रत्यक्षे च श्रोत्रमनःसंयो
एव व्यापारः । शब्द एवेत्यन्ये ।

मनसा संयोगेनात्मग्रहः । तत्समवेतानां संयुक्तस
वायेन तत्समवेतसमवेतानां संयुक्तसमवेतसमवायेन
संस्कारादीनां तत्समवेतानां च मनसा न प्रत्यक्षम् । ते
ानसायोग्यत्वादिति केचित् ।

अपरे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्ष
ाति मानसं प्रति वा योग्यगुणत्वेन कारणत्वात्, गुणस
वेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे मानसे व
ोग्यगुणसमवेतस्य तादात्म्येन समवेतत्वसंबन्धेन योग्य
ुणस्य वा हेतुत्वान्नोक्तदोषः । योग्यगुणत्वं तु ज्ञानत्वा
दिव्यापकसंस्कारादिव्यावृत्तो जातिविशेषः । न चैवं सवि
निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षापत्तिः । तस्य निर्विकल्पकव्यावृ
त्वे तु ज्ञानत्वेन सङ्करापत्तिरिति वाच्यम् । घटमहं जाना
ीति प्रत्यक्षे निर्विकल्पकस्यापि विषयत्वे बाधकाभावात्
स्यातीन्द्रियत्वोक्तिस्तु एतादृशप्रत्यक्षस्य सविकल्पकवि
ायत्वेनाप्युपपत्तेर्न तस्य तत्साधकत्वम् । किं त्वनुमानस्
ेत्यभिप्रायेणेति केचित् ।

नानङ्गीकारात् ज्ञानत्वकृतित्वादिव्यापकत्वमेव त
स्याहुः ।

अन्ये तु जीवनयोनियत्नानङ्गीकारान्निर्विकल्पकत
तादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

ननु घटमहं जानामीति प्रत्यक्षस्य सविकल्पकवि
यत्वेनाप्युपपत्तेर्न निर्विकल्पके मानमिति चेत्? न । वि
क्षणघटत्वप्रकारकबुद्धेर्जनकं विलक्षणघटत्वज्ञानं वाच्य
अन्यथा जातिमानिति ज्ञानोत्तरं घट इति ज्ञानापत्तेः
च घटत्वे जातित्वाप्रकारकघटत्वप्रकारतयैव तस्य वैल
ण्याद्विलक्षणघटत्वप्रकारतायां न मानमिति वाच्यम
घटो जातिमानित्यत्र वैलक्षण्याभावापत्तेः । तथा च घ
यमिति बुद्धेः पूर्वं घटत्वज्ञानं सिद्ध्यन्निर्विकल्पकमेव सिध
तीत्यन्यत्र विस्तरः ।

इन्द्रियेणाभावप्रत्यक्षे तु क्वचिदिन्द्रियविशेषणत
यथा श्रोत्रेणाकाशे गकाराद्यभावग्रहः । ककारादौ गत्वा
भावग्रहस्तु इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, कत्वादौ गत्वा
भावग्रहणं इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, चक्षुरादिना द्र
ऽभावग्रहणं संयुक्तविशेषणतया, द्रव्यसमवेतेऽभावग्रह
णं तु संयुक्तसमवेतविशेषणतया, द्रव्यसमवेतसमवेतेऽभ
वप्रत्यक्षं तु संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, द्रव्यवृत्ति
घटाभावे द्रव्यत्वभावत्वाद्यभावग्रहे तु इन्द्रियसंयुक्त
विशेषणविशेषणता । एवमनुभवानुसारेणान्यत्रापि द्र
ष्टव्यमिति दिक् ।

न च विशेषणताया बहुविधत्वेन षड्विधत्वं सन्नि
र्षस्येति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यम । विशेषणता...

युक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायानां समवायत्वेन मेवाथ, समवेतसमवाययोः यद्वा संयोगत्वेन संयोगा-समवायत्वेन चतुर्णां विशेषणतात्वेन विशेषणतानामे-त्वे त्रैविध्यमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । विभागे तत्रेच्छाया नियामकत्वादिति दिक् ।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथानुमानं निरूप्यते ।

अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितित्वं चानुमिमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ।

परे तु वह्निमनुमिनोमीति प्रतीतिवत्पर्वतमनुमिनोमीति प्रतीत्यभावेन विधेयताया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वे सति अनुमितित्वजातौ मानाभावमाहुः ।

तच्चानुमानं ज्ञायमानं लिङ्गमिति प्राञ्चः । अतीतानागतस्यापि लिङ्गस्य ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेस्तज्ज्ञानं परामर्शव्यापारकं करणमिति नव्याः ।

मनोजन्यत्वेन मानसत्वस्यान्यत्र निरस्तत्वात्तत्र करणमिति नव्यतराः ।

परामर्शस्तु येन रूपेण व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं तच्चैकं ज्ञानद्वयं वा । एवं च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ हेतुरिति मीमांसकाः । तन्न । स्वस्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्य च हेतुत्वे गौरवात् । अतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ लाघवेन हेतुत्वं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैकस्यैव स्वाव्यवहिततादृशानुमितौ हेतुत्वे तु पक्ष

। कस्य चित् व्याप्तिग्रहात् द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानात् मित्यापत्तिवारणाय तत्कालीनत्वेन तत्पुरुषीयत्वेन सिग्रहविशेषणत्वे तु अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गाच्चे- हुः ।

अपरे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकतावच्छेद- वेन पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवानित्यादिज्ञानेषु मानस- व्याप्यो जातिविशेषः सिध्यति। न चाक्षुषत्वादिना कर इत्याहुस्तन्न । पर्वतचाक्षुषसामग्रीसत्त्वेन मान- ानानुपपत्त्या पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यभावापत्तेः । च पर्वतो द्रव्यमित्याद्यनुमितिजनकत्वेन तज्जनकप- मर्शेषु तादृशजातिसिद्धौ तया सङ्करापत्तेरिति दिक् ।

परे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाववद्- त्तिमान्पर्वत इति निश्चयो हेतुः वह्निव्याप्यधूमवान् त इति ज्ञानोत्तरं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इति नादेवानुमितिरित्याहुस्तन्न । धूमो वह्निव्यभिचारी तो धूमाभाववान् इत्यादिज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वाप- । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं वह्न्यभाववद्- त्तिमान् पर्वत इति ज्ञाने हेतुः । तत्र तेषां प्रतिबन्धक- ऽपि न हेत्वाभासत्वमनुमितेस्तत्कारणस्य च साक्षात्प्र- बन्धकस्यैव हेत्वाभासत्वात् । किं च धूमादेरपि सम- येन साध्याभाववति वृत्तित्वेन संयोगसंबन्धेनावृत्ति- ं वाच्यं तथा च वह्निमानेतत्त्वादित्याद्यननुगतत्वात् ।

अत्र केचित् वह्नेर्ज्ञानलक्षणासन्निकर्षात् चक्षुषैव र्वतो वह्निमानित्यादिविशिष्टबुद्ध्या प्रवृत्त्याद्युपपत्तेर्न च- ानु... मितिर्मानम् । न चाभेदातिरिक्ते संसर्गेऽनुव्यवसे-

गो हेतुः । अयं दण्डीत्यादिप्रत्ययमिज्ञायामभेद
दण्डिन एव प्रकारत्वं दण्डिनि च दण्डस्य प्रक
व्यभिचारः । रजतारोपे चाभेदसंबन्धेन रजतस्य
त्वाञ्च व्यभिचार इति वाच्यम् । संयोगसंबन्धेन
कारकप्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावेन तत्र व्यभिच
नाभावाच्च । अत एव नियमान्तरमपि परास्तम्

न चाव्यवहितदण्डे पुंसि दण्डीति चाक्षुषज्ञा
रिति वाच्यम् । दण्डाज्ञानदशायां कारणाभात् ।
दण्डाभावज्ञानस्य सत्त्वे संशयात्मकस्येष्टत्वाच्चि
दण्डाभावज्ञानासत्त्वे वा निश्चयात्मकस्यापीष्टत्वा
तथा नियमः पर्वतो वह्निमदभिन्न इति ज्ञाने बा
वात्,मानसज्ञानेन वा चरितार्थत्वाच्च । तत्र नियम
न्तबाधितत्वाच्च । न चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो
शेषः । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां परामर्शः कारणं
साक्षात्कारत्वं साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावात्,
क्षात्करोमीति प्रत्ययाच्चेति वाच्यम् । साक्षात्करो
लौकिकविषयताया एव विषयत्वात् । अनुमि
प्रत्ययस्य स्ववासनाकल्पितस्यापामरसाधारणस्य
त् । न च पर्वतांशे लौकिकविषयतासत्त्वे पर्वतं स
रोमीति प्रत्ययापत्तिः । इष्टत्वात् । अत एव चा
मय्या बलवत्त्वान्मानसज्ञानासम्भवेऽपि न
एतेनाप्रसिद्धसाध्यकानुमितिरूपं ज्ञानं प्रत्यक्षा
श्यकम् । तन्न । साध्यप्रकारकं प्रत्यक्षं साध्यज्ञान
न्न साध्यविशेष्यकम् । साध्येन सन्निकर्षाभावादि
स्तम् । जलव्यापकपृथिवीत्वाभावप्रतियोगिपृथिवं

ऽभवात् । अत एवाप्रसिद्धिसाध्यकानुमितेः साध्यविशे
ऽध्यकत्वमेवेति नियमोऽपि परास्तः ।

न च व्यापकतायां भेदज्ञानेऽपि जलभेदस्याज्ञाना
तस्य भानमिति वाच्यम् । भेदत्वसामान्यलक्षणया तस्य
पि ज्ञानात् । अत एव पर्वतीयवह्निज्ञानाभावान्न पर्वतो व
ह्निमान् इति प्रत्यक्षमित्यपास्तम् । न चैवमनुमित्यनुरोधे
तस्यावश्यकत्वात् । न च पर्वतो वह्निमान्न वेति संशया
त्तिरिति वाच्यम् । परामर्शस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् ।
च शाब्दज्ञानेऽपि मानाभावः । मानसप्रत्यक्षस्य तत्र
संभवादिति वाच्यम् । संशयानन्तरं निश्चयात्मकस
जायमानस्य प्रत्यक्षत्वासंभवात् । एतेनानुमितिं प्र
परामर्शादेः कारणत्वम् । समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र
भिन्नविषये चानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्प
मपि निरस्तमिति दिक् ।

नन्वनुमितिजनकज्ञानविषया व्याप्तिर्न साध्यात्य
न्ताभाववदवृत्तित्वं, पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभाववदवृत्तित्वे
धूमादावव्याप्तेः । नापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस
ध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम् । समवायेन वह्नित्वावच्छि
न्नाभावस्य धूमवत्यपि सत्त्वेनाव्याप्तेः । नापि साध्यता
वच्छेदकसंबन्धेन तादृशसाध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं मू
वृक्षे कपिसंयोगोऽग्रे नेत्यबाधितप्रतीत्या समवायेन क
संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोगी ए
वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तेः । अत एव साध्यतावच्छेदकसंबन्
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवदन्यावृत्तित्वमपि न

दिश्राऽव्याप्तेः । न च प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं
भावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेनान्योन्याभावस्य f
त्वयोरत्यन्ताभावान्योऽन्याभावयदितयो र्निर्दे
वाच्यम् । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्राऽव्याप्तेः । अ
विद्यमानयोः कपिसंयोगतत्त्वोश्चात्यन्ताभाव
भावयोरेकत्वेन प्रतियोग्यधिकरणे प्रतियोगिनि
त्तित्वेन तादृशात्यन्तान्योऽन्याभावयोरप्रसिद्धे
प्रमेयत्वादिसाध्यके तादृशात्यन्ताभावान्योऽन्य
रप्रसिद्धत्वेनाव्याप्तिः । अत एव साध्यतावच्छेद
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यानधिकरणवृत्ति
वृत्ते यस्तद्वति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुताव
च्छिन्नस्यावृत्तित्वमपि परास्तमिति चेत् ।

अत्र केचित्, अनुमितिकारणज्ञानविष
निर्वचनमिदम् । अन्यथा धूमादौ धूमत्वादिं
व्याप्यत्वव्यवहारोपपत्तेरितरवैयर्थ्यम् । अनुमि
ज्ञानविषयो न धूमत्वमात्रम् । धूमवानिति ज्ञा
मित्यापपत्तेः । तथा च केवलान्वयिसाध्यस्यानु
वात्तत्र तादृशव्याप्तेरभावेऽपि न क्षतिरित्याहु
पर्वते वह्निमनुमिनोमीतिवदिह मेयत्वादिक
मीति प्रतीत्या केवलान्वयिनोऽप्यनुमितिस्वीक
च साध्याभावाप्रसिद्धा साध्यसंशयरूपपक्ष
भावान्नानुमितिरिति वाच्यम् । साध्यसंदेहस्य प
नङ्गीकारात् । किं च साध्याभाववति हेतुतावच्छ
न्धेन हेतोरवृत्तित्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा व
वति स्वावयवे समवायेन धूमादेर्वृत्तित्वेनाव्याप्त

ने हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तादृशा-
सत्त्वाभावाप्रसिद्धेः । अत एव न हेतुतावच्छेदकसंब-
न हेत्वधिकरणावृत्तिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न-
भावकत्वम् । ज्ञेयत्ववान्मेयत्वादित्यत्राव्याप्तेः ।

परे तु केवलान्वयिनि साध्यात्यन्ताभाववदलीकमेव
सते तदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः । तन्न । असद-
[ा]र्थविषयकज्ञानकारणाभावादसत्ख्यातेरभावात् ।

अन्ये तु वन्ह्याद्यत्यन्ताभावादौ प्रतियोगितासंबन्धेन
यत्वभ्रमदशायां प्रमेयत्वाभाववदवृत्तिधूमवान् पर्वत
[इ]ति ज्ञानाद् धूमादिना प्रमेयत्वानुमानम् । न चायथार्थ
[परा]मर्शजन्यत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वापत्तेः । साध्यवद्विशेष्यक-
[परा]मर्शस्यैव यथार्थानुमितिजनकत्वात्तस्य च तत्रापि
[सत्त्व]ादित्याहुः । तन्न प्रमेयत्वादावत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
[त्वज्ञ]ानदशायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
[वत्व]ावच्छेदेनाभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वाभावज्ञानद-
[श]ायां वात्यन्ताभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वभ्रमासंभ-
[वात्] । तादृशज्ञाने तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

ये तु अत्यन्ताभावे प्रतियोगितासंबन्धेन प्रमेयत्वा-
[भाव]ज्ञानं समानप्रकारकमेव तादृशव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्ध-
[कमित्या]हुः । तन्न । प्रमेयत्वं नास्तीति ज्ञानस्यैव प्रतियोगि-
[तया]ऽत्यन्ताभावे प्रमेयत्वज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्याप्यर्थ-
[त]ाप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रमेयत्वादावत्यन्ताभावा-
[प्रत]ियोगित्वज्ञानदशायां न तदनुमितिरिति वाच्यम् ।
[तथा]भवापलापे सर्वदा प्रमेयत्वानुमितेरप्यपलापापत्तेः ।

त्वरूपद्रव्यमात्रसमवेताभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वेन प्रतियोगिव्यधि
करणत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे
दकत्वात् । नापि स्वीयं यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तद
वच्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रा
तिव्याप्तेः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य द्रव्यत्वाभावत्ववन्नि
त्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वमपि प्रतियोगितावच्छेद
तदवच्छिन्नाधिकरणमेवानित्यद्रव्यम् । एवं नित्यद्रव्यमपि
अनित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वरूपप्रतियोगिताव
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेवेति न द्रव्यत्वरूपाभावः प्रति
योगिव्यधिकरणः किं त्वन्यस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वात् साध्यतावच्छेदकस्य । नापि प्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नं यत्किंचित् तदनधिकरणत्वम् । कपिसंयोग्येत
त्त्वादित्यत्राव्याप्तेः । कपिसंयोगाभावस्यापि स्वप्रतियोगि
तावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्
संयोगस्यानधिकरणहेत्वधिकरणे वृत्तेरिति परास्तम् ।

ननु प्रमेयवह्निमान् सत्त्वात्, घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्य
त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगित्वावच्छेदकाव
च्छिन्नानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तन्निष्ठाभावतादृशप्रति
योगितायां लाघवेन वह्नित्वगन्धत्वादेरवच्छेदकत्वेन सा
ध्यतावच्छेदकस्य प्रमेयवह्नित्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरनव
च्छेदकत्वादिति चेत् । न । गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वात् ।

केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्त्ववृत्त्यपि प्र
तियोगितावच्छेदकत्वमाहुः । तन्न । सत्तावान् द्रव्यत्वा
दित्यत्राव्याप्तेः । विशिष्ट [illegible]

अपरे तु गुरुधर्मस्य स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगिताव-
दकत्वाभावपक्षे यादृशेत्यादिनोक्तप्रतियोगितावच्छे-
यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिन्यधिकरणाभाव-
योगितावच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तद-
च्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । यद्धर्मविशिष्ट-
न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिताश्च विशिष्य ग्राह्याः । अतः
यवह्नित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि न क्षतिरि-
हुः ।

ननु महाकालनिष्ठविशेषणतया घटादेः साध्यतायां
येत्यादिना कालपरिमाणादेर्हेतुत्वेऽव्याप्तिः । प्रतियो-
ावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरण-
ाभावप्रतियोगितायाः समवायसंबन्धेन घटादिनि-
याः प्रसिद्धावपि तत्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-
न्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्र-
ोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणविवक्षया पक्षेऽपि वृत्तिम-
त्रस्य तेन संबन्धेन महाकाले वृत्तित्वात्तदभावस्य
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे हेत्वधिक-
वृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अवृत्तेस्तेन संबन्धेना-
करणाप्रसिद्ध्या तदभावस्यापि लक्षणाघटकत्वात् । न
साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरणावृ-
त्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणम् ।
ा चावृत्त्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वान्न व्याप्तिरिति
व्यम् । सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेः ।
ध्याभावस्य तेन संबन्धेन हेत्वधिकरणे यत्र क्वापि

तृणघटकत्वात्साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वात् ।

न च महाकालभेदविशिष्टघटाभाव एव तादृश
महाकालस्य घटाद्यधिकरणत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघ
टानधिकरणत्वान्महाकाले महाकालभेदाभावादिति
वाच्यम् । महाकालस्य दैशिकविशेषणतया महाकालभे-
दानधिकरणत्वेऽपि कालिकविशेषणतया महाकालभेदा-
धिकरणत्वान्महाकाले सर्वमिति प्रतीतेः । तथा च महा-
कालभेदविशिष्टघटाधिकरणत्वं कालिकविशेषणतया का-
लेऽस्त्यव्याप्तिरिति चेत् ! न ।

साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावयादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वधिकरणीभूत-
कैंचिदन्यतरत्वानुयोगिकत्वाभयाभाववत्तादभावतादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसा-
ध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । कालो घटवान् कालपरि-
माणादित्यत्राकाशाभावस्तादृशः साध्यतावच्छेदकका-
लिकसंबन्धसामान्ये आकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व-
कालानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वादिति केचित् ।

तन्न । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीका-
रे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसं-
बन्धनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दक तद्भिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधि-
करण्यं व्याप्तिर्वाच्या । तथा च पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य
आकाशत्वादावप्रसिद्धेः । किं च गगनादेः स्वरूपसंब-

परे तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिताव-
ावच्छिन्नानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धे-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभाववत्तादृशप्रतियो-
सामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभ-
वस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तद्धेतुतावच्छेदकाव-
व्यापकम् । भवति हि समवायादिना घटत्वाद्यव-
ानधिकरणमहाकालपरिमाणाधिकरणमहाकालनि-
वायादिना घटाद्यभावप्रतियोगितासामान्ये घट-
वच्छिन्नत्वकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
त् कालिकसंबन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं कालपरिमाण-
कम् ।

यद्यपि संयोगेन रूपादेर्धर्ममात्राव्यापकत्वापत्तिः
ोन रूपाधिकरणाप्रसिद्ध्या संयोगेन रूपाद्यभावादे-
ाघटकत्वेन लक्षणप्रविष्टघटाद्यभावप्रतियोगितासा-
रूपत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वोभया-
सत्त्वात्तथापि व्यापके तेन संबन्धेन वृत्तित्वं व्याप-
च्छेदके वा तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वं
म् । तेन वन्हिरूपोभयत्वादिना न वन्ह्यादेः संयो-
मव्यापकत्वम् ।

ननु प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । प्रमेय-
त्वस्य गौरवेणानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वाप्रसि-
तादृशप्रतियोगितासामान्ये उभयाभावासंभवात् ।
यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभाववदितोभया-
लक्षणघटक इति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्य-
प्तेः । [illegible]

वृत्तिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वेसत्त्वेन तादृशप्रतियो-
तासामान्ये उभयाभावासत्त्वात् । न च हेतुमन्निष्ठता-
ााभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नत्वाभाव एव लक्षणघटकः । यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मा-
च्छिन्नाभाववति अवृत्ति तद्धर्मस्य स धर्मोऽन्यूनवृत्तिः
शिष्टसत्तात्वं तु न सत्तात्वान्यूनवृत्तिविशिष्टसत्तात्वा-
च्छिन्नाभाववति सत्तात्वावच्छिन्नस्य वृत्तेरिति वाच्य-
। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः । विशि-
त्तात्वस्यापि विशिष्टसत्तात्वान्यूनवृत्तित्वाभावा-
ते चेत् ॥

न प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छे-
वच्छिन्नानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुता-
दकावच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभावतादृशप्रतियोगि-
ामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकर-
ावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वयत्संबन्धाव-
त्त्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तस्य
कमिति । अत एव न संयोगेन रूपादेर्धर्मव्याप-
[। अत्र कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राप्रसि-
रासः । संबन्धविवक्षा च स्वयमूहनीयेति वदन्ति ।
अन्ये तु साध्यसंबन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः ।
ेदकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष इति ।

ननु मूले वृक्षः कपिसंयोग्यग्रे वृक्षः कपिसंयोगी नेति
कपिसंयोगतदन्योऽन्याभावस्यापि वृक्षे सत्त्वेन
ोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः । कपिसंयोगानधिक-
ज्ञनिष्ठाभावप्रतियोगिता[illegible]

ोगात्यन्ताभाव एव तत्प्रतीतिविषयः। प्रत्यक्षप्रतीतौ
ैषयत्वेऽपि शाब्दप्रतीतौ तद्विषयत्वाभावात्। अनुयो-
ादे सप्तमीं विना नञा प्रातिपदिकार्थात्यन्ताभावाबो-
ात्। अत एव न पचतीत्यादावत्यन्ताभावबोधेऽपि न
तेरिति चेत्?

अत्र केचित् वृक्षः कपिसंयोगी नेत्यादिप्रतीतेर्विशे-
ात्यन्ताभावविषयत्वेनोपपत्तेरन्योन्याभावस्य प्रतियो-
ावच्छेदकेन सामान्यत एव विरोधात्तस्याऽव्याप्यवृ-
त्वम्। वृक्षेऽग्रे कपिसंयोगो नेत्यादिप्रतीतेः कपिसंयोग-
न्योन्याभावेन कपिसंयोगत्वात्यन्ताभावेन कपिसंयो-
न्योऽन्याभावेन चोपपादयितुमशक्यत्वात्। प्रतियोगि-
वच्छेदकरूपेण नियमतः प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः। मूले
। कपिसंयोगो नेति प्रत्ययापत्तेश्च। कपिसंयोगात्यन्त-
भावविषयत्वेन प्रतियोगिना विशिष्टैवात्यन्ताभाव-
ोधित्वकल्पना तस्याव्याप्यवृत्तित्वम्। न चोक्तशाब्द-
ीतेरत्यन्ताभावविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्र
पेसंयोगिपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन नञः कपिसंयोगा-
न्ताभाववति लक्षणया तदत्यन्ताभाववद्भेदस्याङ्गीको-
त्यन्ताभावविधेयकबोधे एव सप्तम्यपेक्षणात्। यद्वा
पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् संयोगिपदस्य संयोगात्यन्त-
भाववति लक्षणया तथा बोधादिति वदन्ति।

अपरे तु अन्योऽन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदका-
समानाधिकरणत्वेन स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकेन
ोधस्यावश्यं वक्तव्यत्वादुक्तप्रतीत्या प्रकृते विरोधस्या-
[illegible]

धिकरणभेदस्य लक्षणे निवेशात् । न च कपिसंयोगी ए
त्वादित्यत्राव्याप्तिः । कपिसंयोगिभेदस्य प्रतियोगि
तत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यभेदे
याप्तेर्भिन्नतया सत्तामादाय कपिसंयोगव्याप्तेर्लक्षणाक्र
ात् । अधिकरणतया व्याप्यवृत्तित्वस्वीकारेण संयो
ाधिकरणभेदस्य प्रतियोग्यवृत्तिना गुणे सत्त्वादव्याप्तिव्या
रभावादित्याहुः ।

ननु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । सामान्या
ावे मानाभावेन वह्नित्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धा तादृशप्र
ियोगितायामुभयाभावासम्भवादिति चेत् । न । ह्रदे व
ह्निर्नास्तीति प्रतीत्या तत्सिद्धेः । न च विशेषाभाव एव
त्प्रतीतिविषयः । वह्निमत्यपि वह्निर्नास्तीति प्रतीत्या
त्तेः । न च यावदभावानां तत्प्रतीतिविषयत्वम् । गौरवात्
दादौ वह्निप्रागभावादेरभावेनासम्भवित्वाच्च । न च
दाद्यवच्छेदेन विशेषाभावेष्वेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रति
गित्वस्वीकाराद् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
शेषाभावस्य तत्प्रतीतिविषयत्वम् । अतिरिक्तप्रतियो-
ताकल्पने किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ? किं च रूपा-
कं प्रति रूपादेः समवायेन प्रतिबन्धकत्वेन तदवच्छिन्न-
भावस्य कारणत्वेन तत्सिद्धिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु सामान्याभावानङ्गीकारपक्षेऽपि विशेषा-
वेष्वेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वीकाराद्या-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं
दृशप्रतियोगिता सामान्यनिविष्टा न वह्नित्वावच्छिन्ना
तियोगिता किं च ...

म् । नन्वस्तूक्ता व्याप्तिस्तथापि तद्ग्राहकाभावाज्ज्ञा-
नं प्रमाणं स्यादिति चेत् । न । व्यभिचारज्ञानविरह-
कृतसहचारज्ञानस्यैव व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुत्वात् । यद्यपि
संशयस्याप्रतिबन्धकत्वाच्च व्यभिचारसंशयस्य प्रति-
कत्वं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारसंशयस्य
प्तिप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वम् । सहचारज्ञानं तु विशेषण-
त्वेन व्याप्तिविशिष्टज्ञाने हेतुः ।

अपरे तु विरुद्धसहचारभ्रमेण व्याप्तिप्रत्यक्षस्य जाय-
त्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं हेतुः ।
था विशेषणान्तरज्ञानस्यापि हेतुत्वकथनापत्तिरि-
ः ।

ननु तथापि पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्त्यग्रहे कथं
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति चेत् । न । धूमत्वादि-
न्यलक्षणया सकलधूमाद्युपस्थितौ सर्वत्रैव धूमे
ग्रहात् । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं
न्यं तज्ज्ञानं वा । ननु सामान्यलक्षणया सकलधूमज्ञा
कारे सकलधूमानां चाक्षुषापत्तिरिति चेत् । न ।
ानधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यसर्वधूमचाक्षुषे धूम-
नजन्ये तादृशचाक्षुषे वा धूमत्वप्रकारतानिरूपित-
यताश्रयलौकिकचाक्षुषसामग्र्या हेतुत्वात् ।

अन्ये तु वह्निरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य
न्द्रियजन्यत्वं नियामकमित्याहुः ।

ननु महानसीयधूमे पर्वतीयधूमे पूर्वोक्तधूमत्वरूप-
क्येन तस्याः स्मरणेन पर्वते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म-

नस्य विशेष्यतया हेतुत्वेनासिद्धत्वज्ञानार्थं सामा
न्यास्वीकारादिति दिक् ।

ननु साध्यव्यापकसाधनाव्यापकोपाधिज्ञानाद्
भिचारज्ञानमिति न व्याप्तिनिश्चयः । न च वह्नि
धूमादित्यादौ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकस्याप्रसि
तज्ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यव्यापकत्वेन ज्ञ
साधनाव्यापकत्वज्ञानसम्भवादिति चेत् । न । साध्य
पकत्वेन ज्ञातेष्वनुकूलतर्केण साधनव्यापकत्वसाधन

ननु साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन नि
स्य वह्निधूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारि
दित्याद्यनुमाने पक्षे हेतुनिश्चयकारोपयोगित्वेन वह्नि
व्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमाने
व्यापकव्यभिचारे व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावादिति
कोत्थापकत्वेन वा साध्यव्यभिचारज्ञानेऽपयोगित्वम्
साध्यव्यापकत्वेन निश्चितसाधनाव्यापकत्वसंशयरूपे
धित्वसंशयस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयोपये
त्वेन साध्यव्यापकोपाधौ साधनाव्यापकत्वसंशयस
व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयोपयोगित्वेन साध्यव्या
पाधौ साधनाव्यापकत्वसंदेहे सति साधनेऽपि तद्व
चारसंदेहात् साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभि
व्याप्यत्वेनारु साध्यव्यभिचारसंशयोपयोगित्वम् ।
धनाव्यापकत्वेन निश्चितेषु साध्यव्यापकत्वसंशयरूपे
धित्वसंशयस्य तु कथं न साध्यव्यभिचारज्ञानोपयोगि
मिति चेत् । न । साधनाव्यापके साध्यव्यापकत्वसन्दे
साध्ये साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयपर्यवसन्नतया

: साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयः । स एव साध्यं
निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि न वेति व्यभि-
संशय इति तस्यापि व्यभिचारज्ञानोपयोगित्वात् ।

ननु साध्यव्यापकः साधनाव्यापको नोपाधिः ।
: प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधावव्याप्तेः ।
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यम् । तस्यापि
द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
: श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वोपा-
व्याप्तेः । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं
तत्राप्यस्तीति वाच्यं । पूर्वोक्तोपाधावव्याप्तेः । न च
किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं तच्चोक्तस्थले
स्तीति वाच्यम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्वा-
पाधितापत्तेः । तस्यापि महानसरूपावच्छिन्नसाध्यव्या-
त्वात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्माव-
न्नसाधनाव्यापकत्वं वाच्यं । तच्चोक्तोपाधिष्वपि न
हानसत्वे तस्य तद्धर्मावच्छिन्नसाधनव्यापकत्वादिति
यम् । एतद्घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र एतद्घ-
त्वे ऽतिव्याप्तेः । तस्यैतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूप-
पकत्वादेतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नपृथिवीत्वाव्याप-
ादिति चेत् ।

अत्र केचित् यद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यव्यापकता
र्मसमानाधिकरणसाधनाव्यापकता वाच्या । तच्चोक्तैत-
ान्यत्वे नास्ति । एतद्घटोत्पत्तिकालसमानाधिकरण-
ति एतद्घटे एतद्घटान्यत्वस्यासत्त्वान्नोक्तदोष इति ।

नाधिकरणद्रव्यत्वाव्यापकत्वात् । न च तस्य तादर्थ्यत्व
ेति वाच्यम् । तान्त्रिकाणां तत्रोपाधिव्यवहाराभाव
यदि च गुरु रूपादित्यत्रैव पृथिवीत्वाभावेनोपाधि
हारः । न तु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तदा तल्लक्षण
समीचीनम् । अत्र साधनं व्यभिचारि बोध्यम् । तेन र
वान् पृथिवीत्वादित्यत्र घटत्वाभावस्य पटत्वसमाना
करणसाध्यसाधनयोर्व्यापकत्वाव्यापकत्वयोः सत्वे
नोपाधित्वं ; गुरु रूपात्, रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथि
त्वाभावस्यानुपाधित्वात् । स्वानधिकरणसाधनाधिक
वृत्तिधर्मसमानाधिकरणसाध्ये व्यापकत्वं च । न च पृ
वीत्वाभावव्यभिचारस्य पृथिवीत्वादौ सत्वात् त
रूपव्यभिचाराभावेन पृथिवीत्वाभावस्य स्वव्यभिचा
साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन कथमुपाधि
तत्रेति वाच्यम् । द्रव्यत्वं रूपव्यभिचारि जलसमवेत
त्यत्वे सति पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वादित्यादिप्र
रेण तस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वात् । पृथिवीत्वादौ व
भिचारवारणाय सत्यन्तम् । पृथिवीजलसंयोगे व्यभि
रवारणाय नित्येति । पृथिवीजलमात्रवृत्तिभेदे व्यभिच
वारणाय समवेतेति । जलत्वे व्यभिचारवारणाय पृथि
त्वाभावव्यभिचारित्वेति दिक् ।

ननु गुरु रूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावस्यानुपाधि
न बीजमिति चेत् ? न । उपाधिव्यभिचारवति सा
साध्यव्यभिचाराभावेन स्वव्यभिचारेण साधने सा
व्यभिचारानुमापकत्वात् । अत एव जलसमवेतनित्य
सति पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वा... [illegible]

ाित्वाभावव्यभिचारित्वादित्यादिना वा साध्यव्यभि
ारानुमानमपि निरस्तम् ।

ननु वह्निव्याप्यधूमवन्महानसमिति ज्ञानान्मह
ासे वह्न्यनुमित्यापत्तिः । न च पक्षतायास्तत्राभावान्न
ुमितिरिति वाच्यम् । सा च न साध्यतदभावकोटिक
न्देहः । साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति सन्देहा
ुमित्यभावापत्तेः । नापि साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियो
गित्वतदभावकोटिकः सन्देहः । पक्षः साध्यवान् तदभ
वान् वेति संशयादनुमित्यभावापत्तेः । नापि पक्षे स
धतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यवि
यनिवर्त्यो यः संशयः तेन संबन्धेन तेन रूपेण साध्य
ुमितौ पक्षतेति वाच्यम् । व्याप्तिस्मरणेन संशयस्य नाशे
ानुमितेः पूर्वं संशयाभावात् । अप्रसिद्धसाध्यकस्थले संश
ाभावाच्च । नापि साध्यनिश्चयाभावः । निश्चितेऽ
नुमानं ...
ऽषाधयिषयानुमित्युत्पत्तेः । नापि सिषाधयिषाविरह
ाशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः । सिषाधयिषाया दुर्वचत्वात्
था हि । सा हि पक्षे न साध्यानुमितिगोचरेच्छा पर्व
ह्निज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे साध्यनिश्चयेऽनुमित्या
त्तेः । नाप्यनुमितित्वरूपेणानुमितिगोचरा तादृशीच्छा
त्यक्षभिन्नं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छयापि साध्य
ाश्चयोत्तरमनुमित्युत्पत्तेः । यत्र पक्षे साध्यविशेषस्य ता
शीच्छा न जाता तत्रानुमित्यनापत्तेश्चेति चेत् ? न । यत्र
क्षे साध्यनिश्चये सति यादृशयादृशेच्छासत्त्वे ऽनुमिति
त्र तादृशेच्छाभावविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः पक्षता

ननु पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांस्तद्
प्यवांश्च वन्ह्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूमानुमितिरिष्टस
मेवं समूहालम्बनं ज्ञानं ततो वह्न्यनुमितिवह्निव्या
मानुमितिगोचरेच्छा ततो वह्न्यनुमितिर्वह्निव्याप्य
नुमितिस्तत्र सिषाधयिषोत्पत्तिकाले पक्षतासंपत्त्यर्थं
षाधयिषाविरहेति सिद्धेर्विशेषणमस्तु परं तु तत्र वह्न
मित्युत्तरं पुनर्वह्न्यनुमितिः स्यात् सिषाधयिषाया अ
तिकाले सत्त्वेन विशिष्टाभावसत्त्वाद्वह्निव्याप्यधूम
वह्निमान्पर्वत इत्येनुमित्यात्मकपरामर्शस्यैव सत्त्वा
चेत् ? न । स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छाया विशे
यत्वात् ।

ननु सामानाधिकरण्येन पर्वतो वह्निमानिति सि
सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सत्त्वेपि तत्रैव पर्वते
तावच्छेदकावच्छेदेन वह्न्यनुमितेर्जायमानत्वेन नेयं
ोति चेत् । न । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ यथे
सिषाधयिषाविरहविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सि
भावस्यैव पक्षतात्वात् । सामानाधिकरण्येनानुमितौ
सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता । इयं च
षणतया समवायेनानुमितिं प्रति हेतुः । पर्वतत्वरूपेण प
विशेष्यकवन्हिप्रकारकनिश्चयस्य सिषाधयिषाविरहवि
ष्टस्य समवायेन तादृशवन्हिप्रकारकानुमितिं प्रतिबन
त्वात् । अत एव पर्वतत्वरूपेणैतत्पर्वते वन्हिनिश्चये
पर्वतान्तरे विनापीच्छामनुमित्यापत्तिरिति परास्तम्

यदि च तत्रेष्टापत्तिस्तदा विशेष्यतासंबन्धेन
मितौ विशेष्यतासंबन्धेन साध्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धक

ननु पर्वतधर्मव्यापको वह्निरिति ज्ञानं पर्वतो वह्नि-
नित्यनुमितौ लाघवाद्धेतुरस्तु न तु वह्निव्याप्यधूमवान्
न इति ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमानित्यनु-
ौ हेतुः । सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या हेतु-
ादनन्तकार्यकारणभावापत्त्या च गौरवादिति चेन्न ।
ः पर्वतधर्मसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे-
त्वधर्मसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन प्र-
ागित्वसामान्याभावज्ञानमप्रामाणमसम्भवि । तत्प्रति-
गित्वप्रतियोगिकाभावज्ञानं तु अतिव्यापकं पक्षधर्मधूम-
ानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन प्रतियोगि-
ामान्याभावज्ञानं च धूमव्यापको वह्निर्धूमवान् पर्वत
ज्ञानादनुमितेरव्यापकम् । कथं वा हेतुभेदेऽप्येकः कार्य-
णभाव इति विभावयेति दिक् ।

केचित्तु धूमे पर्वतवृत्तित्वज्ञानं वह्नौ धूमत्वावच्छि-
ापकताज्ञानं कारणमाहुः ।

तच्चानुमानं त्रिविधम् । केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-
न्वयव्यतिरेकिभेदात् ।

ननु तत्रात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं न केव-
न्वयित्वं कपिसंयोगाभाववान् वृक्षत्वादित्यादावव्या-
प्तेः । नापि व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक-
। व्याप्यवृत्तित्वावच्छिन्नवृत्तिकभिन्नत्वरूपत्वे कपि-
ंयोगत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः । आकाशाभावसाध्यकस-
ाव्याप्तेश्च । नापि यत्र कुत्र चिदनवच्छिन्नवृत्तिकाभा-
प्रतियोगित्वम् । कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्राति-
प्तेः । कपिसंयोगरूपसाध्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिक-

ाध्यकत्वस्य केवलान्वयित्वादिति कश्चित् । तन्न । अन्ये
याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे कपिसंयोगात्यन्ताभाववद्वे
यापि वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोगाभाववानेतत्वादित्यत्र
याप्तेः । अन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणे
पिसंयोग्येतत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः ।

अपरे तु प्रमेयत्वादिसाध्यकसद्धेतुत्वं केवलान्वयि
त्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वाच्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेय
त्वादित्याहुः ।

कश्चित्तु केवलान्वयव्याप्तिमत्केवलान्वयित्वमित्याह ।
न्न । एतत्कपिसंयोगाभावेन एतद्भिन्नसंयोगाभावे साध्ये
व्याप्तेः ।

केचित्तु अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं केवला
न्वयि, व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं केवलव्यति
रेकि, उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकमन्वयव्यतिरेकि, प्राहुः

चानुमानं स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं तु पूर्वोक्तसहचार
ानजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यपरामर्शरूपम् । परार्थं परप्रयुक्त
ायरूपशब्दाधीनलिङ्गपरामर्शरूपं न्यायसाध्यमिति

न्यायस्तदवयवाश्च निरूप्यन्ते ।

न्यायस्तूचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकम् । आनुपू
र्व्यौचित्यं तु प्रतिज्ञोत्तरत्वं हेतौ, हेतूत्तरत्वमुदाहरणे
यादिकम् । उचितानुपूर्वीकत्वमात्रं प्रतिज्ञाद्युत्तरहेत्वा
रूपावयवद्वये गतमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकमित्युक्तम् । तद्
प्र प्रतिज्ञादिपञ्चकमात्रकविशेष्यकबुद्धेर्विशेष्यतापर्याप्ति
त्वम् । तावन्मात्रं व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञापञ्चकेऽप्यस्त उचि-

ध्यतापर्यान्त्यधिकरणत्वमेव लक्षणं बोध्यम् ।
कं न्यायान्तर्गतित्वशून्यं ग्राह्यं तेन नान्योन्याश्र-
। पर्वतो वन्हिमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स
। यथा महानसः वन्हिव्याप्यधूमवानयं तस्माद्व-
इत्यादिवाक्यत्वमेव न्यायत्वमाहुः । तेषां मत्य-
द्यर्केऽपि न्यायेऽनुगमश्चिन्तनीयः । न चासाध-
कन्यायेऽव्याप्तिस्तत्र हेत्वाभासेऽसाधकतासाध-
भ्युपगततया उदाहरणानुपन्यासेन पञ्चकासं-
वाच्यम् । तत्रापि वादिना स्वकर्तव्यतया
ात् । अन्यथा यत्र हेतौ द्वयोः पक्षधर्मता निश्च-
त्यप्रदर्शनानापत्त्या तत्रत्यन्यायेऽव्याप्त्यापत्ति-
।

चेत्तु वन्ह्यादिसाध्यकन्यायस्येदं लक्षणम् । असा-
धकस्य तु चतुष्टयघटितमेव लक्षणं साध्यादिभे-
भेदादित्याहुः ।

मीमांसकानामुदाहरणान्तो न्यायः ।
बौद्धमते उदाहरणोपनयद्वयवयवकः ।

ीननैयायिकानां दशावयवकः । दशावयवास्तु
पञ्चकं, जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं,
ासश्च । संशयश्च मध्यस्थस्य वादिनोर्वा आहो-
प्राप्तिः पदवाक्यरूपप्रमाणानां ज्ञानजननप्रयो-
यस्यां कथायां यदुद्देश्यं तत्प्रयोजनम् । संशय-
र्कः । तेषां मतमपि पञ्चकमित्यनेन निरस्तम् ।
तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् ।

मवयवैकदेशवारणाय विशेष्यम् । अत्र प्रतिज्ञादिकं न्य
ान्तर्गतत्वशून्यं ग्राह्यं न तु न्यायान्तर्गतत्वसहितं सर्व
ातिज्ञादौ न्यायान्तर्गतत्वप्रवेशे गौरवापत्तेः । न च प्रति
ज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नं यत्तद्धि
त्वम् । न चेदं प्रतिज्ञादावस्ति प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्य
त्तितया तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं वर्णे सत्त्वेन प्रतिज्ञ
भेदाभावस्य प्रतिज्ञादावसम्भवादिति वाच्यम् । एके
द्वावित्यादिप्रतीत्या उभयभेदस्य केवलान्वयित्वेऽ
न द्वावित्यादि प्रतीत्यभावेन यथा द्वित्वावच्छेदेनाभ
भेदाभावस्तथा प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छेदेन प्रतिज्ञादिभेदा
ावादित्याहुस्तन्न । अवयवद्वये प्रतिज्ञाभिन्नं यद्धेतुभि
द्धेदस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेः । न च तदुभयत्वावच्छेदेन प्रति
भेदे तु भेदादेः सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् । व्यासज्य
त्यधिकरणताकभेदास्वीकारात् । किं च प्रतिज्ञादेरेकदेशे
तिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वेन तद्भेदस्य प्रतिज्ञात्वावच्छे
नाभावाद्व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभावाद् अस
मैवाच्च ।

केचित्तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वया
टितत्वं न्यायान्तर्गतत्वविशिष्टमवयवत्वम् । प्रतिज्ञादे
कदेशवारणाय सत्यन्तम् । अवयवद्वयादेर्वारणायोभयघ
कभागद्वयाघटितत्वमुक्तम् । उदासीनवारणाय न्याया
र्गतत्वमुक्तम् । न च प्रतिज्ञादेः पर्वत इत्यस्य धर्मिभा
स्थस्य च घटकेन पकारवकारादिना घटितत्वादसम्भव
ते वाच्यम् ।

[illegible]

यद्यपि प्रतिज्ञादिघटकत्वं प्रतिज्ञादिविषयिता-
विषयिताप्रतियोगित्वं प्रतिज्ञादावस्तीत्यसम्भव
तिज्ञादिभिन्नत्वे सति प्रतिज्ञादिविषयिताऽव्याप-
यताप्रतियोगित्वं वाच्यं, तथा च प्रतिज्ञादे-
र्वत इति पदे वन्हिमानिति पदे च प्रतिज्ञाघटके-
तिव्याप्तिस्तथापि प्रतिज्ञादावसम्भवात् । व्यास-
यधिकरणताकभेदास्वीकारेण यथा प्रतिज्ञाहेतुरूपा-
येन प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रतिज्ञायामपि न
त्ववह्निमानिति पदत्वावच्छिन्नभेद इति । तस्मा
यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमेनैव लक्षणद्वयं न तु
भेदानङ्गीकारपक्षे द्वितीयम् । प्रथमस्येतरभेदासाध-
न्यतमत्वघटकप्रतिज्ञात्वादेरेव व्याप्यत्वेनाधिकस्य
तद्विवारकत्वेन वैयर्थ्यात् । न च प्रतिज्ञात्वेनानुप-
वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाभिन्नभेदस्यैव गम-
म्भवात् । धर्मिभेदाद्वैयर्थ्येऽप्यधिकं निग्रहस्था-
तेन साधनासम्भवाद् द्वितीयमित्याहुः ।
तु न्यायान्तर्गतत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नमुख्यवि-
निरूपितयादृशप्रकारताशालिबोधाः प्रतिज्ञाहेतू-
दिजन्यास्तादृशप्रकारत्वाव्यापकविषयताशून्य-
न्यतमबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणा-
वत्वम् । शून्यान्तेनावयवद्वयनिरासः । पर्याप्त्या
निरासः । उदासीनप्रतिज्ञादिसमानार्थकवारणाय
न्तर्गतत्वमित्याहुः । तन्न । तस्मादिति विहाय
नयमित्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तेरिति दिक् ।

यावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । उदाहरणवारणाय सत्येन
स्येतरान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात् । द्वितीयस्वीयपद
ुपादाने गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिहेतावति
याप्तेः । तस्य स्वीयान्यभिन्नप्रतिज्ञास्थसाध्यपदेन सह
वयबोधकत्वात् । न च स्वीयाद्यपदविशेष्यकान्वयबोध
जनकत्वमेवास्तु लाघवादिति वाच्यम् । धूमादालोकवा
र्वतो वह्निमान् इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । न च तथा
पे गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र
सप्तम्यर्थमुख्यविशेष्यकगुणकर्मान्यत्वप्रकारकखण्डवाक्या
बोधजनकत्वादिति वाच्यम् । तादृशबोधजनकतावच्छे
कतापर्याप्त्यधिकरणत्वावयवत्वस्योक्तत्वात् । निगम
र्थपदानुषङ्गपक्षेऽयं । तस्माद्वह्निमानिति निगमनेऽर्थपदवि
ष्यकान्वयबोधजनके च नातिव्याप्तिः । स्वीयपदेन पर
ीयभिन्नत्वस्योक्तत्वादर्थपदस्याभयघटकत्वेन परकीय
ात् । हेतुत्वं तु स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायाव
वत्वम् । स्वार्थविशिष्टबोधजनकत्वोक्ते निगमनेऽतिव्या
ः । अर्थपदाननुषङ्गपक्षे तस्यापि स्वार्थविशिष्टबोधजन
त्वात् । अतः स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्युक्तम् । तत्रानु
ङ्गपक्षे तु स्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं तत्त्वम्
तरान्वितबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणम् । निगमनेऽर्थ
दाननुषङ्गपक्षेणेदं, तेन तत्र नातिव्याप्तिः । स्वार्थमुख्य
िशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमुपनयत्वम्
ामिन्नावयवार्थमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्वार्थप्रकारताक
हेत्ववयवत्वं निगमनत्वमिति वदन्ति ।

नुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा विरोधितावच्छेदकं तद्-
शिष्टविषयत्वम् ।

यद्यपि साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानत्वेनानुमि-
बन्धकत्वात्तादृशपक्षवत्त्वस्य हेतौ सत्त्वेऽपि सा-
वद्वृत्तिहेतुज्ञानत्वेनानुमितिकारणविरोधित्वात्ताद्द-
ग्रस्य हेतावभावात् कथं तस्य हेतुनिष्ठदोषत्वं, तथा
पत्वं येन केन चित् संबन्धेन बोध्यम् । एवं च व-
ह्व्याप्यपाषाणवान्पर्वत इति परामर्शकालीनव-
प्यधूमादेः सत्प्रतिपक्षितत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।
शिष्टार्थस्याप्रसिद्धेः । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षयोरनुमि-
बन्धकत्वम् । अनैकान्तिकादेस्तत्कारणज्ञानप्रतिब-
ं द्रष्टव्यम् ।

के चित्तु पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्नि-
ने अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं सर्वेषामस्ति । अनुमि-
यानुमितिविशेषे तात्पर्यं तथा च यज्ज्ञानमनुमिति-
प्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इत्याहुः ।

अत्रानैकान्तिकस्त्रिविधः । साधारणासाधारणानु-
रिभेदात् । तल्लक्षणं तु साधारणाद्यन्यतमत्वमिति
[।

तत्र साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः । तज्ज्ञानं सा-
ध्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने ग्राह्याभावावगाहितया
प्रतिबन्धकं व्याप्त्यन्तरज्ञाने तु मणिमन्त्रादिवत्
धकम् ।

कताज्ञानकारणताबादिमतेऽसाधारणस्य हेत्वाभा
मृग्यम् ।

केचित्तु निश्चितसाध्यवद्वृत्तिरसाधारणः ।
साध्यनिश्चयदशायां नासाधारण्यमित्याहुः । तन्न ।
श्चितसाध्यवद्वृत्तित्वग्रहेऽपि व्याप्तिघटकपदार्थोपस्थि
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पत्तौ बाधका
वेनानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वाभ
हेत्वाभासत्वायोगात् ।

अनुपसंहार्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाधकः ।
एव तज्ज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम् ।

साध्याभावव्याप्यो हेतुर्विरुद्धः । तज्ज्ञानं सा
नुमितौ प्रतिबन्धकम् । साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य सा
ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् ।

परे तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुर्विरु
अयं च साध्याभावग्राहकसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक
सत्प्रतिपक्षे हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् । अत्र तु
रेवोभयसाधक इत्यशक्तिविशेषोऽबाधकत्वं चास्येति स
तिपक्षाद्भेदः ।

अन्ये तु उक्तविरुद्धलक्षणमसाधारणस्य तल्ल
विरुद्धस्येति वदन्ति ।

सत्प्रतिपक्षश्च साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः ।
ज्ज्ञानमनुमितिविरोधि ।

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्या
त्वसिद्धभेदात् । तत्र पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्र

ाने काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्निव्या-
द्धूमवान् काञ्चनमयःपर्वत इति ज्ञानस्य चानुपपत्तेः।

पक्षे हेतुत्वेनाभिमताभावः स्वरूपासिद्धः। यथा
दो धूमवान् वह्नेरित्यादौ। एतद् ज्ञानं परामर्शे प्रतिब-
न्धकम्।

हेतुत्वेनाभिमते व्याप्त्यभावो व्याप्यत्वासिद्धः
मवान् वह्नेरित्यादौ। साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावरू
साध्याप्रसिद्धः। साधने साधनतावच्छेदकाभावरूप
ाधनाप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। एतज्ज्ञानस्यापि
याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात्।

पक्षे साध्याभावो बाधः। तज्ज्ञानमनुमितौ विरोधि

ननु साध्यवदवृत्तित्वादिरूपासाधारणज्ञानवत् त
याप्त्यज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने विरोधित्वात्तस्य हेत्वाभासत्
। कथं हेत्वाभासानां पञ्चत्वम्। न च तत्तद्धेत्वाभास
याप्यानां तत्तद्धेत्वाभासेऽन्तर्भावात्ताधिक्यमिति वाच्य
। सत्प्रतिपक्षस्यापि बाधेऽन्तर्भावेण पञ्चविधत्वानुपप
ारिति चेत्? न। बाधभिन्नहेत्वाभासव्याप्यस्योक्तलक्ष
ाक्रान्तस्य बाधभिन्नहेत्वाभासेऽन्तर्भावात्। उक्तलक्षणा
क्रान्तस्येति विशेषणात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्योक्तलक्षण
ाक्रान्तस्य न हेत्वाभासत्वम्। बाधभिन्नत्वविशेषणाच्च
यव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्य न बाधेऽन्तर्भावः।

न चोक्तलक्षणाक्रान्तस्य तत्तद्धेत्वाभासव्याप्यत
तद्धेत्वाभासेऽन्तर्भावात् सत्प्रतिपक्षस्य बाधेऽन्तर्भावे
हेत्वाभासचतुष्कमेवास्त्विति वाच्यम्। स्वतन्त्रस्य सा

उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधस्यैव विरोधित
यत्र सुखव्याप्यात्मत्ववानीश्वर इति परामर्शो
बाधोऽनुमितिस्तत्र बाधस्यैव हेत्वाभास बाध्य।

नन्वीश्वरसद्भावे किं मानम्। न च क्षितिः
सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति वा
कुलालादिना सिद्धसाधनात्। न च पक्षतावच्छेद
च्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यकत्वेन नांशतः सिद्धसाधन
वाच्यम्। तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कर्तुर्विशिष्यहे
स्या वश्यकत्वेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन
णत्वे मानाभावादितिचेन्। न। समवायेन पट
वच्छिन्नं प्रति विशिष्यतया कृतेर्हेतुत्वेन यत्र
पटनाशो वायुसंयोगप्रयोज्यस्तदनन्तरं खण्डपटोत्प
स्तत्पटजनककृतेराश्रयस्येश्वरस्य सिद्धेरप्रत्यूहत्वात्
पटः कृतिजन्यः पटत्वात्कुविन्दजन्यपटवदित्याहुः।

परे तु कुविन्दादिकृतेः पटादिजनकत्वं न सा
किं तु तन्त्वादिविलक्षणसंयोगसम्पादनेन। खण्डपट
वपि तत्सत्त्वेन कुविन्दादिजन्यत्वाश्शोकेरीत्येश्वरसि
किं त्वागमादेवेत्याहुः।

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः॥

अथोपमानं निरूप्यते ।

उपमितिकरणमुपमानम् । उपमितित्वं चोपमिनो
मीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । तत्करणं च सादृश्य
दिविशिष्टे विशिष्याग्रहीतशक्तिकपदवाच्यताज्ञानम्
तत्स्मृतिर्व्यापारः । गवयत्वादिविशिष्टे गवादिसादृश्य
दिज्ञानं सहकारि गवयत्वादिविशिष्टविशेष्यकगवया
दिवाच्यत्वप्रकारकोपमितौ समवायेन गवयत्वादिवि
शिष्टे गोसादृश्यादिज्ञानं गोसादृश्यादिविशिष्टे गवय
दिपदवाच्यताज्ञानं च हेतुः । अत्राप्यवयवहितोत्तरत
ार्यतावच्छेदके निवेश्यं तेनान्यसादृश्यज्ञानाद्गवये ग
ापदवाच्यत्वोपमितौ न व्यभिचारः । न तु गोसदृशं
वयपदवाच्य इत्याकारा नापि गवयपदप्रवृत्तिनिमित्त
यत्ववानित्याकारोपमितिः । समानप्रकारकशक्तिग्रह
दार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुत्वेन तादृशशक्तिग्रहस्य
वय इत्याकारके शाब्दबोधेऽनुपयोगितापत्तेः । ननु गोस
दृश्यज्ञानस्य द्रव्यत्वविशिष्टेऽपि सत्त्वात् द्रव्यत्वविशि
वयपदशक्यत्वप्रकारकोपमितिरिति चेन्न । पदादौ गवयपद
योगनिर्णयेन द्रव्यत्वस्य गवयपदशक्यतावच्छेदकत्वग्र
धादेवाग्रहात् । इयं च नानुमितिः गवयत्वविशिष्टे गव
पदवाच्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानस्याभावेऽपि जायमानत्वात्
शाब्दबोधोऽपि । गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकशब्द
ाभावात् । सर्वाप्युपमितिः शक्तिग्राहिकेति प्राञ्चः ।

परे तु मुद्गपर्णीसदृश्यौषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्य
न्यज्ञानजन्याया उपमितेः शक्तिपरिच्छेदकत्वाभावः
न्तु विषनाशजनकत्वपरिच्छेदकत्वं तथा च शक्तिविष

अथ शाब्दो निरूप्यते ।

शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः । शाब्दत्वं च शा
मीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः । इदं च प्राची
तेन । वस्तुतोऽतीतानागतशब्दज्ञानाच्छाब्दबोधस्य उ
मानत्वाच्छब्दज्ञानं करणम् । वृत्त्या तज्जन्यपदार्थ
स्थितिर्व्यापारः । योग्यतादिज्ञानं सहकारि ।

अपरे तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः श
प्रमाणम् । अर्थज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमित्युक्ते व
सिञ्चेदिति वाक्ये वह्निकरणकः सेक इति भ्रमजन्ये
व्याप्तिरिति तत्त्वपदोपादानम् । तस्यार्थप्रमाजन्यत्वा
वात् । ब्राह्मणप्राणत्राणकारकमनृतं वक्तव्यमिति वेद
क्यार्थतत्त्वज्ञानाधीनानृतवचनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्र
गहेतुभूतेति । प्रयोगहेतुभूतेत्यर्थविशेषणं प्रयोगजन्य
नविषय इत्यर्थः । ननु वाक्यार्थज्ञानस्य विवक्षोपक्षीण
न वाक्याहेतुत्वेऽपि संवादिवाक्ये ईश्वरज्ञानमादाय त
णासम्भवे विसंवादिवाक्ये स्वप्रतिपाद्यार्थज्ञानजन्य
मेव नास्तीति तत्त्वपदोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्न । बा
वाक्यार्थविषयकस्य बाधितवाक्येष्टसाधनताज्ञानस्य
धितवाक्ये हेतुत्वात्तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदोपा
नादित्याहुः । तन्न । वह्निना पयसा सिञ्चतीति ह
हालस्यवचनशाब्दज्ञानमादाय वह्निना सिञ्चतीत्यत्राऽतिव्या
प्तेः । न च यद्विशेष्यकयत्प्रकारकशाब्दबोधत्वं स्वजन्य
तावच्छेदकं तत्प्रकारकतद्विशेष्यकप्रमाजन्यत्वस्योक्तत्वा

सम्भवात् । समवायिकारणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दत्वस्य
यतासम्बन्धादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् ।

यद्यपि संयोगादिशाब्दत्वं न संयोगादिवृत्तित्वेन
तपदज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, संसर्गविधया संयोगादेः
ब्दबोधे व्यभिचारात् । तथापि सांसर्गिकविषयतान्य-
षयताकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं बोध्यम् ।

केचित्तु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिजाति-
यधीप्रमा शाब्दप्रमा तत्करणत्वं शब्दप्रमालक्षणम् ।
मशून्यान्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय, जाति-
पत्वमनुभवत्वव्यापकजातिशून्यत्वं जन्यपदधीशून्य-
पभिचारिजातिशून्यत्वं चासम्भवि । तत्रानुभवत्वा-
ं सत्त्वात् । पदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्याप-
ातिशून्यत्वं चानुमितावपि । अनुमितित्वस्येश्वरपद-
न्य वाऽव्यभिचारात् । अतः समुदितमुपात्तम् । उप-
ावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयशून्यान्तम् । जात्यादाव-
याप्तिवारणाय धीपदम् । शाब्दभ्रमेऽतिव्याप्तिवार-
प्रमापदं भ्रमभिन्नत्वपरमित्याहुः । तन्न । मुद्गपर्णस-
ाषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यायामिय-
धी विषहन्त्रीत्याद्युपमितावुपमितित्वस्य सत्त्वेन
जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजाति-
सत्यन्तेनैवोपमितिवारणसम्भवे विशेष्ये शून्यान्त-
र्थ्यात् । किं चोपमितित्वस्योक्तोपमितौ सत्त्वेन पद-
यत्वस्य व्यभिचारितया पदविषयत्वाव्यभिचारिजा-
सिद्धा संभवः । न चैकाक्षरनिघण्ट्वादिभिः सर्ववर्णा-

णत्वसत्त्वेन तस्य पदविषयत्वव्यभिचारित्वात् । न
पदपदं शब्दपरमिति वाच्यम् । तथापि वैयर्थ्यानुद्धा
किं च पूर्वदले पदस्थाने शब्दप्रवेशेनैवोपपत्तौ पद
धावनानुपपत्तिः । अत एवैषापत्तिरपि निरस्तेति

ननु तथापि शब्दो न मानं यस्मिन् सत्यवि
प्रमा तदेव मानम् । न च शब्दे सति प्रमा । आकाङ्क्ष
ज्ञानाभावेन प्रमाया अभावात् । अत्र प्रमितिकरण
भावेन प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वान्न साध्या
इति चेन्न । प्रमास्वरूपयोग्यकारणत्वाभावस्य हे
स्वरूपासिद्धेः । आकाङ्क्षादिज्ञानासहकृतस्यापि शब्द
लोकासहकृतचक्षुरादिवत् प्रमास्वरूपयोग्यत्वात् ।
प्रमाफलोपहितकारणत्वाभावेन हेतुना प्रमास्वरूपयो
करणत्वाभावः साध्यः आलोकादिरहितचक्षुरादौ व्य
चारात् । न च प्रमाफलोपहितकरणत्वाभाव एव
हेतुना साध्य इति वाच्यम् । आकाङ्क्षादिज्ञानासहकृ
शब्दस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनात् । आलोकासहकृतचक्षु
देरिव तादृशशब्दस्यापि नैयायिकैः प्रमाफलोपहितक
त्वानङ्गीकारात् । आकाङ्क्षादिसहकृतस्य पक्षत्वे स्वरू
सिद्धेः । तादृशस्य प्रमाफलोपहितकारणत्वाङ्गीकारा
दिक् ।

वैशेषिकास्तु चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्य
दस्तु विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वं शब्दस्य, न तु स्वातन्त्र्ये
स्वतन्त्रप्रमाणकल्पने गौरवात् । किन्तु अनुमानविधयै
न च शब्दस्याकाशवृत्तित्वेन भूतलादिवृत्तिपदार्थव्या
त्वात् कथं तेनानुमानमिति वाच्यम् । भूतलं तात्पर्यवि

दियामीत्यनुभवसिद्धज्ञानस्यैतादृशानुमानजन्यत्वे घटः त्वमित्यादावपि कर्मत्वं घटीयं घटपदेन योग्यतावत्- रितत्वादित्याद्यनुमानस्य तत्रापि सम्भवेन तत्रापि शाब्दानापत्तिः । इष्टापत्तावनुभवविरोध इति वा- म् । घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकशाब्दबोधात्म- नुमितिविशेषे घटादिपदोत्तरकर्मत्वादितत्तद्विभक्ति- जन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेर्हेतुत्वात् । अतो घटमानयेत्या- घटादिविशेष्यकः कर्मत्वादिप्रकारको न बोधः । विभ- पस्याप्यकर्मत्वादिविशेष्यकतत्तत्प्रकारकशाब्दबोधे त- शेषाणां हेतुत्वम् । परं त्वतिरिक्तप्रमाणकल्पने गौरवा- विधयैव तत्र शब्दस्य हेतुत्वाच्छाब्दत्वमनुमितित्व- प्यम् । न च तत्रानुमितित्वस्वीकारे व्याप्तिज्ञानकार- स्य च स्वीकारे गौरवाद्विपरीतमेव गौरवमिति वा- च्यम् । वह्न्यादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः वह्न्यनुमितौ शाब्दबोधे च प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्तिभिया दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वस्वीकारेण वह्न्याद्यनुमि- त्वावच्छिन्न एव वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिब- न्धकत्वकल्पनात् । किं च भवन्मते वह्न्यनुमितिशाब्द- सामग्र्योः परस्परं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौ- न मन्मते शाब्दबोधसामग्र्याऽनुमितेरिति वदन्ति । पर्वतादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रकारकनिश्चयस्य वह्न्या- कारकपर्वतादिविशेष्यकाऽनुमितौ विरोधित्वम् । मते तादृशनिश्चयेऽपि शाब्दबोधात्मकतादृशाऽनुमिते- सामान्यत्वेन शाब्दबोधभिन्नतादृशाऽनुमितौ तस्य प्रतिब- न्धकत्वकल्पने गौरवापत्तेः । शाब्दबोधेऽप्यनुमितित्वस्वीका-

षशाब्दबोधे व्याप्तिज्ञानादेः कारणत्वकल्पने गौरवाप
अपि च घटा पृथगितिशब्दात् घटावधिकपृथक्त्वप्रक
शुद्धाश्रयबोधोऽनुभवसिद्धः । न च त्वन्मते नुमान
दृशबोधः सम्भवति । आश्रयं पक्षीकृत्य पृथक्त्वसा
धाश्रयत्वप्रकारकोऽपि स्यान्न तु केवलपृथक्त्वप्रक
एव । अपि च लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन
ष्टत्वाज्ञाने तदभावनिश्चयाभाव एव हेतुर्लाघवाद
योग्यताज्ञानमपि । तथा च योग्यताज्ञानं विनाऽपि शा
बोधो न तु भवदभिमतानुमितिः । योग्यताविनाकृत
ज्ञानं तु व्यभिचारज्ञानदशायामपि शाब्दबोधस्यानुभ
कत्वात् । किं च घटो नास्तीत्यादौ अनुयोगितासम्ब
घटानुमितिस्त्वया वाच्या सा च न सम्भवति वृत्त्यनि
मकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सम्बन्धे व
प्त्यभावात् । सत्त्वेऽपि वा तादृशव्याप्तिज्ञानस्य कु
प्यनुमितिहेतुत्वाकल्पनात् । पर्वते वह्निमनुमिनोमी
वदभावे घटमनुमिनोमीति प्रतीतेरभावात् । किं च श
ब्दबोधस्यानुमितित्वे वह्निव्याप्याभाववान् पर्वतो वा
मानिति शाब्दबोधो न स्यात् । तत्र वह्निव्याप्यवत्
धियो हेतुत्वात्तस्याश्च वह्निव्याप्याभावधीविरोधित्वा
त्यादिकं प्रपूज्यमिति दिक् ।

ननु यदि स्वातन्त्र्येण शब्दो मानं तदा यजेतेत्यादि
पामराणामर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न । शब्दज्ञानस्य शा
बोधे करणत्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्व्यापारत्वं
पामराणां यज्यादिपदे शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिज्ञान
भावेन तेषां व्यापाराभावात् । शक्तिलक्षणयोः स्वर

[illegible]

घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकबोधः स्यात् । शब्द-
स्य वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेश्च सत्वादिति चेन्न ।
ाङ्क्षायाः शाब्दबोधे कारणत्वाङ्गीकारात् । सा च न
र्थविषयान्वयानुभवाभावः । घटः कर्मत्वमित्यादा-
तत्सत्वात् । नापि तदुच्चारणजन्यशाब्दबोधाभावः।
ोति राज्ञः पुत्रः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपदा-
पुत्रान्वयकाले पुरुषान्वयापत्तेः ।

किं तु यत्पदं येन पदेन सह यादृशान्वयानुभवजनक
पदस्य तेन पदेन समभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे
ाङ्क्षा घटादिपदं कर्मत्वादिवाचकत्वोत्तरविभक्तिपदे-
घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकान्वयबोधकं ततो
देपदस्य स्वोत्तरतादृशविभक्तिसमभिव्याहारस्तादृश-
आकाङ्क्षा । अत एव घटः कर्मत्वमित्यादितस्तादृश-
क्तिसमभिव्याहारस्तादृशबोधे आकाङ्क्षा । अत एव घटः
ामित्यादितस्तादृशबोधो न । घटप्रकारककर्मत्वविशे-
ाब्दबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तिविभक्तिरूपायाः
ावृत्तत्वेन तादृशविभक्तिज्ञानरूपाया वा काङ्क्षाया
वात् । इयं च स्वरूपसती हेतुर्न तु तज्ज्ञानम् । घटः
ामित्यत्र कर्मत्वपदे द्वितीयात्वभ्रमेण तादृशबोधा-
। एवमानयनादिप्रकारकवृत्त्यादिविशेष्यकशाब्दबोधे
नादिबोधकधातूत्तरः कृत्यादिबोधक आख्यात आ-
ा । अत एवानयनं कृतिरित्यादितो न तादृशबोधः ।
न च द्वितीयायामगृहीतशक्तिकस्य घटमित्यानुपू-
शृण्वतो घटः कर्मत्वमित्यादितः पदार्थोपस्थितौ
ारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधापत्तिस्तादृशसमभि-

रूपासत्तिविरहेणैव तादृशधाभावात् । अत एवासत्ति-रपि शाब्दबोधे कारणम् । न चैवमासत्तिविरहणैव घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृशबोधाभावे उक्ताकाङ्क्षायाः शाब्द-बोधे हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । घटमित्यत्र कालि-कसम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधवारणाय घट-प्रकारकनिरूपितत्वसंसर्गककर्मत्वविशेष्यकबोधे उक्ताका-ङ्क्षाया हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च घटः कर्मत्वमित्यत्रस्ता-दृशाकाङ्क्षाया अभावेन निरूपितत्वसंसर्गकघटप्रकारक-कर्मत्वविशेष्यकबोधाभावेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटप्रकार-ककर्मत्वविशेष्यकबोधापत्तिवारणाय सामान्यतो घटप्र-कारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्यकर्म-त्वोपस्थितिरूपासत्तेर्हेतुत्वान्न घटः कर्मत्वमित्यतस्तादृशो बोधः । एवं विभक्त्यर्थकर्मत्वादिप्रकारकधात्वर्थविशेष्य-कबोधे कर्मत्वादिवृत्तविभक्त्युत्तरधातुरूपाकाङ्क्षायास्ता-दृशधातुजन्योपस्थितिरूपाया आसत्तेश्च हेतुत्वम् ।

न चैवं सति घटं तण्डुलं जानाति पचतीत्यत्र तण्डु-लकर्मत्वपाकादेः परस्परमन्वयबोधो न स्यात् । कर्मत्ववृत्त-विभक्त्यव्यवहितोत्तररूपाकाङ्क्षादेरभावादितिवाच्यम् । तत्र योजनयाऽव्यवधानं सम्पाद्य वाक्यान्तरादेव बोध इति केचित् ।

अन्ये तु विशेष्यतया कर्मत्वादिप्रकारकबोधे धातु-जन्योपस्थितेर्धातोश्च हेतुत्वं न त्वव्यवधानस्याकाङ्क्षास-त्त्योः प्रवेश इत्याहुः ।

परे तु अव्यवधानं च तदर्थे स्वार्थान्वयबोधं जनय-त्विति तात्पर्यविषयत्वम् । तच्च तत्राप्यस्तीत्याहुः ।

नन्वयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्ररा-

जपदस्य पुरुषपदेन सहान्वयापत्तिरिति चेन्न। राजपदार्थस्य पुरुषपदार्थान्वये तात्पर्याभावेन तात्पर्यज्ञानाभावात् । सति तात्पर्यज्ञाने त्विष्टत्वाच्च। इतोऽपि तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधे हेतुत्वम् । अत एव तात्पर्याभावेऽपि तज्ज्ञानाद्बोधः । न चैवमेकशाब्दबोधोत्तरं पुनस्तथैवाव्यवधानेन शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मुख्यविशेष्यकतत्प्रकारकशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधेच्छाविरहविशिष्टतादृशशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकत्वात् । मुख्यविशेष्यकेति विशेषणाद्रक्तो दण्ड इति शाब्दबोधोत्तरं रक्तदण्डवान् पुरुष इति शाब्दबोधेऽपि नक्षतिरिति दिक् ।

ननु यस्य घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पत्तिः तस्य ततोऽन्वयबोधो न स्यादिति चेन्न । तादृशशाब्दबोधे क्लृप्तकारणभावेनेष्टत्वात् ।

केचित्तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तविभक्तिस्तज्जन्यकर्मत्वोपस्थितिश्च कारणमिति ज्ञानवतस्तादृशबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तविभक्तेस्तज्जन्यकर्मत्वोपस्थितेश्च कारणत्वाद् घटः कर्मत्वमित्यादौ व्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादितो घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

वह्निना सिञ्चेदित्यादिनान्वयबोधाभावाद्योग्यताज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् । सा च येन सम्बन्धेन यत्र यस्यान्वयस्तत्र तस्य संसर्गः । तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वं वा । तस्याश्च संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन ज्ञानं हेतुः । अत एव तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधः ।

न च तत्तद्विशेष्यकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्य तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यपित्तादिदोषाजन्यतत्तद्विशेष्यकत्वेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकज्ञाने

प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, तदभावादेवायोग्यवाक्याच्छा-ब्दबोधानुत्पत्तौ किं योग्यताज्ञानकारणत्वेनेति वाच्यम् । यत्र यस्य शाब्दबोध एव जातः, अयोग्यताज्ञाननिश्चये सति न जातस्तत्र तस्य शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्यैव लाघवेन हेतुत्वात् । तदभावनिश्चयाभावकारणत्वेन गौरवापत्तेः । यत्र च यस्याभावनिश्चयो न जातस्तत्र तच्छाब्दबोधे न योग्यताज्ञानमपि हेतुः, गौरवात् । घटमानयेत्यादावयोग्यतानिश्चयाभावस्यैव हेतुत्वं न तु योग्यताज्ञानस्य गौरवात् ।

न चाभिधेयत्वप्रकारकशाब्दबोधे तदभावनिश्चयाप्रसिद्धा कथमयोग्यत्वनिश्चयाभावस्य हेतुतेति वाच्यम् । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानाभावनिश्चयाभावस्यैव हेतुत्वात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्व—अपरपदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपयोग्यताज्ञानं न हेतुः, गौरवात् । अत एव सजातीयान्वयदर्शनमन्वयप्रयोजकरूपवत्वं वा न योग्यता । येन केनापि सजातीयेऽन्वयदर्शनस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । पदार्थतावच्छेदकरूपेण सजातीयेऽन्वयदर्शनस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तिशाब्दबोधे सत्त्वाच्च । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य द्रवद्रव्यत्वस्य सेकानन्वयिनोऽग्नेः सत्त्वेन तदभिप्रायके जलेन सिञ्चतीत्ययोग्यवाक्येऽपि सत्त्वाच्चेत्याहुः ।

अन्ये तु तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रकारकप्रमाया एवं तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रकारकाप्रमाया योग्यताऽप्रमारूपाया निश्चयसंशयसाधारण्या हेतुत्वं वाच्यम् । अन्यथा योग्यतानिश्चयाभावदशायां बाधितवाक्याच्छाब्दप्रमापत्तेश्च । एवं च सिद्धे विशिष्य हेतुत्वे यद्विशेषयोरिति न्यायात्तत्तत्प्रकारकशा-

च्छेदत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वम् । न चैवं योग्यतासंशयाच्छब्दो नित्योऽनित्यो वेति वाक्यात् संशयात्मकशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । अनायत्या तदभावशाब्दसामाग्र्यास्तद्वत्ताद्दशशाब्दबोधे विरोधित्वकल्पएवं वैपरीत्येऽपि। सामग्री तु पदार्थोपस्थित्यादिकारणरूपानात्। विशिष्य ग्राह्या न तु फलोपहिता । यद्वा विप्रतिपत्तिवाक्यादाहत्य संशयस्वीकारात् संशयात्मकशाब्दबोधोऽपि इष्ट एवेति वदन्ति । तन्न । तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने सामान्यतस्तत्तत्प्रमात्वावच्छिन्ने क्लृप्तकारणतायास्तत्तद्विशेष्यसम्बन्धविशेषणाद्युपस्थितेस्तत्त्वेन हेतुत्वमस्तु लाघवान्न तु योग्यताज्ञानस्य गौरवादित्याहुः ।

केचित्तु शाब्दबोधे न योग्यताज्ञानं हेतुः नाप्ययोग्यतानिश्चयो विरोधी । अत एव प्रहसनस्थले कलहादौ चायोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि शाब्दबोधः । तेन च दुःखाद्युत्पत्तिः । न च तत्र शब्दात्पदार्थस्मृतिमात्रं स्मृत्या च मानसज्ञानादेव दुःखाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । परकीयशब्दं विनापि स्वीयताद्दशमानसज्ञानादपि दुःखाद्युत्पत्त्यापत्तेरित्याहुः । तन्न । कलहादिवद्धास्यस्थलेऽपि ताद्दशशब्दस्य श्रवणेन दुःखोत्पत्त्यापत्तेः । अत एव दैववशसंपन्नताद्दशशब्दश्रवणान्न दुःखम् । अत एव ताद्दशार्थे तात्पर्यज्ञानं दुःखहेतुरित्यपि परास्तम् ॥

वस्तुतस्तु तत्र द्वेष्टृत्वज्ञानेऽपि ताद्दशशब्दोच्चारणाभावे तथा दुःखानुत्पत्तेर्न तज्ज्ञानं दुःखजनकम् अपि तु मदीयदुःखोत्पादोद्देश्यकदुःखानुकूलव्यापारत्वेन तदीयशब्दज्ञानस्य दुःखहेतुत्वम् । अत एव स्वीयविलक्षणदुःखोद्देश्यकव्यापारत्वेन शब्दादेर्ज्ञानात् । स्वीयविलक्षणदुःखोत्पत्तिरिति दिक् ।

आसत्तिः पदाव्यवधानम् । अत एव गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यासन्नम् । आसत्तिज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः। अत एव तद्भ्रमाच्छाब्दबोधः । न चैवं काष्ठैरोदनं पचति देवदत्त इत्यत्र काष्ठैरित्यस्य पाकेऽनासन्नतापत्तिरोदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधाननुगुणव्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च काष्ठकरणकौदनकर्मकपाककृतिमान् देवदत्त इति बोधेऽनुगुणमेव। न चैवं श्लोकादेरन्वयबोधो न स्यात् । व्यवहितत्वेन प्रत्यक्षसिद्धपदेषु अव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यम् । तत्र श्लोकस्य पदान्वयबोधः । किं तु योजनावाक्यान्तरादेवेति केचित् । तन्न । आकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने च सति व्यवहितादप्यन्वयबोधान्न तज्ज्ञानं हेतुर्मानाभावादिति । अत एवाव्यहितपदज्ञानतात्पर्यमासत्तिः तच्चैतत्पदमेतत्पदाऽव्यहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभिसंधापयितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोके वक्तुरभावेऽपि अभिसंधापयितृसत्त्वादासत्तिः । शुकादिवाक्ये भगवत्तात्पर्यसत्त्वादिति परास्तम् । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने सति व्यवहितत्वेन निश्चितेभ्योऽपि शाब्दबोधात्, वक्तुरीश्वरस्यापि तादृशाभिसंधानाभावेन तादृशेच्छाभावेन शाब्दबोधाभावापत्तेश्च।

वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपपदज्ञानाच्छाब्दबोधात् पदज्ञानोत्तरत्वेनैतत्पदज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वेन वा परपदज्ञानाभावान्न तादृशज्ञानेतात्पर्यमासत्तिः । अत एवैतत्पदज्ञानाव्यवहितापरपदज्ञानतात्पर्यमपि नासत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

कश्चित्तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः स्व-

रूपसती कारणमित्याहुः । तन्न । तस्याः पदज्ञानव्यापारत्वेन कारणत्वाविवादात् । आसन्नानासन्नविभागाभावापत्तेश्च । किन्तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तिविभक्तिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिर्हेतुः । सा च स्वरूपसती हेतुः । आकाङ्क्षा तु घटपदोत्तरद्वितीया रूपा । अनयोः पृथक् पृथक् कारणत्वं प्रागेवोक्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्ताकाङ्क्षासत्त्वयोः कार्यतावच्छेदकयोः विनिगमनाविरहः घटमानयेत्यत्र कालिकसम्बन्धेन घटप्रकारकशाब्दबोधे तात्पर्यसत्त्वे इष्टापत्तौ चाकाङ्क्षायाः हेतुत्वं मृग्यमिति दिक् ।

ननु घटमानयेत्यादौ कथं तावत् क्रियाकारकादिघटितवाक्यार्थबोधः । तावत्पदज्ञानानां तावत्पदार्थस्मृतीनां च नष्टत्वादिति चेन्न । तावत्पदानां समूहालम्बनस्मरणे आकांक्षादिविषयकतावत्पदार्थस्मरणात्, द्वितीयक्षणोत्पन्नाकाङ्क्षादिज्ञानसहिताद्वा पदार्थस्मरणात् द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे वा तावत्पदार्थानामन्वबोधस्वीकारात् । अयमेव खले कपोतन्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम् ।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ।

युगपदन्वयित्वं च । क्वचिद्विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरस्य क्वचिदेकविशेष्ये सर्वविशेषणानाम् । नन्वेतावतापि राजपुरप्रवेशन्यायेन जायमानो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् । अत एव

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

आसत्तिः पदाव्यवधानम् । अत एव गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यासन्नम् । आसत्तिज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः। अत एव तद्भ्रमाच्छाब्दबोधः । न चैवं काष्ठैरोदनं पचति देवदत्त इत्यत्र काष्ठैरित्यस्य पाकेऽनासन्नतापत्तिरोदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधाननुगुणव्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च काष्ठकरणकौदनकर्मकपाककृतिमान् देवदत्त इति बोधेऽनुगुणमेव। न चैवं श्लोकादेरन्वयबोधो न स्यात् । व्यवहितत्वेन प्रत्यक्षसिद्धपदेषु अव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यम् । तत्र श्लोकस्य पदान्नान्वयबोधः । किं तु योजनावाक्यान्तरादेवेति केचित् । तन्न । आकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने च सति व्यवहितादप्यन्वयबोधान्न तज्ज्ञानं हेतुर्मानाभावादिति । अत एवाव्यहितपदज्ञानतात्पर्यमासत्तिः तद्यैत्पदमेतत्पदाऽव्यहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभिसंधापयितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोके वक्तुरभावेऽपि अभिसंधापयितृसत्त्वादासत्तिः । शुकादिवाक्ये भगवत्तात्पर्यसत्त्वादिति परास्तम् । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने सति व्यवहितत्वेन निश्चितेभ्योऽपि शाब्दबोधात्, वक्तुरीश्वरस्यापि तादृशाभिसंधानाभावेन तादृशेच्छाभावेन शाब्दबोधाभावापत्तेश्च।

वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपपदज्ञानाच्छाब्दबोधात् पदज्ञानोत्तरत्वेनैतत्पदज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वेन वा परपदज्ञानाभावान्न तादृशज्ञानेतात्पर्यमासत्तिः । अत एवैतत्पदज्ञानाव्यवहितापरपदज्ञानतात्पर्यमपि नासत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

कश्चित्तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः स्व-

गर्भा टत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्तरं प्रागभावस्यासत्त्वेन तद्घटितपदप्रत्यक्षासम्भवादिति चेन्न । यत्र चोत्पत्तिकाले घकारटकारप्रागभावानां स्मृतिः, तत्र टोत्पत्तिकाले प्रागभावविशिष्टो घ इति पदप्रत्यक्षसम्भवात् । पूर्वं प्रागभावसत्त्वात् । यद्वा न प्रागभावगर्भानुपूर्वीप्रत्यक्षम् । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वादसत्त्वाच्च किं तु घनाशविशिष्टटत्वम् ।

न च घकारोत्पत्तिक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नटकारस्य घनाशविशिष्टत्वाभावात्कथं तत्र पदत्वमिति वाच्यम् । टकारस्य स्थितिक्षणे घनाशविशिष्टत्वसम्भवात् । न च घरट इत्यत्रापि टकारस्य घनाशविशिष्टत्वाद्घटपदत्वापत्तिः । वर्णान्तराव्यवहितत्वेनापि टकारविशेषणात् । एवं च टोत्पत्तिकाले घटत्वनिर्विकल्पकं ततो घत्वविशिष्टप्रत्यक्षटत्वनिर्विकल्पके ततो घनाशविशिष्टटकार इति प्रत्यक्षसम्भवात् । नाशत्वस्यानुपस्थितस्यैव प्रकारत्वात् । यद्वा अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन घविशिष्टटत्वमेवानुपूर्वी ।

केचित्तु घज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानविषयत्वं घटज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं वा टस्यानुपूर्वी, मौनिश्लोके च लिप्यादिक्रमेण ज्ञानक्रमोऽनुमेयः । न चेश्वरोच्चरिते आनुपूर्वी न स्यात् तज्ज्ञानस्यैकत्वेन नित्यत्वेन चानन्तर्याभावादिति वाच्यम् । तत्रान्येषां ज्ञानमादायानुपूर्वीसत्त्वात् । सा च मनसा श्रोत्रेण वा उपनीता टकारे ज्ञायत इत्याहुः ।

ननु तण्डुलादिशाब्दबोधे वृत्त्या तण्डुलादिपदज्ञानजन्या तण्डुलाद्युपस्थितिर्न तत्त्वेन हेतुः । पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थिततण्डुलकर्मत्वादेः पाकेऽन्वयात् । अत एव तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे तण्डुलपदोत्तरविभक्तिरूपाकाङ्क्षा तादृशविभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थिति-

रूपासत्तिरपि न हेतुः । न च तत्र द्वितीयान्तपदाध्याहार एव कल्प्यते । पदज्ञानस्य वृत्त्या तदर्थोपस्थितेश्च कल्पनापेक्षया लाघवेनार्थोपस्थितेः कल्पनात् । न च तण्डुलं पचतीत्यत्र स्मृतकलायादेरप्यन्वयापत्तिः । तात्पर्याज्ञानात् । अन्यथा तथापि दैववशास्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधापत्तिः । न च पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहधातुयोग एव चतुर्थ्याः साधुत्वात् स्पृहयतिपदाध्याहार एवेति वाच्यम् । तथाप्यन्यत्र पदाध्याहारसमर्थनात् । किं च प्रकृते साधुत्वार्थं तदपेक्षणेऽपि शाब्दबोधार्थं तदनपेक्षणात् । न चैवं सति तण्डुलः कर्मत्वं पाकः कृतिरित्यादितस्तण्डुलकर्मकपाककृतिबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्विभक्त्यादिसमभिव्याहारशून्यपदाजन्यतण्डुलकर्मत्वाद्युपस्थितीनां तादृशबोधे हेतुत्वादिति चेन्न ।

लाघवेन तण्डुलवृत्तित्वेन ज्ञातपदोत्तरविभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेनैव तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे हेतुत्वान्न तु तण्डुलपदोत्तरद्वितीयादिशून्यतण्डुलपदजन्योपस्थितित्वेन गौरवात् । एवमन्यत्रापि । एवं तण्डुलपदोत्तरद्वितीयादिविभक्तिरूपाकाङ्क्षाया हेतुत्वादपि पदाध्याहारस्यैव सिद्धेः ।

ननु तण्डुलस्य पाचक इत्यत्र षष्ठ्याः कर्मत्वे लक्षणया तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधः । तत्र लाक्षणिकाननुभावकत्वेन विभक्तेरननुभावकत्वेनोक्ताकाङ्क्षाया हेतुत्वे व्यभिचार इति चेन्न । तथाप्यर्थाध्याहारासिद्धेः । किं च सर्वलाक्षणिकानुरोधेन लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वाच्च । किं चार्थाध्याहारवादिमते लिङः कार्ये शक्तिर्न स्यादनुमानादेरुपस्थित्यापि शाब्दबोधसम्भवादिति दिक् ।

अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यत्र राज्ञः पुत्रान्वये तात्पर्ये पुरुषेणान्वयाबोधात्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः ।

तच्च यद्यपि न तत्प्रतीतिफलोपहितत्वरूपजनकत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । नापि तत्प्रतीतिस्वरूपयोग्यत्वं तत् । नानार्थे विनिगमनापत्तेः । स्वरूपयोग्यतावच्छेदिकायाः शक्तेः लाक्षणिकेऽभावेन तस्य लक्षणीयपरत्वाभावापत्तेश्च । न च गङ्गापदस्मारितपूरेण तीरस्मृतेर्न गङ्गापदस्य तीरपरत्वमिति वाच्यम् । तीरस्यापि पदार्थत्वेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः । गच्छ गच्छसीत्यादेर्मुख्यपरत्वापत्तेश्च । तथापि तत्प्रतीतीच्छयानुसंहितत्वं तत्परत्वरूपं तत्तात्पर्यकत्वम् । तच्च तच्छाब्दबोधेच्छाप्रयोज्यव्यापारप्रयोज्यज्ञानविषयत्वम् ।

व्यापारस्तु क्वचिदुच्चारणं क्वचिल्लिप्यादिः । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः ।

ननु तात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधे हेतुः । तेन विनापि मूर्खोच्चारितवाक्याच्छुकादिवाक्याच्चान्वयबोधात् । न च तत्रेश्वरतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । तस्य फलोन्नेयतया प्रथमं दुर्ग्रहत्वात् । न चैवं सति नानार्थे विनिगमना न स्यात् । तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुषान्वये तात्पर्यस्य सन्देहे व्यतिरेकनिश्चये च पुरुषेण सहान्वयाबोधात्तात्पर्यभ्रमे चान्वयबोधात्तात्पर्यनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वात् । न च शुकादिवाक्ये व्यभिचारः । तत्रेश्वरेच्छामादाय तत्सत्त्वात् । तदज्ञाने तूक्तप्रकरणाभावेन तत्र शाब्दबोधाभावात् । किं तु पदार्थोप-

स्थितिमात्रं घटः कर्मत्वमित्यादाविव । अत एव नानार्थे उभयोर्योग्यत्वे उभयोरन्वयबोधो भवत्येव तात्पर्यग्रहस्तु प्रवृत्तावुपयुज्यते वक्त्रभिप्रेतानयनमिष्टसाधनमितिज्ञानात् प्रवृत्तेरिति परास्तम् । विष्णुतात्पर्यकाद्धरिदर्शनमिष्टसाधनमिति वाक्यादुभयत्र प्रवृत्त्यापत्तेः । तात्पर्यविषयार्थशाब्दबोधस्यैवानुभवाच्च । तात्पार्यग्राहकप्रकरणादेरननुगमान्न शाब्दबोधे हेतुत्वम् । तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमे तु लाघवात्तात्पर्यग्रहस्यैव हेतुत्वमिति दिक् ।

केचित्तु तात्पर्यज्ञानं विनापि शुकमूर्खाद्युच्चारितवाक्यादन्वयबोधान्न शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने तात्पर्यज्ञानं हेतुः । किं तु नानार्थस्थलीयशाब्द इत्याहुः । तन्न । सैन्धवादिपदजन्यतुरगलवणाद्युपस्थितिकालीनसैन्धवादिपदजन्यतुरगशाब्दबोधे तुरगतात्पर्यग्रहे उभयोरन्वयबोधापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायक इति नियमभङ्गापत्तेरिति चेन्न । प्रमाणसिद्धतादृशनियमनिश्चये विशेषदर्शनात् । सैन्धवादिपदं कदा उभयबोधं जनयतु एकानुसन्धानेन चोभयबोधं जनयत्विति नाभिप्रायः, किं तूभयबोधं जनयत्विति । तस्य चावृत्त्यान्वयबोधेनाप्युपपत्तेः । न च तादृशनियमे मानाभावः । घटाविन्यत्र एकघटपदोपस्थाप्यघटद्वये द्वित्वान्वयबोधसम्भवेनैकशेषानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु सकृदितिव्युत्पत्तौ सकृत्त्वं नार्थविशेषणं जातिविशिष्टव्यक्तिबोधानापत्तेः । न वृत्तौ घटं पटं जानातीत्यादावावृत्त्या बोधस्यानुपपादनात् । अत एव वृत्तिविशेष्येऽपि न सकृत्त्वमिति चेन्न । एकं पदानुसन्धानमेकविधेयावच्छिन्नमेव स्वार्थोद्देश्यकबोधं जनयति एकोद्देश्याव-

च्छिन्नमेव स्वार्थविधेयकबोधं जनयतीति व्याप्तिद्वयाङ्गीकारस्तेन घटं पटं जानातीत्यत्र काष्ठं स्थाली पचतीत्यादौ च नावृत्तिं विना बोधः । न च सैन्धवान् द्रव्यमित्यादितो लवणतुरगवदेकोद्देश्यकद्रव्यबोधापत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिविशेष्यमेकमेवानुभावयतीति नियमस्यापि स्वीकारादत एव न सरूपाणामेकशेषवैयर्थ्यम् । न च मृगो गच्छतीत्यादौ सामान्यविशेषोभयशक्तमृगपदात् पशुत्वमृगत्वोभयरूपेण एकविशेष्यकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकमेवानुभावयतीति नियमान्तरस्याप्यङ्गीकारात् । अत्र तुरीयनियमेनैव तृतीयवारणे तद्वैयर्थ्यमिति कश्चित् । न त्वेकमेव शाब्दबोधं जनयतीति नियमान्तरं, प्रमाणाभावात् । न च श्वेतो धावतीत्यादिशब्दश्लेषे पदभेदावृत्तिर्न स्यात्, इष्टापत्तेः ।

अत्र पुष्पवन्तपदभेदो निवेश्यो व्याप्ये । तेन तत्र न व्यभिचारः । न तु पुष्पवन्तपदस्य चन्द्रसूर्यवृत्तिद्वित्वं शक्यतावच्छेदकम् । चन्द्रः सूर्यश्चेति प्रत्ययात् । न च पुष्पवन्तपदात् केवलं चन्द्रस्य सूर्यस्य च बोधापत्तिरिति वाच्यम् । पुष्पवन्तपदं चन्द्रे सूर्ये शक्तमिति ज्ञानस्य तज्जन्यपदार्थोपस्थितेर्वा चन्द्रत्वप्रकारकत्वविशिष्टसूर्यत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधे हेतुत्वात् । अत एव केवलं चन्द्रे शक्तिज्ञानात् केवलं चन्द्रबोध इति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु आवृत्तिस्वीकारेऽपि चैत्रौ गच्छत इत्यत्र द्वित्वसंख्यायाश्चैत्रयोरुभयोरुद्देश्यतया बोधो न स्यात् । अत एव एकपदे नोद्देश्यविधेयभाव इत्युक्त्यापि न निस्तारः । आख्यातोपस्थाप्यद्वित्वोद्देश्यतायाः सत्त्वात् । अत एव व्यासज्यवृत्तेरुद्देश्यता व्यासज्यवृत्तिरेव ।

एकोद्देश्येत्यत्रैकोद्देश्यतावत्त्वम् । एवं घटौ द्वावित्यत्र व्यासज्यवृत्तिविधेयतानिरूपितोद्देश्यताया व्यासज्यवृत्तित्वादिति प्रत्युक्तम् । समवायेन द्वित्वनिरूपितोद्देश्यतायाः प्रत्येकं सत्त्वात् ।

न च व्यासज्यवृत्तिसम्बन्धेन विधेयोद्देश्यताया व्यासज्यवृत्तित्वम् । मानाभावात् । अत एव पुष्पवन्तपदभेदवत् द्वित्वादिपदभेदो निवेश्य इति निरस्तम् । न च घटत्वेनोपस्थिते सहस्रसंख्यान्वयवद्द्वित्वादेरन्वयसम्भवात् सरूपाणामेकशेषइत्यस्य व्यर्थतेति वाच्यम् । पयसि इत्यत्र जलत्वेन दुग्धत्वेन च जलदुग्धयोरुपस्थित्यर्थं तत्सार्थकत्वात् । तथा चैका या वृत्तिस्तद्विषयीभूतमर्थमनुभावयतीत्येव नियमः प्रमाणसिद्धः पर्यवस्यतीति ।

वस्तुतस्तु तादृशनियमास्वीकारेऽपि रामरामौ पयःपयसीत्यादेः साधुत्ववारणार्थं सरूपाणामिति सूत्रम् । अन्यथा तादृशप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तेरिति ध्येयम् । आवृत्तिश्च स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानम् । स्थानान्तरस्थस्यानुसन्धानमनुषङ्गः । स्थानान्तरस्थस्य स्वस्थानेऽनुसन्धानमनुवृत्तिः । एतत्त्रयं श्रुतपदानां, तत्र पूर्वं लघीयः । अश्रुतपदानामनुसन्धानमध्याहारइति प्राञ्चः ।

तन्न । विशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेन एकदान्तर्भावेणाभिप्राये युगपद्बोधस्य दुर्वारत्वात् । किं चावृत्यनुरोधादेकोच्चारणान्तर्भावेनाभिप्रायाद्युगपद् उभयबोधो दुर्वारः सामग्रीसत्त्वात् प्रथममेतस्य चरममेतस्येत्यत्र नियामकाभावात् । धारावाहिकस्थले प्रथमक्षणे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य जायमानत्वेन तत्रापादकाभावाद् व्यक्तिस्थानीयापत्तेरदूषणत्वस्वीकारात्, आवृत्तिस्तु यत्र क्रमिकबोधाभिप्रायस्तत्रेति दिक् ।

तच्च तात्पर्यमस्माकं लौकिकवाक्ये स्वतन्त्रम्, वेदे ईश्वरस्य ।

मीमांसकास्तु पूर्वपूर्वाध्यापकतात्पर्यपूर्वकमेव वेदे-तात्पर्यमिति परतन्त्रमनादित्वादिति । तन्न । कार्यद्रव्या-नधिकरणभावकार्याधिकरणरूपप्रलयस्य श्रुतिसिद्धतया तात्पर्यस्यानादित्वासिद्धेः । भावकार्यानधिकरणकालरूप-महाप्रलयोऽप्यागमसिद्ध एवेति दिक् ।

वेदत्वं च न शाखासमुदायत्वं वेदैकदेशस्य शाखा-त्वेनान्योन्याश्रयात् । नाप्यदृष्टजनकतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वे सति मीनशरीरावच्छिन्नेश्वरोक्तजातीयत्वम् । ईश्व-रोक्तलौकिकवारणाय सत्यन्तम् । गीतादिवारणाय मी-नशरीरावच्छिन्नेति ईश्वरपदं स्वरूपकथनायेति । मीमांस-कमतलक्षणासिद्धेः । किं त्वखण्डोपाधिः । तस्य च याव-त्स्वभियुक्तानां वेदत्वव्यवहारः तत्रैव पर्याप्तिस्तत्पाठश्र-वण एव शूद्रादीनां प्रत्यवायः ।

केचित्तु अभियुक्तैर्वेदत्वेन परिभाषितत्वं वेदत्वं धातुत्वाख्यातत्वादिवत् परिभाषागर्भमेव इत्याहुः । ता-दृशवेदस्य पौरुषेयत्वं "तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदाश्चा-जायन्तच्छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत"त्यादि-श्रुतेः । वेदाः पौरुषेयाः वाक्यत्वात् भारतवदित्यनुमा-नात् सिद्धम् ।

अत एव

स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताःस्मर्तारोऽस्य न कारकाः ।

इत्यादिस्मृत्या नाऽपौरुषेयत्वसिद्धिः । तस्याः श्रुति-विरोधेनान्यत्र तात्पर्यात् । स्वयम्भूत्वं न नित्यत्वं किं तु

नित्यज्ञानवज्जन्यत्वं जन्यज्ञानवदजन्यत्वं वा । अस्मदाद्यनुभूयमानजन्यत्वमिति केचित् । शिवाद्या इत्यत्र शिवनामा कश्चिदृषिः शिवशब्देनोक्तः । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्वा । न च श्रुत्या पौरुषेयत्वसिद्धिवद्विज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुत्या आनन्दस्य सिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजनकत्वग्रहे तस्य लक्षणया दुःखाभावपरत्वादिति दिक् ।

ननूत्पादविनाशकल्पनागौरवभीत्या शब्दस्य नित्यत्वसिद्धौ शब्दसमुदायरूपवेदस्य वाक्यार्थज्ञानादिमज्जन्यत्वरूपपौरुषेयत्वसिद्धिर्नागमादपीति चेन्न । वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वाद् घटवद् इत्यनुमानात्तत्सिद्धेः । उत्पन्नो गकारो विनिष्टो गकार इति प्रतीत्या तस्योत्पादविनाशसिद्धेश्च ।

न चासौ भ्रान्तिः, बाधकाभावात् । न च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा बाधिका । तस्या गवृत्तिगत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयत्वेनाबाधकत्वात् । तथा सति गकारोऽयमिति स्यान्न तु सोऽयमिति चेन्न । सोऽयमित्यत्र तद्वृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदस्य विषयत्वात् । गकारोऽयमित्यत्र गत्वावच्छिन्नाभेद एव विषयो न तु गत्वे तद्वृत्तित्वमपि । यत्र तु जातौ जातित्वभानसामग्री तत्र तज्जातीयोऽयमितिधीः संसर्गस्तत्तज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावः । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावो वा । न चैकस्मिन्नपि तज्जातीयोऽयमिति स्यात् । इष्टत्वात् । गभिन्नत्वे सति गवृत्तिजातीयाभेदस्य भानाङ्गीकारान्न तथाप्रत्यय इत्यन्ये । किं चोत्पादविनाशप्रत्यययोरप्रामाण्यापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्रामाण्यमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु विलक्षणवायुसंयोगादीनां गत्वादिकमेव

कार्यतावच्छेदकं न तु गप्रत्यक्षादिकमित्यादिशब्दानित्यत्वसाधकानि द्रष्टव्यानि । एतेन शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वाद्व्योमेतरासमवेतगुणत्वाद्वा व्योमपरिमाणवदिति निरस्तम् । येन रूपेण वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वं तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तनित्यस्फोटेऽपि न मानमिति दिक् ।

भट्टास्तु शब्दो द्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेन प्रतीयमानत्वादित्याहुस्तन्न । अप्रयोजकत्वात् । अत एव निस्पर्शद्रव्यत्वेन शब्दस्य नित्यत्वसाधनमपि प्रत्युक्तमिति दिक् ।

स च शब्दो द्विविधः । प्रवर्तकोऽप्रवर्तकश्च । प्रवर्तको विधिः । तदन्योऽप्रवर्त्तकः । प्रवर्तकत्वं च प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानजनकत्वेन । प्रवृत्तिजनकेच्छा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका । तज्जनकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं ज्ञानं न तु कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावो गौरवात् । इच्छायाः समानप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावकाले चिकीर्षानुदयाच्च । अतस्तद्विषयः कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः ।

न च विषभक्षणादौ कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वारणार्थं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन कृतिर्विशेषणीयेति चेन्न । इष्टाजनके बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते प्रवृत्त्यापत्तेः । इष्टाजनकत्वेन ज्ञातस्य कृतिर्बलवदनिष्टजनकैव कष्टकर्मेति न्यायादिति चेन्न । अस्तु तथा न त्विष्टाजनकत्वेन ज्ञनदशायां तदीयकृतौ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाननियमो मानाभावादिति वाच्यम् नित्ये या प्रवृत्तिस्तत्र शुचिविहितकालजीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं हेतुः । अन्यत्रेष्टसाधनतालिङ्गकमिष्टसाधनताज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानं हेतुरिति नोक्तदोषः

न चेष्टसाधनत्वविषयकं कार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु लाघवादिति वाच्यम् । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेन एकदा एकत्र ज्ञानासंभवात् । प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयहेतुः । न च कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वे कृतिसाध्यत्वसंशयाद्बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्त्यापत्तिस्तन्निश्चयत्वेन प्रवर्तकत्वेऽल्पव्ययायाससाध्यके कृतिसाध्यत्वे संशयात् प्रवृत्त्यनापत्तिरिति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । संशये बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्त्यभावस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयाभावात् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन कृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम् । कृतिसाध्यत्वनिश्चयेऽपि तत्संशयाद् प्रवृत्तेः । कृतिसाध्यत्वसंशयेऽपि अल्पायासादिसाध्ये तन्निश्चयात् प्रवृत्तेश्च । न चाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाधताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनैव लाघवाद्धेतुत्वमिति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चये तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयानुदयादेव न प्रवृत्तिरिति । न तु कृत्यसाध्यता ज्ञानाभावो हेतुः । कृतिसाध्यत्वसन्देहे शब्दात् कृतिसाध्यत्वनिर्णये प्रवृत्त्यभावापत्तेः । कृतिसाध्यत्वनिर्णयाभावविशिष्टत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चातीव गौरवम् । अत एव कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावोऽपि न हेतुः । गौरवादिति प्रभाकरानुयायिनः ।

अपरे तु सनो धात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् कृतीच्छैव चिकीर्षा सैव प्रवृत्तौ हेतुर्लाघवात् । सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादत इष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । तच्च कृताव-

न्वेति एकपदोपस्थाप्यत्वेन सन्निहितत्वात्। न चेच्छायाः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रवृत्तिहेतुत्वान्न कृतीच्छा प्रवर्त्तिका किं तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा साध्यत्वसंसर्गेण कृतिप्रकारिकैव वा हेतुरिति वाच्यम् । पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन प्रवृत्तौ कृतिनिष्ठविशेष्यता निरूपितपाकत्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन पाककृतीच्छायाः कृतीच्छाया इच्छाया वा हेतुत्वात्। न च कार्यतावच्छेककारणतावच्छेदकसंबन्धस्यैकत्वात् पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनैव कृतिप्रकारेच्छाया इच्छाया वा हेतुत्वमिति वाच्यम्। प्रत्यासत्तिलाघवेन वस्तुविशेषमर्दनानुकूलकृतेः समवायेन सुखहेतुत्वेन कृतौ इष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिस्तत्र कृतीच्छैव प्रवर्तिका न तु कृतिविषयेच्छा कृतिविषये इष्टसाधनताज्ञानाभावादित्याहुः।

अपरे तु अस्तु कृतीच्छापि प्रवृत्तिजनिका, न तु कृतीच्छैव याग इष्टसाधनमित्यादिशब्दाद् यागादाविष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिस्तत्र कृताविष्टसाधनताज्ञानमेवेति कृतीच्छाया अभावात् । न चाननुगमः । कृतिप्रकारतानिरूपिता यागत्वावच्छिन्नविशेष्यता या च कृतिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता यागत्वावच्छिन्नप्रकारता एतदन्यतरसम्बन्धेनेच्छात्वेनैव यागत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुत्वात्। एवमन्यत्रेत्याहुः।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तौ हेतुः। तथापि प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः । न च तत्र मानाभावः। प्राणक्रिया यत्नजन्या क्रियात्वाच्छरीरक्रियावदित्यनुमानात् तत्सिद्धेः। ज्ञानादेर्नाशं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नयोग्यजातीयविशेषगुणस्य कारणत्वात्, सुषुप्तेः पूर्वज्ञाना-

दिनाशार्थं तत्स्वीकाराद्वा तत्सिद्धेरिति चेन्न । बाह्यवायुक्रियायां व्यभिचारेणानुमानासिद्धेः । न च तत्रापीश्वरयत्नजन्यत्वसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तर्हि ईश्वरयत्नजन्यत्वेन सिद्धसाधनादर्थान्तरत्वाद्वा ज्ञानादिनाशं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नस्यैव हेतुत्वान्न तत्सिद्धिः ।

ये तु जीवनयोनियत्नस्वीकारपक्षेऽपि तत्र प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तित्वेनकृतिसाध्यताज्ञानं कारणमाहुः । तन्न । तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वरूपायोग्यत्वेन प्रवृत्त्यभावस्तु तुल्यः । एवं निवृत्त्याख्ययत्नेऽपि प्रमाणाभावः । प्रवृत्त्यभावस्यैव निवृत्तित्वात् । न च निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सुषुप्तौ निवृत्त्यभावसत्त्वात् । प्रवृत्तिकार्यचेष्टाद्यापत्तेः । न च निवृत्तेरसिद्धौतज्जनकत्वेन द्वेषसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । शत्रुं द्वेष्मीति अनुभवात् तत्सिद्धिरिति दिक् ।

नैयायिकास्तु क्रियां विना केवलकृतितः सुखादेरनुत्पादात्फलोपधायकजनकतासम्बन्धेन क्रियावत् कृतेर्जनकत्वं वाच्यम्, तदपेक्षया कृतिसम्बन्धेन क्रियायाः सुखहेतुत्वं, लाघवात् । किं च कृतेः क्रियाद्वारैव सुखादिजनकत्वं वाच्यम् । तथा च क्रियाया अनिष्टसाधनत्वं ज्ञात्वा कृतेरिष्टसाधनत्वं ज्ञातव्यमिति क्रियेच्छायाः सर्वत्र सत्त्वात् सैव प्रवृत्तिहेतुर्विशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे लाघवाचेति क्रियायामेवेष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वं च विध्यर्थोऽन्वेति । न च नित्ये फलाभावादिष्टसाधनत्वाभावः । तत्रापि बहुशः फलश्रुतेः, यत्र च न फलश्रुतिः । तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गस्य प्रत्यवायपरिहारस्य वा फलत्वात् ।

फलकामनाधीनकर्तव्यत्वेऽपि प्रत्यवायसाधनीभूताभाव-प्रतियोगित्वेन नित्यत्वं फलकामनाविरहदशायां प्रवृत्त्य-भावस्त्विष्ट एव । न च स्वर्गकामनां विना कृताज्ज्योतिष्टोमात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गकामनाप्यधिकारिविशेषणं शौचादिवद्वाच्या तथा च कामनाविरहदशायां ज्योतिष्टोमाकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यात्, अशुचेरिव तदाप्यनधिकारित्वादिति वाच्यम् । प्रत्यवायोत्पत्तौ सन्ध्यावन्दनादिकरणवत् शौचादेरपि कारणत्वं न तु कामनायाः प्रमाणाभावात् ।

केचित्तु कामनेतरयावदधिकारवतां प्रकरणमेव प्रत्यवायहेतुरित्याहुः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृतिविशेषणान्न मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्तिः । न वा न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणे कृतिसाध्ये इष्टसाधने विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वाभावसत्त्वाद्विशेषणाभावेन विशिष्टाभावात् । न च श्येनस्य हिंसात्वेन न स्वरूपबलवदनिष्टसाध्यत्वेन कथं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । श्येनो हि वधसाधनं न तु नरकसाधनमिति न तत्र विध्यर्थान्वयानुपपत्तिः । श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिः ।

यद्यपि बलवदनिष्टप्रयोजकेऽपि प्रवृत्त्यभावाद् बलवदनिष्टाप्रयोजकज्ञानमेव प्रवर्तकमिति विध्यर्थोऽपि स एवेति श्येने विध्यर्थबाध एव । तथापि विध्यर्थो बलवदनिष्टाजनकत्वमेव, बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानं तु मानसमेव मत्कृतिसाध्यताज्ञानवत् । न हि प्रवर्तकं ज्ञानं विधिजन्यं किं तु मानसम् । न च हिंसाया नरकसाधनत्वस्यानुमाना-

द्वगतत्वात् श्येनस्यापि मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसात्वाद्विध्यर्थानन्वयस्तदवस्थ इति वाच्यम् । कूपखननस्य विहितत्वेन कूपकर्तुर्गोधकर्तृत्ववारणाय मरणोद्देश्यकत्वविशेषणवद् श्येनस्य विहितत्वेनादृष्टद्वारकत्वेनापि मरणानुकूलव्यापारस्य विशेषणीयत्वात्। अन्यथा त्रिसन्ध्यं गंगामरणोद्देशेन कृतस्तवपाठादेरपि हिंसात्वापत्तेः । तथा च श्येनस्यादृष्टद्वारकत्वाद् हिंसात्वाभावान्न विध्यर्थान्वयानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं कृतेर्विशेषणं कृतिसाध्यस्य वेत्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमेव शक्यं तथा च श्येनादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यायोग्यत्वादनन्वयेऽपि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरन्वयो नानुपपन्नः एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञर्थे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैवान्वयो न तु कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोस्तयोस्तत्र सत्त्वात् ।

न च श्येनविध्यर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानन्वये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य ज्ञानस्य प्रवर्तकस्याभावात् कथं तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अगम्यागमनादाविव रागान्धानां मनसा भ्रमरूपतादृशज्ञानादेव प्रवृत्तेः । न च ज्योतिष्टोमादौ मानसबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य शक्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । तस्याशक्यत्वेन कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र निषेधानुपपत्तेरिष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्विध्यर्थयोस्तत्र सत्त्वात् । न च लक्षणीयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । विधौ लक्षणाया अनङ्गीकार-

स्य सर्वसंमतत्वात् । अन्यथा विधिनिषेधाभ्यां निष्फलप्रवृत्तिनिवृत्त्योरजननापत्तेः ।

इदं तु बोध्यम् । श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानवत् स्वकृतिसाध्यताज्ञानवच्च ज्योतिष्टोमादावपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च मनसैव ज्ञानसम्भवादिष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । न च मदीयेष्टसाधनताज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानमपि मानसमस्तु किं तत्रापि शक्त्येति वाच्यम् । न हि यागादौ इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकम् । किं तु स्वर्गसाधनताज्ञानं तच्च विधिना जन्यते तावन्मात्राच्च न प्रवृत्तिरिति स्वर्गेच्छापि तत्सहकारिणी सा च स्वर्गज्ञानात् । तथा च स्वर्गादीच्छा स्वर्गादीष्टसाधनताज्ञानमिदं द्वयं चोपायेच्छाद्वारा प्रवृत्तौ हेतुः । कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानं तु साक्षात्ततश्च तस्मिन् तत्सामग्रीतत्स्वरूपादिज्ञानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहीतुं शक्यं कलञ्जभक्षणे तु लक्षणीयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैव निषेधो न विधौ परः शब्दार्थ इत्यत्र विधिशब्देन प्रवर्तकविधेरेव ग्रहणं न तु निवर्तकविधेरितियुक्तमुत्पश्यामः ।

नन्वस्तु इष्टसाधनत्वमात्रं कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वत्रयं वा विध्यर्थः । तथापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रेष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाद्वारा, द्वयं तु स्वानन्तर्येण । अथ वा यागत्वावच्छिन्नविशेष्यतया प्रवृत्तौ तादृशविशेष्यतया कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानसहिता हेतुस्तत्र च कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं जनकम् । अथ वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमप्युपायेच्छाद्वारैव प्रवृत्तिहेतुरित्यत्र विनि-

गमकाभाव इति चेन्न । कृतिसाध्यपाकोद्देश्यिका कृतिसाध्यः पको भवत्विति येच्छा तत्र कृतिसाध्यपाकत्वधर्मितावच्छेदकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । तथा च पाकत्वेन पाककृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानात् प्रवृत्त्यभावापत्तेरिति कश्चित् ।

परे तु पाकत्वेन पाकेष्टसाधनताज्ञानेऽपि पाकत्वेन तत्र कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छोत्पत्तिः । यद्धर्मविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं तद्धर्मविशिष्टे यदुपायसाध्यताज्ञानं तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छास्ति । न च सैव प्रवृत्तौ हेतुरस्त्विति वाच्यम् । विशेष्यतया प्रवृत्तौ विशेष्यतया इच्छात्वेनैव कारणत्वात्, न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छात्वेन, गौरवात् । न च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तौ कारणत्वे गौरवमिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वेऽपि पाके कृतिसाध्यत्वसंशयान्निष्कम्पं प्रवृत्त्यनुदयात्तादृशप्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वावश्यकत्वेनेच्छाया एव लाघवेन प्रवृत्तौ हेतुत्वमित्याहुः । तन्न अल्पवित्तायाससाध्यकृतिसाध्यत्वसन्देहेऽपि प्रवृत्तेर्बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु कृतिसाध्यत्वसन्देहे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वसंशयेन निश्चयाभावादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । न चाल्पायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वनिश्चयो हेतुरिति वाच्यम् । निष्कम्पत्वानिरुक्तेरिति दिक् ।

परे तु कृतिसाध्यत्वनिर्णय एव चिकीर्षाहेतुः । स्वल्पव्ययायाससाध्यत्वसंशयात्प्रवृत्त्यभावस्त्विष्ट एवेति चिकीर्षैव प्रवृत्तिहेतुरित्याहुः ।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु कथं प्रवर्तकम् ।

अत्र केचित् तदप्युपायेच्छाद्वारैव ।

साक्षादित्यपरे । अत एव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वसंशयेनेच्छोत्पत्तावपि तन्निश्चयाभावान्न प्रवृत्तिरिति दिक् ।

वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयस्यैव इच्छाहेतुत्वात् । ननु पाकत्वप्रकारिकेच्छायां नेच्छाविषयौदनसाधनताज्ञानं हेतुः । तेन विनापि ओदनसाधनं पाक इति ज्ञानात्पाकेच्छोत्पत्तेरिति चेन्न । ओदनसाधनत्वप्रकारिकेच्छायां स्वाव्यवहितोत्तरेच्छायां वा तस्य हेतुत्वात् ।

अन्ये तु पाकसाध्य ओदनो भवत्वितीच्छायां समवायेनौदनः पाकसाध्य इति ज्ञानम् ओदनेच्छा च हेतुः, स्वाव्यवहितोत्तरपाकेच्छायां वा, न तु इष्टसाधनताज्ञानम् । इच्छाया असिद्धधर्मविषयत्वेन साधनत्वस्य सिद्धधर्मत्वेनेच्छाविरोधित्वादित्याहुः ।

नन्वस्तु नित्यस्य ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

इत्याद्यर्थवादाद्युपस्थितफलसाधनत्वं तथापि तादृशब्रह्मलोकादिफले यदा न कामना तदा सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्न स्याद् इष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् । नच तदा प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावादीनामनादितया प्रत्यवायध्वंसस्यैव फलत्वं वाच्यम्, तच्च न सम्भवति दुरितध्वंसार्थिनो यत्र प्रवृत्तिस्तस्मिन् दुरितस्याधिकारतया स्वस्मिन्नधिकारनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वेन तन्निश्चयस्यापि हेतुत्वेन तन्निश्चयाभावात् । न च पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्ताद् दुरितध्वंसोत्पत्तिवारणाय दुरितध्वंसे दुरितस्यावश्यं हेतुता वाच्या तथा च तन्निश्च-

मस्य हेतुत्वे न मानमिति वाच्यम् । दुरितवतामेवागमेनाधिकारित्वबोधनात् । तन्निश्चयस्यापि तत्र हेतुत्वमितिचेन्न । सन्ध्यावन्दनादौ तथागमाभावात् मङ्गलवद्दुरितध्वंसार्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । वस्तुतो दुरितनिश्चयोऽप्यत्राप्यस्त्येवेति ध्येयम् । न च दुरितध्वंसे यदा न कामना तदा प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु सन्ध्यावन्दनाकरणे निन्दार्थवादेन नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायकल्पनेन प्रत्यवायपरिहारसाधनत्वेन तत्रेष्टसाधनताज्ञानान्नियमतः प्रवृत्तिः । प्रत्यवायपरिहारः प्रत्यवायप्रागभावः, तस्यानादित्वेपि यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यत् सत्त्वं यद्व्यतिरेकेत्वसमिति योगक्षेमसाधारणसाध्यत्वं तत्राप्यक्षतमित्याहुः ।

परे तु निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वावगमादुपासनाभावस्य प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनत्वावगमात्तदभावस्य सन्ध्यावन्दनस्य दुःखसाधनत्वाभावत्वेनेष्टत्वं तथा च दुःखसाधनाभावरूपसन्ध्यावन्दनरूपेष्टसाधनत्वेन कृतेर्ज्ञानादेव तत्र प्रवृत्तिरिति ।

नन्वस्त्वर्थवादोपस्थितदुरितध्वंसरूपेष्टसाधनत्वज्ञानात् सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिः । ऋतौ स्वदारगमनप्रवृत्तिः कथम् । तत्र प्रत्यवायध्वंसस्यार्थवादादनुपस्थित्याऽफलत्वात् । नापि दुरितप्रागभावः, तस्यासाध्यत्वात्तस्यानङ्गीकाराच्चेति चेन्न ।

ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्, इत्यादिवचनैकवाक्यतया ऋतुकालीनस्य गमनाभावस्य प्रत्यवायजनकतया तत्परिहारार्थं तत्र प्रवृत्तेः । न च तत्परिहारस्य तत्प्रत्यवायाभा-

षरूपत्वेनोक्तरूपेण फलत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वेनानङ्गीकारेपि तद्वदेव । भावान्तरस्यापि साध्यत्वाङ्गीकारादिति कश्चित् ।

ननु घटो भविष्यति इति प्रत्यक्षानन्तरं घटो भविष्यतीति प्रयोगात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव प्रागभावे मानम् । न चैकद्वित्रिकपालसंयोगप्रत्यक्षेऽपि घटो भविष्यतीति प्रत्ययापाभावात् । घटव्यभिचारित्वेनाज्ञातविषयस्य घटजनकत्वेन ज्ञातस्य तत्प्रत्यक्षे हेतुत्वे गौरवात् प्रागभावव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च तेन प्रागभावानुमितिरेवास्त्विति वाच्यम् । समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वेन प्रागभावप्रत्यक्षस्यैव सम्भवात् । न च प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं पुरुषे पुरुषत्वव्याप्यपाण्यादिमान् इति विशेषदर्शनोत्तरं पुरुषत्वप्रत्यक्षस्यैव मानत्वात् । न च तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तथा च पर्वतप्रत्यक्षसामग्र्यां कथं पर्वतानुमितिरिति वाच्यम् । तद्विधेयकानुमितावेव तत्प्रत्यक्षसामाग्र्यविरोधित्वात् । एवं पर्वतविधेयकानुमितिसामग्र्याः पर्वताद्यविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वेन न पर्वतानुमितिकाले पर्वतान्यप्रत्यक्षम् । भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यास्तादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वात् । न चानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु, लाघवान्न तु उक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः गौरवात् । सर्वत्रानुमित्युत्तरमेव प्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यम् । तत्रानुमिनोमीति अनुव्यवसायाभावात्

साक्षात्करोमीति प्रत्ययसत्त्वाच्चानुमित्यभावसाधकप्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वात् । कालादिघटितानेककारणानां प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । असाधरणतत्तत्कारणानामेव प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । किं चानुयोगिताविशेषरूपस्य अखण्डोपाधिरूपस्य वा प्रागभावत्वस्य कुत्राप्यज्ञानादनुमानासम्भवः । अत एव सामग्रीज्ञानानन्तरं सामग्र्याव्याप्यत्वेन ज्ञानात् प्रागभावप्रत्यक्षं वाच्यं तदा च प्रागभावत्वस्य नष्टत्वान्न तत्प्रत्यक्षं किं त्वनुमितिरिति परास्तम् । सामग्रीकालेऽपि प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्रीज्ञानाच्चेति चेन्न ।

वर्तमानस्यातीन्द्रियत्वेन तद्घटितभविष्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवात् । किं च भविष्यत्वं वर्तमानकालोत्पत्तिकत्वं न तु भवदभिमतम् । तथा सति देशकालयोः प्रागभावे प्रतियोगिनि वान्वयो वाच्यः । तथा च श्वोभाविनि अद्यभविष्यत्यद्यभाविनि श्वो भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । अन्यत्रोत्पन्ने गृहवर्तिनि गृहे भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । इह घटो भविष्यतीत्यादौ तादृशोत्पत्तौ देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेनान्वेति न तूत्पत्तिरिति । तेनाद्य भवने समुत्पद्य श्वः प्राङ्गणे वर्तिनि न श्वः प्राङ्गणे भविष्यतीति प्रत्ययः ।

कश्चित्तु घटस्यापि घटध्वंसप्रागभावत्वात्कपालनाशजन्यघटनाशस्य कपाले घटध्वंसो भविष्यतीत्यापत्त्या न प्रागभावे देशान्वय इत्याह तन्न । नाशोत्पत्त्यधिकरण एव नाशप्रागभावस्वीकारात् । अत्रोत्पत्तिर्धात्वर्थः प्रत्यार्थः वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वं तच्च धात्वर्थेऽन्वेति धात्वर्थस्तु आख्यातार्थाश्रयत्वे तथा च वर्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्त्याश्रय इति बोधः । न तु प्रत्ययार्थो वर्तमान-

कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वं तथा च घटो वर्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्तिका या उत्पत्तिस्तदाश्रयइति स्यात् । स च न सम्भवति उत्पत्तेरुत्पत्त्यनङ्गीकारात् । तदङ्गीकारेऽपि लाघवेनोक्तस्यैव प्रत्ययार्थत्वाच्च ।

ननु धात्वर्थे कालादेरन्वये श्वो भाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यति इति प्रत्ययः स्यात् । नाशस्य धात्वर्थस्य परश्वः सम्बन्धित्वात् । नष्टे च नश्यतीति स्यात् । नाशस्य वर्तमानत्वात् । नष्ट इति न स्यात् । नाशे वर्तमानध्वंसप्रतियोगिरूपातीतत्वाभावाच्चेति चेन्न । नङ्क्ष्यतीत्यत्रानागता नश्यतीत्यत्र वर्तमाना नष्ट इत्यत्रातीता उत्पत्तिर्धातुना बोध्यते । तत्रोत्पत्तिर्लक्षणया धात्वर्थः । अतीतत्वादिकं तु पूर्ववत् प्रत्ययार्थ एव । तस्यां कालादेरन्वयः । तथा च अतीता या उत्पत्तिस्तत्काले यो नाशस्तत्प्रतियोगी घट इति बोधः । धात्वर्थयोः परस्परान्वयस्य युगपद्वृत्तिद्वयस्य च स्वीकारादिति केचित् ।

दीधितिकृतस्तु तादृशोत्पत्तेः प्रकृते लक्षणया प्रत्ययार्थत्वात् । तस्या धात्वर्थनाशेऽन्वयमाहुः ।

धातोरेव तादृशोत्पत्तिकनाशे लक्षणेत्यपरे ।

कश्चित्तु उत्पत्तेरपि उत्पत्तिस्वीकारादतीतानगता विद्यमानोत्पत्तिरेव तत्तत्प्रत्ययार्थः । तथा च तस्यामेव देशकालादेरन्वयमाह ।

ननूत्पत्तौ अनागतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं तथा च नङ्क्ष्यतीत्यत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनि या उत्पत्तिस्तद्वान् यो नाशस्तत्प्रतीयोगी घट इति बोधात् प्रागभावसिद्धिरिति चेन्न । वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वस्यैवोत्पत्तावनागतत्वात् ।

केचित्तु नष्ट इत्यत्रातीतकालसम्बन्धित्वं अतीतत्व वर्तमानकालसम्बन्धित्वं वा निष्ठार्थः । तस्या धात्वर्थनाशेऽन्वय इति तन्न । चिरनष्टेऽपि पूर्वदिनरूपातीतकालवृत्तित्वस्य सत्त्वात्पूर्वेद्युर्नष्ट इति प्रत्ययापत्तेः । नाशे वर्तमानत्वरूपाधुनार्थस्य सत्त्वादधुना नष्ट इति प्रत्ययापत्तेश्च ।

अन्ये तु नशधातोर्नाशसामग्र्येवार्थः । नश्यत्यत्र सामग्रीघटकेषु सर्वत्र वर्तमानत्वान्वयः ।

नङ्क्ष्यति नष्ट इत्यत्र तद्घटकेषु केषु चिदेवातीतत्वानागतत्वयोरन्वय इत्याहुः । तन्न सामग्र्या एकस्या अभावादनन्तशक्तिकल्पने गौरवापत्तिप्रसङ्गात् ।

परे तु यथा आद्यक्षणसम्बन्ध उत्पत्तिः । तथा चरमक्षणसम्बन्धो नाशः । तथा च नष्ट इत्यादेरुत्पत्तिरिति तन्न ।

गुरुमते तथात्वसम्भवेऽपि न्यायनये लाघवेन नाशत्वविशिष्ट एव शक्तेः । न चोक्तेन निर्वाहे नातिरिक्तनाशे प्रमाणम् । चिरातीतेऽपि मणौ मणिध्वंसाद्दाहोत्पत्तेः । महाघटध्वंसात् खण्डघटोत्पत्तेश्च । न च चरमक्षणविशिष्टमहाघटद्वितीयक्षणे खण्डघटो भवितुमर्हति । जन्यद्रव्ये द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । क्षणस्य क्षणिकस्योपगमे तन्नाशस्यातिरिक्तस्यावश्यमुपेयत्वात् । तत्र चरमक्षणाभावात् । न च स एव क्षण उत्पत्तिर्नाशश्च । इदानीमुत्पद्यते नश्यति चेति प्रत्ययापत्तेः । किं च चरमक्षणसम्बन्धत्वस्य नाशे विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वाभावेन नष्ट इत्यादेरनुपपत्तिः ।

केचित्तु भूसत्तायामित्यनुशासनाद्वस्तुस्वरूपा सत्ता धात्वर्थः । आकाशमस्तीत्यत्रेवाकाशं भवतीत्यत्रेष्टापत्तिरेव ।

परदिने भविष्यतीत्यादौ सप्तम्या उत्पत्तिर्बोध्यते । शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तम्या उत्पत्त्यर्थकत्वव्यवस्थापनादुत्पत्तौ लाक्षणिकत्वेऽप्यक्षतेः । प्रत्ययस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेवार्थः । तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी परदिनीया या उत्पत्तिस्तद्वत्सत्ताश्रयो घटः । नङ्क्ष्यतीत्यादौ नाशे सप्तम्यर्थोत्पत्त्यन्वयः ।

नष्ट इत्यादौ वर्तमानत्वमेव निष्ठार्थः । सप्तम्या उत्पत्त्यर्थकत्वेनैव पूर्वदोषनिरासात् । नश्यतीत्यादौ परं वर्तमानोत्पत्तिः प्रत्ययार्थं उत्पत्स्यते इत्यादौ सप्तम्यर्थं आधेयत्वम् उत्पत्तौ धात्वर्थेऽन्वेति इत्याहुः ।

ननु घटोत्पत्तेः पूर्वं घटो नास्ति इति प्रत्यक्षं ध्वंसात्यन्ताभावाविषयकं प्रागभावविषयकमिति प्रागभावसिद्धिरिति चेन्न । प्रागभावानङ्गीकारेण तस्यात्यन्ताभावविषयकत्वात् । इह घटप्रागभाव इति प्रत्ययस्तु न कस्यापि ।

केचित्तु पूर्वत्वं प्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वं तत्पूर्वत्वं तत्प्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वम् । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसम्बन्धरूपा स्वाधिकरणक्षणवृत्तियावत्प्रागभावाधिकरणसमयसम्बन्धरूपा वा प्रागभावं विना दुर्वचेति प्रागभावसाधकमाहुः तन्न । अतीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिनैव पूर्ववत् तत्पूर्वत्वव्यवहारसम्भवादुत्पत्तेरपि स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपाया यदीयसमयत्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावव्याप्यं तत्समयसम्बन्धरूपाया वा स्वीकारात् । अत एव महाप्रलयाङ्गीकारे तदुत्पत्तौ नाव्याप्तिः । यद्वा यदधिकरणक्षणावृत्तियद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकत्व

यदवृत्तित्वव्याप्ययद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकत्वम् । तस्य तत्सम्बन्धस्य तदुत्पत्तिपदार्थत्वात् । अत एव स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना क्रिया क्षण इति प्रागभावसाधकं निरस्तम् । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वस्य स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तियावदभावविशिष्टस्य वा क्षणत्वस्वीकारात् ।

केचित्तु तन्तुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभावस्वीकारात् सहस्रतन्तुपटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषु उत्पत्तिवारणाय तत्पटं प्रति तत्प्रागभावस्य हेतुत्वं न त्वनन्तानां तत्तन्तूनां तत्त्वेन हेतुत्वं गौरवापत्तेः । न च तन्त्वन्तरेषु घटोत्पत्तौ तस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यदा द्रव्यजनकसंयोगाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । घटान्तरोत्पत्तिसमय एव सहस्रतन्तुकपटापादनसम्भवात् प्रागभावसाधकमाहुः ।

तन्न त्रिषु चतुर्ष्वेव विजातीयसंयोगे सहस्रतन्तुकपटोत्पादनवारणार्थं तावत्तन्तुसंयोगाकारणत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च प्रागभावकारणत्वे मानाभावात् । न च प्रागभावव्याप्ययावत्तन्तुसंयोगानां जनकत्वं वाच्यम् । कतिपयसंयोगनाशे पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च तत्पटव्याप्ययावत्संयोगेनैव लाघवेन हेतुत्वात् । यावत्त्वानिरुक्तेश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् । न च यावत्त्वमपेक्षाबुद्धिविषयत्वमवच्छेदकं तथा चैक एव कार्यकारणभाव इति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धेश्चैत्रमैत्रीयादिभेदादनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यात् । कारणतावच्छेदके गौरवस्याधिक्याच्च । न च तत्तत्संयोगत्वेन सह-

स्रतन्तुकपटं प्रति कारणत्वेऽपि द्वित्रितन्तुसंयोगेन खण्डपटोत्पत्तौ कथमग्रे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्पटस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। दृढतराभिघातेन तन्नाशादेव सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तेः। अत एव सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिसमये न खण्डोत्पत्तिः। महापटध्वंसस्य तत्र हेतुत्वात्‌ खण्डपटजनकसंयोगस्य महापटजनकसंयोगकाले एवोत्पत्तेरभ्युपगमात्।

अपरे तु सहस्रतन्तुकपटस्य समवायेनोत्पत्तौ न तत्तत्तन्तूनां तत्तत्संयोगादीनां वा हेतुता सम्भवति तत्त्वन्तरे तु पटसमवायेन सत्त्वेन व्यभिचारात्। अनन्तकार्यकारणभावेन गौरवाच्च। अत एव तत्तत्तन्तौ समवायस्य भिन्नस्याङ्गीकारेऽपि न निस्तारः।

न च कतिपयसंयोगेषु सत्सु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्त्यापत्तिः। कालिकसंबन्धेन तत्पटोत्पत्तौ कालिकसम्बन्धेन चरमसंयोगव्यक्तेस्तत्त्वेन हेतुत्वात्।

न च सहस्रतन्तुमात्रवृत्तिबहुत्वव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनसमवायेन हेतुतास्त्विति वाच्यम्। तत्पटाव्यवहितपूर्वसमये तदुत्पत्तौ मानाभावात्। चैत्रमैत्रीयापेक्षाबुद्ध्यादिना विनिगमनाविरहाच्च। अतस्तत्कारणत्वेन प्रागभावसिद्धिः। तस्याभावत्वं तु भावत्वसाधकमानाभावात्। न चाभावत्वसाधकमानाभावाद्भावत्वं तस्य समवायेन ध्वंसप्रतियोगिनं प्रति द्रव्यस्य कारणत्वेनानादित्वासिद्धेरिति वदन्ति तन्न।

समवायत्वस्वरूपेण तस्य तत्कारणत्वेऽप्यक्षतेः। किं च तं प्रति कालिकसंबन्धेन चरमसंयोगव्यक्तेस्तदानीमनन्तोत्पन्नानां वा प्रत्येकं हेतुत्वे विनिगमकाभावात्।

अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः । समवायानां नानात्वपक्षे तत्तद्द्रव्यवृत्तिसमवायेन कार्ये तादात्म्येन तत्तद्द्रव्याणां हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेन तेनैवातिप्रसङ्गसम्भवात् । किं च तद्व्यक्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेनापादनासम्भवः । तस्य समवायेनाकस्मिकत्वपरिहारार्थं कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि तत्पटत्वेन तन्तूनामेव तादात्म्येन कारणत्वसम्भवात् । कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव प्रकृते कार्योत्पत्तौ नियामकत्वात् । एवं जागराद्यज्ञानस्य चतुर्थे क्षणे उत्पत्त्यापत्तिस्तत्कारणस्य पूर्वं सत्त्वात् । तज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य च तृतीयक्षणे सत्त्वात् । अत एव न द्वितीयतृतीयक्षणयोस्तदापादानं तत्क्षणोत्पन्नानन्तानां प्रतिबन्धकत्वे प्रत्येकं विनिगमनाविरहादतिरिक्तप्रागभावसिद्धिरपि निरस्ता । द्वितीयादिज्ञानानामपि चतुर्थक्षणे तु उत्पादस्यापदानसम्भवेन जागराद्येत्यस्य वैयर्थ्यात् ।

न च द्वितीयादिज्ञाने पूर्वज्ञानस्य कारणत्वात् तज्ज्ञानस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वान्नापादनमिति वाच्यम् । तत्तज्ज्ञानपूर्वकालोत्पन्नैः प्रत्येकं विनिगमनाविरहात् । तत्तज्ज्ञानसमकालोत्पन्नैः प्रतिबन्धकत्वेऽपि विनिगमनाविरहाच्च । सर्वत्र समवायेन तत्तद्व्यक्तिं प्रति क्लृप्तानां प्रत्येकं विनिगमनाविरहात् । अतिरिक्तकारणत्वेन प्रागभावसिद्धिर्वक्तुमशक्यत्वेन कार्यविशेषापादानायासवैयर्थ्यात् । न च द्वितन्तुकसंयोगस्य समवायेन तत्पटोत्पत्तौ कारणत्वसम्भवात्, न प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । संयोगस्य वैजात्येन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति पटत्वावच्छिन्नं प्रति वा जनकत्वेन तत्तत्पटत्वावच्छिन्ने तस्य कारणत्वे विनिगमनाविरहे प्रत्येकं तैस्तैर्विनिगमनाविरहो दुर्वारः । न

च सामान्यतः क्लृप्तकारणस्यैव विशेष्यहेतुतेति वाच्यम् । तादृशनियमे प्रमाणाभावात् । अत एव तत्त्वज्ञानप्रागभावो दृष्टहेतुतया सिद्ध्यतीति निरस्तम् । तत्त्वज्ञानान्तरप्रागभावस्य सत्त्वेन तत्त्वज्ञानिनरेऽप्यदृष्टापत्तेः । आद्यतत्त्वज्ञानप्रागभावस्य च न हेतुत्वम् । आद्यत्वानिरुक्तेः । वैजात्यमेवामाद्यत्वम् । तथा चाद्यज्ञानप्रागभावस्य हेतुतेत्यपि निरस्तम् । लाघवेन वासनाया एव हेतुत्वसम्भवात् । तत्त्वज्ञानध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वा । न च तत्त्वज्ञानध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणतदुत्तरक्षणयोर्धर्माधर्मस्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे त्वयापि तत्स्वीकारात् किं चाद्यत्वज्ञाने वैजात्यस्वीकारापेक्षया तत्क्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिन्येव वैजात्यस्वीकारस्यैवोचितत्वादिति दिक् ।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ साक्षाच्चिकीर्षाद्वारा वा हेतुः । तथापि सिद्धे कपालादौ प्रवृत्तेस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् कथं हेतुत्वमिति चेन्न ।

प्रवृत्तेर्द्वैधा विषयता सिद्धताख्या उद्देश्यताख्या च । तत्र सिद्धताख्यविषयतया कपालादौ प्रवृत्तिः । तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः । किं तु उद्देश्यताख्यविषयतया । तथा च समवायेन घटाद्युद्देश्यकप्रवृत्तौ घटः कृतिसाध्य इति ज्ञानं घटसाधनत्वेन तदुपादानप्रत्यक्षं घटेच्छा च समवायेन हेतुः । अतः कपालादिज्ञानाद्यभावकाले न घटोद्देश्यकाप्रवृत्तिरिति केचित् ।

परे तु घटोद्देश्यकप्रवृत्तिः सिद्धताख्यविषयतासम्बन्धेन यत्र तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन कपाले घटवत्त्वेन कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वान्न दोषः ।

न च घटेच्छाविरहदशायां कपाले तादृशज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । घटवत्त्वेन कपाले इष्टसाधनताज्ञानाद् घटवत्त्वेन कपालेच्छाया अपि तत्र हेतुत्वात् समवायेन तादृशप्रवृत्तौ समवायेन घटेच्छाया घटसाधनताज्ञानस्यापि तत्र हेतुत्वाद्वेत्याहुः ।

अपरे तु सिद्धताख्यविषयतया घटोद्देश्यकप्रवृत्तौ घटेच्छा कृतिसाध्यघटसाधनमिति प्रत्यक्षं च हेतुरित्याहुः ।

अन्येतु घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेषतासम्बन्धेन चिकीर्षा घटसाधनमित्युपादानप्रत्यक्षं च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन हेतुः । कृतिसाध्यताज्ञानस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वे तु तादृशप्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानमिच्छाहेतुः तादृशप्रत्यक्षं च तादृशप्रकारतयेत्याहुः ।

नन्वस्तूक्तरीत्या कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु कथम् ।

अत्र केचित् कृतिसाध्यताज्ञानवत् साक्षादेव प्रवर्तकमिति वदन्ति ।

उपायेच्छाद्वारेष्टसाधनताज्ञानवदित्यपरे ।

ननु किं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिक दुःखाजनकत्वं तदिति चेन्न । नान्तरीयकत्वानिर्वचनात् । न च कालिकसम्बन्धेन स्वजन्यसुखव्यापकत्वं तत् । सुखदुःखयोरसमानकालीनत्वेन पाकादिदुःखस्यापि अनान्तरीयकत्वापत्त्या तत्र प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नापि दैशिकत्वेन व्यापकत्वं तत् । नरकदुःखस्यापि दैशिकेनागम्यागमनजन्यसुखव्यापकतया नान्तरीयकत्वेन तत्र

प्रवृत्त्यापत्तेः । न च स्वजन्येष्टात् पूर्वमुत्पन्नत्वं तत् । निदाघदूनदेहस्य निकटस्थसरोवगाहनवत् दूरस्थसरोवगाहनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न च स्वोद्देश्यसुखोत्पत्तौ तदवश्यम्भावितत्वम्, निदाघदूनदेहस्य सन्तापशान्तेर्निकटस्थसरोवगाहनेन सम्भवात् दूरस्थसरोवगाहजन्यदुःखस्य नावश्यकत्वमिति न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । परस्त्रीगमनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न च यज्जातीयेष्टतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ यदावश्यकं तत्त्वम् । कलञ्जभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः । तज्जातीयसुखोत्पत्तौ अवश्यं नरकोत्पत्तेः । न च यद्दुःखं विना स्वोद्देश्यसुखानुपपत्तिस्तन्नान्तरीयकम् । बह्वायाससाध्यस्वल्पसुखजनके प्रवृत्त्यापत्तेः । न च विजातीयद्वेषविषयदुःखाजनकत्वं तत् । यागादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । तद्दुःखस्यापि कस्य चिद् विजातीयद्वेषविषयत्वात् । अत एव विजातीयद्वेषे स्वीयत्वविशेषणेनापि न निस्तारः । यागादिदुःखस्यापि कदा चित् स्वीयतादृशद्वेषविषयत्वात् तत्कालीनत्वेन तादृशद्वेषस्य विशेषणीयत्वे त्वननुगमः । यदा तत्पुरुषस्य कुत्रापि न तादृशो द्वेषस्तदा प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नचैतत्कालावच्छेदेन तत्पुरुषीयद्वेषविषयत्वाभाववत् यावत्स्वजन्यकत्वज्ञानं तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुरिति वाच्यम् । द्वेषज्ञानस्याप्रवर्तकत्वादिति चेत् ।

अत्र के चित् पाकादिप्रवृत्तौ पाकजन्यत्वेनोपस्थिते बलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

अन्ये तु पाकजन्यतत्तत्फले द्वेषतत्फलसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वम् ।

अपरे तु विशेष्यतया प्रवृत्तौ विशेष्यतयोत्कटद्वेषः प्रतिबन्धकः । स चोत्कटद्वेषविषयसाधनताज्ञानात् । न

चोपायोत्कटद्वेषस्योपायप्रवृत्तौ न विरोधित्वमुपायप्रवृत्ति-जनकोपायेच्छाकाले तस्य सत्त्वात् । आत्मयोग्यविशेषगु-णानां क्रमिकत्वनियमेनोपायेच्छाद्वेषसामग्र्योरव्यवहि-तपौर्वापर्यस्यैकक्षणवृत्तित्वस्य वाऽभावादिति वाच्यम् । ज्ञानयोरेव यौगपद्यानङ्गीकारेण यत्रागम्यागमनजन्यसुख-दुःखयोर्युगपदेवेच्छाद्वेषौ तत इच्छाद्वेषविषययोर्युगपदेव साधनताज्ञानम् । तत उपाये द्वेषः, न त्विच्छा, उत्कटद्वे-षाभावस्य कार्यसहभावेनोपायेच्छाकारणत्वेनोपायेच्छा-विघटनद्वारैव तस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्वीकारात् । यत्रा उक्तस्थले उपायद्वेषोत्पत्तिकाले नेच्छाप्युपपद्यते ततस्तु न प्रवृत्तिः । उत्कटद्वेषस्य प्रवृत्तौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यात्मविशेषगुणसामान्यस्य यौगपद्यानङ्गीकारे तु यत्रा-गम्यागमनेच्छा ततोऽगम्यागमने फलसाधनताज्ञानं दुः-खसाधनताज्ञानं च ततोऽगम्यागमनेच्छासामग्र्योर्बलव-त्वाच्च दुःखे द्वेषः । तस्य स्वाश्रयजनकत्वज्ञानसम्बन्धेना-गम्यागमनप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वात्कार्यसहभावेन प्रवृत्तौ तदभावस्य कारणत्वात्तदुत्पत्तिकाले तदुत्तरकाले च नाग-म्यागमने प्रवृत्तिरिति तत्र । तेन सम्बन्धेन उभयत्र काले द्वेषाभावेन प्रवृत्तेरवारणाद् द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वं मृग्यमिति ।

तादृशज्ञानस्यापेक्षाबुद्धिरूपत्वे तु तस्य प्रतिबन्धक-त्वमित्यपरे । उत्कटद्वेषस्यानुत्कटेच्छां प्रति उत्कटेच्छाया-श्चानुत्कटद्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वम् । उत्कटत्वावच्छिन्ने त्वननुगतमेव कारणम् । अत एकस्य कालभेदेन प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुपपत्तिरिति ।

आचार्यास्तु कार्याः कुर्यादित्यादौ प्रार्थना आशंसा लिङां इच्छावाचकत्ववद्विधिलिङोऽप्याप्ताभिप्रायो वा-

च्यः । तथा च यागादावाप्ताभिप्रायविषयत्वे ज्ञाते यागो मदिष्टसाधनं ममाप्ताभिप्रायविषयत्वान्मन्मित्राद्यभिप्रायविषयभोजनवदित्यनुमानादिष्टसाधनत्वादिबोधात् प्रवृत्तिरित्याहुः । तन्न आप्ताभिप्रायविषयत्वस्येष्टसाधनत्वव्यभिचारितया साधनत्वेनाप्ताभिप्रायविषयत्वं हेतुर्वाच्यः । तस्य च विधिनाऽज्ञानादिष्टसाधनत्वेनाप्ताभिप्रायविषयो विध्यर्थो वाच्यः । तदपेक्षया इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थोऽस्त्विति दिक् ।

नन्वस्तु इष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थः । तथापि कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं दर्शपौर्णमासयोः कथम् । आशुतरविनाशित्वादिति चेन्न । अपूर्वस्य द्वारस्य स्वीकारात् । अत्र षट्प्रधानयागाः प्रत्यक्षविधिना अवगतकालयोगिनः । तत्र त्रयाणां दर्शसम्बन्धः । त्रयाणां पौर्णमासे सम्बन्धः । तत्र त्रयाणामुत्पत्त्यपूर्वाणि त्रीणि तैर्जन्यमेकमपूर्वमेवं चत्वारि । एवं त्रिकान्तरेऽपि इति अष्टौ कलिकापूर्वाभ्यामेकमपूर्वं जन्यते तत्परमापूर्वमिति जन्यापूर्वैर्जनकापूर्वनाशाभ्युपगमात् । नवापूर्वपक्षमाहुः ।

अन्ये तु परमापूर्वकलिकापूर्वयोश्च मानाभावेन षडेवापूर्वाणि । न चाङ्गानां प्रधानानां चापूर्वद्वारा फलहेतुत्वेऽङ्गप्रधानयोः साम्येन सर्वेषां प्रधानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । त्वन्मतेऽपि अङ्गापूर्वाणां प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणामेव कलिकापूर्वहेतुत्वान्नोक्तदोष इति चेत्, मन्मतेऽपि अङ्गापूर्वविशिष्टप्रधानापूर्वाणामेव फलहेतुत्वान्नोक्तदोषः । न च कलिकापूर्वानभ्युपगममे प्रयाजजन्यापूर्वस्यानाशात् प्रयाजानां पुनरनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । प्रयाजादीनामावृत्तौ मानान्तरमस्ति चेत्तत एव तत्कालीनप्रयाजजन्याप-

भावापत्तेः । प्रायश्चित्तनाद्ध्वंसस्य प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वात् । तत्कलञ्जभक्षणजन्यफले प्रतिबन्धकत्वं त्वप्रसिद्धा न सम्भवति । अस्मन्मते प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वात् पूर्वकलञ्जभक्षणजन्यपापस्य प्रायश्चित्तेन नाशेऽपि कलञ्जभक्षणान्तरजन्यस्य सत्त्वान्न फलानुपपत्तिरित्याहुः ।

केचित्तु अपूर्वाभावे ध्वंसद्वारा प्रधानानां फलकारणत्वाविशेषात् समप्राधान्यापत्तिरित्याहुः । तन्न । अङ्गध्वंसविशिष्टस्वध्वंससम्बन्धेन प्रधानस्यैव कारणत्वस्वीकारात् । आगमस्यैव विनिगमकत्वान्न वैपरीत्यम् । अन्यथाङ्गापूर्वविशिष्टप्रधानापूर्वं परमापूर्वं जनयति प्रधानापूर्वविशिष्टमङ्गापूर्वं वा इत्यत्रापि विनिगमकाभाव इति प्राहुः ।

ननु लाघवाद्यदापूर्वकल्पनं तदा तच्छ्राद्धादौ कर्तृनिष्ठमेकमेव कल्प्यतां पुरुषनिष्ठानेकादृष्टकल्पनायां गौरवादिति चेन्न। अमुक्तपुत्रश्राद्धेन मुक्तस्य स्वर्गोत्पादापत्तेः । मुक्तपुत्रश्राद्धेनामुक्तस्य स्वर्गानुत्पादापत्तेश्च । मुक्ते धर्माभावात् । न च तत्फलजनकधर्मं प्रति तदीयवासनाया हेतुत्वं, गौरवात् । किं चामुक्तपुत्रकृतकूटसाक्ष्यादिजनितपापेन नरकादिसंशयान्निःशङ्कं मोक्षे कोऽपि न प्रवर्तेत । अपि चादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे पितृगतचरमफलस्य परम्परया नाशजनकत्वे गौरवम् । मातृनिष्ठत्वे[1] समवायेन नाशकत्वे लाघवादिति दिक् ।

ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तिः, स्वर्गादिसाधनत्वे, वा । नाद्यः । स्वर्गादिसाधनत्वेन प्रवर्तके ज्ञानस्यानुपपादनात् । नान्त्यः । अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति चेत् ।

---

१ पुरुषनिष्ठत्वे इत्यर्थः ।

अत्र केचित् बुद्धिस्वत्त्ववदिच्छाविषयत्वेन स्वर्गादेरनुगमादिच्छाविषयसाधनत्वेन स्वर्गादिसाधनत्वेषु शक्तिर्बुद्धिस्वत्त्ववदिच्छाविषयत्वमोषात् स्वर्गसाधनत्वादिप्रकारको बोधः।

परे तु लिङादेर्नानार्थत्वमिष्टमेवेति स्वर्गादिसाधनत्वेषु शक्तिः, स्वर्गकामादिपदस्य स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्राहकत्वात् स्वर्गकामेत्यादौ न फलान्तरसाधनत्वबोधः। न च विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाभावात् कथं स्वर्गसाधनत्वबोधः। तत्रापि न्यायेन स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्रहात्। न च प्रतितिष्ठन्ति इत्यादि न्यायेन स्वर्गसाधनतात्पर्यग्रहे स्वर्गसाधनत्वबोधापत्तिरिति वाच्यम्। तत्रार्थवादेन फलोपस्थितौ तादृशन्यायाभावेनार्थवादोपस्थितफलसाधनत्वे तात्पर्यग्रहादित्याहुः।

ननु अर्थवादानां न बोधकत्वं कार्यान्विते पदानां शक्तिः। तथा हि प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनोति स्ववृत्तौ कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्। ततस्तद्धेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारयति ततस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति तदनु आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिग्रहोऽपि प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यान्वितघटादिविषयो जायते।

ननु पदानां कार्यान्वितघटादौ यदि शक्तिस्तदाघटमानयेत्यतः कार्यान्वितघटत्वेन कार्यान्वितानयनत्वेन च बोधापत्तिः। गृहं घटवदित्यादितोऽपि शाब्दबोधापत्तिश्च। सर्वेषां पदानां कार्यान्वितवाचकत्वादिति चेन्न। घटादिपदा-

नां कार्यान्वितविषयकघटादिशाब्दबोधजनकत्वरूपा शक्तिर्गृहीता अतः कार्यवाचकपदाभावेन वृत्त्या पदजन्यकार्योपस्थितेरभावेन गृहं घटवदित्यादीनां शाब्दबोधाजनकत्वात्। न च वस्तुगत्या कार्यान्वितबोधजनकत्वं चेदर्थवादादेरपि बोधकत्वापत्तिः। कार्यत्वेन कार्यबोधकत्वं च न लौकिकलिङां कार्ये शक्तेरभावादिति वाच्यम्। लौकिकविधेः कार्यत्वे लाक्षणिकत्वेन सर्वेषां कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दबोधे हेतुत्वान्न पुराणकाव्यनाटकादीनां प्रमाण्यमिति चेन्न। कार्यतावच्छेदकाग्रहेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कारणत्वग्रहवदिहापि घटपदं कार्यान्वितघटज्ञानजनकमिति गृहीत्वा पश्चाल्लिङः कार्ये शक्तिं कल्पयित्वा घटशाब्दत्वं घटपदज्ञानजन्यतावच्छेदककार्यत्वविषयकघटज्ञानं तु कार्यत्वोपस्थापकपदसमभिव्यहारादि कल्पयतीति नाद्यव्युत्पत्तिविरोधः। यद्वा घटादिपदज्ञानानामस्तुकार्यत्वविषयकघटादिशाब्दत्वे कार्यतावच्छेदकत्वग्रहस्तथापि अग्रे लाघवेन घटादिशाब्दत्वं घटादिपदज्ञानानां कार्यत्वविषयकशाब्दत्वं कार्यवृत्तपदज्ञानानां कार्यतावच्छेदकं कल्पयति। न च प्रथमप्रवृत्तं बलवदिदं रजतमिति प्रथमप्रवृत्तस्यापि नेदं रजतमित्यनेन बाधादिति सिद्धं अर्थवादानामपि प्रामाण्यमिति दिक्।

ननु तत्तच्छाब्दबोधे तत्तद्वृत्तपदस्य हेतुत्वात, घटमानयेत्यादावन्वयशाब्दबोधात्, घटादिपदानामन्वयेऽपि शक्तिरावश्यकीति चेन्न। निरूपकत्वादिसम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकबोधे घटादिपदोत्तरद्वितीयात्वेन द्वितीयादिज्ञानस्य हेतुत्वेनैवान्वयबोधसम्भवेन तत्र शक्तेरकल्पनात्। तत्तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्तत्प्रकारेण

त्वदुपस्थित्यर्थं तेन तेन रूपेण तत्र वृत्तिपदज्ञानापेक्षेति न्वान्वये शक्तिरिति दिक् ।

अत्र मीमांसकाः, लाघवेन घटादिपदानां घटत्वादौ शक्तिस्तथा च घटत्वप्रकारकघटशाब्दबोधस्य घटत्वेन घटवृत्तिपदज्ञानाभावेऽपि जायमानत्वान्नोक्तरूपेण हेतुत्वम् । न च व्यक्तिबोधाभावापत्तिः । घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य घटत्वविशिष्टशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं त्वन्मते, तच्च मन्मते घटत्वशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, कारणतावच्छेदके लाघवादित्याहुः । तन्न । घटत्वशक्तं घटपदमिति ग्रहत्वापेक्षया लाघवेन घटशक्तमिति ग्रहत्वेनैव घटशाब्दबोधे हेतुत्वात् । न च घटत्वेनैतद्घटे शक्तिग्रहाद्घटत्वेनान्यबोधो न स्यात् । न च घटत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य घटत्वाश्रयशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । घटत्वेन पटे शक्तिग्रहात् घटत्वेन घटबोधापत्तेः । घटत्वेन पटबोधाभावापत्तेश्चेति वाच्यम् । सामान्यलक्षणया सर्वघटे शक्तिग्रहेण समानप्रकारकसमानविशेष्यतया शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दबोधानां कार्यकारणभावाङ्गीकारात् ।

शक्तिश्च घटशाब्दाद्घटत्वविशिष्टो बोधव्य इतीश्वरेच्छा । न च तादृशेच्छा विषयतया घटवत् पटेऽपि सत्त्वात् पटेऽपि घटपदशक्तिः स्यादिति वाच्यम् । घटत्वविशिष्टेच्छाया घटपदशक्तित्वस्वीकारात् । आधुनिकचैत्रादिपदेऽपि चैत्रत्वादिविशिष्टतादृशेच्छाया द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यनेन वाचकत्वरूपनामत्वसिद्धा तस्याः शक्तित्वकल्पनात् । तद्भिन्नाधुनिकसङ्केतस्तु न शक्तिरिति प्राञ्चः ।

परे तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छैव शक्तिरत आधुनिकसङ्केतोऽपि शक्तिः । अन्यथा नदीवृध्यादि-

संज्ञातो विभक्तिर्न स्यात् । अर्थवत्त्वाभावात् । ईश्वरेच्छा-शक्तिरिति प्रवादस्त्वनादिगवादिपदाभिप्रायेणेति वदन्ति । तन्न । तत्रपीश्वरेच्छासत्त्वात् ।

नव्यास्तु नेश्वरेच्छाशक्तिः । अपभ्रंशे लाक्षणिके च तादृशेच्छासत्त्वेन शक्तयापत्तेः । ईश्वरज्ञानकृतिभ्यामस्माकं सर्वमिति सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन च विनिगमनाविरहाच्च । तस्यापि घटत्वविशिष्टस्य घटपदशक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । घटत्वोपहितेच्छेत्यत्रेच्छांशवैयर्थ्याच्च । किं तु स्वरूपसंबन्धविशेष इति दिक् ।

शक्तिग्रहस्तु व्यवहारात् प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारात्, विवरणात्, आप्तवाक्याद्व्याकरणादुपमानात्कोशात्, तथाचाहुः ।

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
> कोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्च ।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति
> सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

तथा चानुमानादित्रयेण शक्तिग्रहः । व्यवहारादीनां तत्रैवान्तर्भावात् । तत्र तत्पदशक्तिग्रहस्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वादीनामनुगतमेकं, तस्य मोषात्, घटत्वादिनैव घटादिस्मरणं शाब्दबोधश्चेति कश्चित् ।

अन्ये तु बुद्धिविषयत्वादिनैव शक्तिः । बुद्धिविषयत्वेनैव शाब्दबोधः । यद्धर्मविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञानं तद्धर्मविशिष्टमानयतीत्याहुः ।

अपरे तु घटत्वादिलघुधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिस्वीकारात्, नानैव शक्तयः गुरुधर्मविशिष्टे तु लक्षणा । यद्ध-

र्मविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञानं तद्धर्मविशिष्टं बोधयतीति वदन्ति । इदम्पदस्य प्रत्यक्षविषयताावच्छेदकावच्छिन्ने, एतत्पदस्य पर्याप्तिसंबन्धेन समीपवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने, अदः पदस्य विप्रकृष्टवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने, सर्वपदस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन बुध्यवच्छिन्ने शक्तिः । सर्वेषु घटेषु द्रव्यत्वमित्यत्र घटपर्याप्तबुध्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वमिति बोधः। सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्वाभावेन सर्वपदस्य व्यापकत्वे लक्षणा ।

वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य तत्तद्बुद्धिविषयतापर्याप्ते शक्तिः। सर्वान् घटान् नयेत्यत्र प्रकरणात् स्वगृहवृत्तित्वेन घटादेरुपस्थितत्वात् तादृशबुद्धिविषयान् घटान् नयेत्यर्थः। एवं तत्र तत्र बोध्यम् । सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्र तादृश बुद्धिपर्याप्तेषु न रूपान्वयः । किं तु सर्वशब्दस्य लक्षणया तादृशबुद्धिविषये रूपान्वयः ।

वस्तुतो घटेषु रूपमित्यत्र बहुत्वान्वयिषु घटेषु रूपान्वयवत् सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्रापि रूपान्वयः ।

किं पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे। अतः किं पचतीति वाक्याज्जिज्ञासाविषयकर्मकपाकानुकूलकृतिमानिति बोधः। अत एव तण्डुलं पचतीत्यस्य जिज्ञासानिवर्त्तकत्वम्।

युष्मत्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादिविशिष्टे शक्तिः। सम्बोध्यत्वं त्वनुगमकं न तु शाब्दबोधविषयः।

अस्मत्पदस्य तत्कालीनाहम्पदस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रादि विशिष्टे शक्तिः । यदा यच्छरीरावच्छिन्नोऽहम्पदस्वतन्त्रोच्चारयिता तच्छरीरावच्छिन्नस्याहम्पदेन भानम्।

अत एवं वाच्यस्त्वया मद्वचनात् । सरोजेत्यादौ नाहम्पदात् कालिदासादेर्भानम्। तेषामहंपदस्वतन्त्रोच्चा-

रयितृत्वाभावात् । न च मैत्रोच्चारयिता चैत्रोऽहमिति जानातीति वाक्यान्मैत्रबोधापत्तिः । तस्याहम्पदे स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यबोधाभिप्रायेणानुच्चारयितृत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य तत्राभावात् । न च चैत्रस्यापि बोधो न स्यात् तस्याहंपदे स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्राहंपदलक्षणया तादृशबोधाङ्गीकारात् । वयं गच्छाम इत्यत्र स च त्वं चाहं चेति वयमिति एकशेष इति न दोषः ।

केचित्तु सीतायाः स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वाभावेन तस्या बोधाभावापत्त्यानुवादरूपाहम्पदमात्रस्योच्चारयितृत्वावच्छेदकावच्छिन्नबोधकत्वम् । अनुवादरूपाहंपदं तु यस्य यस्य बोधोऽनुभवसिद्धस्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्बोधकत्वम् । अन्यबोधाभिप्रायेणोच्चारयितृत्वमनुवादत्वमिति दिक् ।

स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वेन ज्ञातृबोधकत्वम् । अहंपदे सीतायास्तु तद्भ्रमादेव बोध इति मिश्रानुयायिनः ।

लक्षणा च न शक्यादशक्योपस्थितिः । उपस्थितिप्रयोजिका हि लक्षणा न तु सैव । अत एवाशक्ये तात्पर्यमपि लक्षणा न । तात्पर्यनिर्वाहिका हि लक्षणा न तु तात्पर्यात्मिकैव । शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः । अन्वये तात्पर्यस्यापि लक्षणापत्तेश्च । किं तु स्वशक्यसम्बन्धः । सा च द्विविधा । गौणी तदन्या च । तत्र सादृश्यात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणी । यथा राज्ञि ऋषिशब्दस्य । तदन्या च तीरादौ गङ्गापदस्य ।

व्यञ्जना च न वृत्त्यन्तरम् । गच्छ गच्छसीत्यादौ गमनाभावे तात्पर्यान्यथानुपपत्त्या कस्य चित् पदस्य लक्षणयैव बोधसंभवात् । अन्येषां पदानां तात्पर्यग्राहकत्वात् ।

न च सत्यपि बाधग्रहे क्वचिदर्थविशेषाणां प्रतीतिरस्ति। सा च न लक्षणया, लाक्षणिके बाधस्याविरोधित्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदके दोषविशेषाजन्यत्ववत् व्यञ्जनाजन्यत्वस्यापि दानादिति वाच्यम् । वृत्तिविशेषाजन्यत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशात् । किं वृत्यन्तरेणेति दिक् ।

सा च लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च । यत्र स्वार्थस्य न भानं तत्र जहत्स्वार्था । यथा गङ्गापदस्य तीरत्वेन लक्षणा। गङ्गापदस्य गङ्गातीरत्वेन लक्षणा अजहत्स्वार्था । काकपदस्य दध्युपघातकत्वेन लक्षणाप्यजहत्स्वार्था । स्वशक्यसाधारणरूपेण लक्षणाऽजहत्स्वार्था । स्वशक्यावृत्तिलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्षणा च जहत्स्वार्था ।

लक्षितलक्षणा च स्ववाच्यघटितसम्बन्धेन लक्षणा । यथा द्विरेफपदे रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वसम्बन्धेन लक्षणा ।

सा च जहत्स्वार्थेति केचित् ।

परे तु यत्र शक्यतावच्छेदकरूपेण न शक्यभानं सा जहत्स्वार्था । यत्र येन केन चिद् रूपेण शक्यभानं तत्राजहत्स्वार्थेति ।

यत्तु द्विरेफपदे द्विपदं तात्पर्यग्राहकं रेफपदेन भ्रमरपदं लक्ष्यते तेन भ्रमरबोध इति । तन्न । द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयाप्रसङ्गात् । तस्याप्रकृत्यर्थत्वात् । विभक्त्यन्तभ्रमरपदे नु लक्षणया न दोष इति ध्येयम् ।

अनादिप्रयोगानुसारिणी लक्षणा निरूढलक्षणा । यथा नीलपदस्य नीलघटे ।

यत्र मानान्तराद्वृत्त्यर्थसंबन्धिनि तात्पर्यमवधार्यते

तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा । यथा मण्डपपदस्य, गृहसम्बन्धिनि पुरुषे यत्र न तात्पर्यं तत्र योगादेव पुरुषान्वयबोधः ।

ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योगात् स्त्रीशूद्रयोरपि अधिकारापत्तिरिति चेन्न। तयोर्विद्यानिषेधेन स्वर्गकामपदसंकोचेन तदतिरिक्तस्वर्गकामग्रहणात् ।

परे तु अध्ययनजन्यज्ञानवन्तमादाय क्रतुविधयश्चरितार्था नान्यस्य विद्यामाक्षिपन्ति तेन न तेषामधिकार इति दिक् ।

लक्षणाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिः । न तु शक्यान्वयायोग्यत्वम् । यष्टीः प्रवेशयेत्यादावभावात् । तात्पर्यविषयशक्यान्वयानुपपत्तिस्तत्रापीति चेन्न। तात्पर्यविषयशक्यान्वयानुपपत्त्यपेक्षया तात्पर्यानुपपत्तिरेव लाघवाल्लक्षणाबीजमिति केचित् ।

अन्ये तु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिः क्वचित्तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । तथा हि मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानं न लक्ष्यार्थान्वयबोधे कारणं किं तु गङ्गापदं शक्यसम्बन्धेन घोषान्वितार्थोपस्थापकं घोषानन्वितमुख्यार्थकत्वे सति घोषान्वितार्थबोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वादिति क्रमेण मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणाकल्पनम् । ततश्च लक्ष्यार्थान्वयबोधः । एवं गङ्गापदं तीरबोधकं तीरबोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वादित्यनुमितेस्तत इदं पदं शक्यसम्बन्धेन तीरोपस्थापकतया तीरबोधकं तीरशक्तत्वेनागृह्यमाणत्वे सति तीरबोधकत्वादिति क्रमेण तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाकल्पनम् । एवं च लक्षणाकल्पकत्वेन द्वयोरप्युपयोगः । कल्पकाननुगमस्यादोषत्वात् । वन्हौ धूमालोकवदित्याहुः ।

ननु गङ्गापदस्य तीरे शक्त्यभावेनासाधुत्वापत्तिरिति चेन्न। वृत्तिमत्त्वं पदसाधुत्वं न तु शक्तत्वम्। लाक्षणिकस्यापि सधुत्वादिति केचित्।

परे तु न वृत्तिमत्त्वं साधुत्वं केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्बाधति ग्राम ग्राम इत्यादेः साधुत्वापत्तेः किं तु व्याकरणपरिगृहीतत्वम्। न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वमित्यन्योऽन्याश्रयः। तावदध्यायकूटस्यैव व्याकरणत्वादित्याहुः।

एवं पङ्कजपदं पद्मत्वविशिष्टे शक्तमनुपपत्त्यादिज्ञानं विनापि पद्मत्वविशिष्टबोधकत्वात्। न च पद्मत्वेन रूपेणानुभवस्तु सन्दिग्धः पद्मानुभवस्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन योगादेवेति वाच्यम्। योगेन कुमुदादावपि धीप्रयोगप्रसङ्गात्। रूढिस्वीकारे तु पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य पद्मान्यविशेष्यकबोधप्रयोगयोः प्रतिबन्धकत्वान्न दोष इति प्राञ्चः।

चिन्तामणिकृतस्तु व्यक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वनियमेन प्रत्ययेनाश्रयवाचकेन पद्मत्वविशिष्टरूढ्योपस्थितपद्मत्वविशिष्टं पङ्कीयोत्पत्त्याश्रयत्वेन बोध्यते। पङ्कवाचकपदोत्तरधातोरुत्पत्तिवाचकत्वाद्रूढिज्ञानजन्यपद्मत्वोपस्थितिकालीनशक्तिजन्यावयवोपस्थितेः। पङ्कजविशेष्यकपङ्कीयोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन न तदा कुमुदबोध इत्याहुः। तन्न। रूढिज्ञानाभावकालीनबोधवद् रूढिज्ञानकालेऽपि सामान्यसामग्र्या कुमुदबोधवारणाय रूढिज्ञानकालीनपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधे रूढिजन्यपद्मोपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वं वाच्यम्। रूढिज्ञानाभावकालीनतादृशबोधे तु तादृशोपस्थितेरभावस्य हेतुत्वं वाच्यम्। तदपेक्षया रूढिप्रतिबन्धकस्यैव सम्यक्त्वादिति दिक्।

परे तु पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं न शक्तिः । डप्रत्ययस्य पद्मत्वविशिष्टे निरूढलक्षणया तादृशबोधसम्भवात् । नापि कुमुदज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । डप्रत्ययनिरूढलक्षणायाः तादृशबोधप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति । तन्न । एकपदोपस्थाप्यानामभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति बोधासम्भवादिति दिक् ।

अत्र मीमांसकाः । पङ्कजप्रयोगनियतविषयपद्मानुभवजन्यसंस्कारादेव पद्मविशिष्टस्मरणसम्भवान्न तदर्थं शक्तिः । अवयवशक्तिग्रहकाले पद्मत्वविशिष्टोपस्थित्या तेन रूपेण पङ्कजपदात् स्मृतेः । नाप्यनुभवार्थम् । तच्छाब्दबोधे तदन्वयप्रतियोगिशक्तपदत्वेनावयवैरेवानुभवसम्भवादिति । तन्न पङ्कपदस्य पङ्के शक्तिर्यथा व्यवहारात्तथा पङ्कजपदस्यापि शक्तेरनिवार्यत्वात् । यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मावच्छिन्नशाब्दबोधसामान्ये हेतुत्वाच्च । किं च रथकारशब्दस्यापि जातिविशेषावच्छिन्ने शक्तिर्न स्यात् । पद्मविशिष्टबोधवज्जातिविशेषावच्छिन्नबोधस्यापि सम्भवात् । तथा च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रूढ्या जातिविशेषावच्छिन्नस्य शीघ्रमुपस्थितत्वात् तस्यैवाधानं विधीयते इति व्याकोपश्च स्यादिति दिक् ।

अपरे तु तद्बोधकत्वं तत्र तत्साधुत्वं पङ्कजपदस्य कुमुदाबोधकत्वेन तत्र साधुत्वाभावादेव न कुमुदबोध इति तन्न । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधेऽहेतुत्वात् । बाधतीत्यादितोऽपि बोधापत्तिरिति चेन्न । व्याकरणानिष्पन्नत्वरूपासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धात् । यद्वा साधुत्वनिश्चयेऽपि अपभ्रंशाच्छाब्दबोधस्य जायमानत्वात् स न प्रतिबन्धक इति । नन्वपभ्रंशानां बोधकत्वात्तेषु व्यवहारा-

च्छक्तिरनिवार्या। न च लक्षणया तेषां बोधकत्वम्। शक्याभावेन तस्या अभावात्। न चापभ्रंशस्मारितसाधुशब्दादेवार्थप्रत्ययः। साधुशब्दमजानतां पामराणां ततोऽर्थप्रत्ययात्। न च शक्तिभ्रमाद्बोधकत्वम्। शक्तिग्राहकस्य व्यवहारस्योभयत्र सत्त्वात्। अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादिति चेन्न। एकशक्त्यारोपेणाप्युपपत्तौ नोभयत्र शक्तिः, गौरवात्। न चापभ्रंशे शक्तिः संस्कृते शक्त्यारोपोऽस्त्विति वाच्यम्। अपभ्रंशानां देशभेदेन नानात्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः। संस्कृतस्य सर्वत्रैकत्वात्। अत एव प्राकृतेऽपि न शक्तिः। तस्यापि नानात्वाच्छक्तिबाहुल्ये गौरवात्।

परे तु प्रत्येकमपभ्रंशेन विनिगमनाविरहात् तत्रापि शक्तिः। न च तेषां यज्ञे प्रयोगापत्तिः। साधुभिर्भाषितव्यमित्यत्र साधुशब्दस्य साधुविशेषसंस्कृते तात्पर्यादित्याहुः।

ननु शक्तेरीश्वरेच्छात्वेनातिरिक्तपदार्थत्वेन वा न ज्ञानं हेतुः। नैयायिकानां मीमांसकानां च शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने तेन तेन रूपेण कारणत्वे व्यभिचारात् तद्बिजनकतावच्छेदकसम्बन्धवत्त्वेन ज्ञानं हेतुस्तथा च तद्बिजनकत्वज्ञानमेव बोधे हेतुरस्तु। न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदाद् विलम्बेन तीरधीर्न स्यादिति वाच्यम्। पूरज्ञापकत्वेन ज्ञानात् पूरोपस्थितौ तत्र घोषबाधग्रहे गङ्गापदस्य कुत्र तात्पर्यमिति गवेषणेन विलम्बात्। यत्र भूरिप्रयोगस्तत्र शक्तिरिति व्यवहारः। यत्र न भूरि प्रयोगस्तत्र लक्षणेति व्यवहारसम्भवात्। तृणारणिमणिष्ववच्छेदकाऽग्रहेऽपि स्वरूपयोग्यतारूपवह्निजनकताग्रहवत्तद्बिस्वरूपयोग्यतारूपजनकता सुग्रहैवेति चेन्न। अपभ्रंशस्यापि तद्बिजनकतयाऽर्थवत्त्वेन तत्र विभक्त्यापत्त्या साधुत्वापत्तिरिति केचित्।

चिन्तामणिकृतस्तु देवदत्तादिपदार्थबुद्धौ सङ्केतस्य कारणत्वकल्पनात् । अन्यत्रापि तत्कारणत्वकल्पनम् । न च सादिपदजन्यशाब्दबोधे सङ्केतज्ञानं हेतुर्नान्यत्रेति वाच्यम् । लाघवेन शाब्दत्वावच्छिन्ने तद्धेतुत्वादित्याहुः । लक्षणा च पदवृत्तिः, वृत्तित्वात्, शक्तिवत् ।

ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ पदे लक्षणाऽसम्भवाद् वाक्ये लक्षणाङ्गीकारेण नायं नियमः । तथाहि गभीरपदस्य न तीरे लक्षणा । नद्यनन्वयापत्तेः । नामार्थयोरभेदान्वयेनात्र बाधितत्वात् । नापि गभीरतीरे लक्षणा । नद्यास्तीरेऽन्वयासम्भवेन गभीरायामन्वयो वाच्यः । स च न सम्भवति एकदेशेऽभेदेनान्वयासम्भवात् । नापि नदीपदस्य तीरे गभीरायामित्यस्यानन्वयात् । तस्मात् सप्तम्यन्तवाक्यस्यैव गभीरनदीतीरे लक्षणा । न च शक्याभावेन स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भव इति वाच्यम् । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वादिति चेन्न । गभीरायां नद्यामिति नदीपदोत्तरसप्तमीसहितस्य गभीरनदीतीरे लक्षणायां तत्राधारताप्रत्ययो न स्यात् । तदुत्तरसप्तम्यभावात् । नदीपदोत्तरसप्तमीरहितस्याबोधकत्वादेव न लक्षणा । यद्यपि सप्तमीसहितस्य गभीरनदीतीराधारत्वे लक्षणा सम्भवति तथाप्येकपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेनापरपदलक्षणयैव शाब्दबोधसम्भवेन पदद्वयलक्षणायां मानात् ।

एवं राजपुरुषमानयेत्यत्र राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां राजसबन्ध्यभिन्नः पुरुषबोधसम्भवान्न तत्रापि वाक्ये लक्षणा । न चैवं कर्मधारयापत्तिः । समासपूर्वदशायां पदयोस्तुल्यार्थत्वाभावात् । न च राज्ञः स्वामित्वेन तन्निरूपकत्वरूपसम्बन्धेन वा पुरुषेऽन्वयोपपत्तौ किं लक्षण-

घेति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयानङ्गीकारात् । अन्यथा राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्र तथा बोधापत्तेरित्यन्ये ।

परे तु लुप्ता षष्ठ्येवान्वयबोधिका षष्ठीलोपमजानतस्तु शक्तिभ्रमादन्वयबोध इत्याहुः ।

कश्चित्तु समासातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदान्वयानङ्गीकाराद् विग्रहसमासयोः समानार्थकत्वार्थं राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणेत्याह ।

एवं चित्रगुमानयेत्यत्र गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणयैव बोधसम्भवान्न तत्रापि वाक्ये शक्तिः । न च चित्रपदस्यैव तादृशार्थे लक्षणा गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् । गोपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वस्य तत्रान्वयापत्तेः । न च तत्पुरुषे पुरुषपदस्य राजसम्बन्धिपुरुषे लक्षणा राजपदं तात्पर्यग्राहकमस्त्विति वाच्यम् । अर्थबोधकत्वेन सार्थकत्वे सति तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वस्यानङ्गीकारात् । न च तद्धनमित्यत्र सर्वनाम्नि लक्षणाभावेनोत्तरपदलक्षणेति वाच्यम् । तस्य लघुन्यैव शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्यस्याभिहितत्वात् । न च बहुव्रीहावपि गोपदस्य गोस्वामिनि चित्रपदस्य चित्रसम्बन्धिनि लक्षणया गवि चित्रसम्बन्धिनोऽभेदेनान्वयसम्भवात् पदद्वयस्यार्थबोधकत्वेनैव सार्थकतास्त्विति वाच्यम् । एकदेशान्वयस्यास्वीकारात् पदद्वये लक्षणायां गौरवाच्च । अत एव चित्रपदस्य चित्रवत् सम्बन्धिनि गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा निरस्ता ।

वैयाकरणास्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव । अन्यथा घटपदेऽपि टकारलक्षणया बोधसम्भवाच्छक्त्यभावापत्तेरित्याहुः । तन्न । समासान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । किं च समासे शक्तिस्वीकारेऽर्थवत्वेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धौ समासग्रहणमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

शिंशपावृत्त इत्यादिकर्मधारये न शक्तिर्न वा लक्षणा। नामार्थयोरभेदान्वयेनैव बोधसम्भवात् । अत एव तत्पुरुषात् कर्मधारयो लघीयानिति निषादस्थपतेरधिकार इति तस्याप्युपयुक्तवेदाध्ययनं कल्प्यते । साङ्गेष्टिविधानेन मन्त्राध्ययनस्यापि विधानेन निषेधस्य विध्यस्पृष्टपरत्वात् । अत एव नान्यमन्त्राध्ययनं तस्येति दिक् ।

ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणादि समस्यत इत्येतावतैव समासबलादेव विशेष्यादिग्रहणे सिद्धेऽन्यतरपदवैयर्थ्यापत्त्या विशेषणतावच्छेदकयोर्व्यभिचार एव कर्मधारय इति ज्ञायते । तथा च कथं शिंशपावृक्ष इत्यत्र कर्मधारयः। परस्परव्यभिचाराभावादिति चेत्।

अत्र केचित् ज्ञापकवशाद्विशेष्यतावच्छेदक एव व्यभिचारे कर्मधारयाभिधानात् । न तु परस्परव्यभिचारे कर्मधारयाभिधानं गौरवात् । न चैवं तक्षकः सर्प इत्यादावपि स्यादिति वाच्यम्। तत्र बहुलग्रहणेनैव समासनिषेधात् । अत एव वृत्तिकारैरपि वृक्षः शिंशपेत्येव प्रत्युदाहृणं दत्तम् । न च विशेषणस्य पूर्वनिपातविधायकसूत्रेणैव तादृशप्रयोगवारणे विशेषणं विशेष्येण बहुलमितिसूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्यं तदवस्थमिति वाच्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वेन वृक्षपदस्यापि विशेषणत्वसम्भवात् । न चैवं विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वे उत्पलनीलमिति प्रयोगापत्तिः। तादृशप्रयोगे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षायां प्रामाणिकैरपीष्टापत्तेः स्वीकारात् । अत एव चन्द्रमुखमुखचन्द्रपदयोः साधुत्वमिति दिक् ।

यत्तु लोकप्रसिद्धमेव विशेषणं तद्वाचकमेव सूत्रे विशेषणपदमित्याह । तन्न । लोकपदस्य यावदेकदेशविकल्पग्रासात् ।

केचित्तु विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनैव विशेषणत्वादुत्पलनीलनीलोत्पलयोरपि साधुत्वम् । न चैवं वृक्षशिंशपादिप्रयोगस्य विशेषणपूर्वनिपातेनैव वारणे सूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । बहुलग्रहणेनैव क्वचिन्नित्यसमासः, कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इत्याद्यनिष्टप्रयोगवारणस्येष्टत्वादित्याहुः ।

यच्चोक्तं शब्दकौस्तुभे । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसंज्ञेत्युक्तम् । अप्रधानमुपसर्जनमिति । तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यावच्छेदद्वारैव क्रियानिवर्तकत्वात् । श्रौतव्यवहारेऽप्येवम् । श्वेतं छागमालभेत इति हि चोदनायां श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पश्वन्तरम् । क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वा निपातस्तत्रापि नियम एव । खञ्जकुब्जः याजकपाठकः पाठकपाचकः पाचकखञ्ज इति । शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वाद् वृक्षत्वस्य व्यापकत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैव ।

तदसत् । यत् साक्षात्क्रियान्वयि तत्प्रधानं यत्परंपरया क्रियान्वयि तदप्रधानम् । एतावतैव श्रौतव्यवहारनिर्वाहे विशेषणविशेष्यभावकामचारस्य दुर्वारत्वात् । नीलोत्पलमुत्पलनीलं तिष्ठतीत्यादौ साक्षात्क्रियान्वयित्वस्य कदाचित् नीले कादाचिदुत्पले सम्भावाद्विशेषणविशेष्यभावकामचारादुत्पलनीलं नीलोत्पलमिति प्रयोगः साधुरेव । एवं पाचकब्राह्मण इत्यादिहृष्टव्यम् ।

यच्चोक्तं शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्याप्यत्वात् शिंशपाविशेषणमेवेति । तदपि न विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वेन व्यवस्थायोगात् । अन्यथा प्रमेयः पदार्थ इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावापत्तिरिति दिक् ।

उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादावुत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिर्न वाक्ये लक्षणा । पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न वाक्ये लक्षणा । समाहारसंज्ञा तु न समाहारबोधकत्वेन नदीवृध्यादिवत् परिभाषिकी । न च द्विवचनापत्तिः । असाधुत्वात् ।

परे तु पाणिपादं पाणिप्रतियोगिकं पादपदं पदप्रतियोगिकं समाहारं लक्षयति । तत्र परंपरया वादनकर्मान्वयः समाहारस्तु तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यम् । सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वेत्याहुः । इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखदिरावित्यादौ धवखदिरमात्रप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वेति दिक् ।

नञ्तत्पुरुषेऽप्यघटः पट इत्यत्र घटपदं घटसंबन्धिनो लक्षकं नञ्पदमन्योन्याभाववतो लक्षकं ससम्बन्धिस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादौ एकदेशान्वयस्वीकारात् । तथा च घटसंबन्ध्यभिन्नान्योन्याभाववदभिन्नः पट इति बोधः ।

परे तु चैत्रस्य नप्तेत्यादौ पुत्रपुत्रे षष्ठ्यर्थे सम्बन्धस्यान्वयाङ्गीकारात् । अघटः पट इत्यादावन्योन्याभाववत्येव घटसम्बन्धिनोऽन्वयः । अत एव घटं भूतलमित्यादौ समानविभक्तिकतेत्याहुः ।

अन्ये तु निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयानङ्गीकारेणाघटः पट इत्यत्र घटस्य प्रतियोगितयाऽन्योन्याभावे तस्य चाधिकरणतया पटे

अन्वयबोधसम्भवान्नात्र लक्षणा । अत एव चन्द्र इव मुखमित्यत्रेवार्थे सादृश्ये प्रतियोगितया चन्द्रान्वयः । न च घटो नास्तीत्यत्र कथं घटान्त्यताभावबोधो नञोऽन्योन्याभावे शक्तत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावसंसर्गाभावसाधारणाभावत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वात् । यत्राधिकरणप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तित तत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितया नञर्थे प्रातिपदिकार्थान्वयेन तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावबोधादन्योन्याभावबोधः । यत्र चाधिकरणवाचकपदे सप्तमी तत्र तादात्म्यातिरिक्तसंयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितया नञर्थे प्रातिपदिकार्थान्वयेन तत्र संसर्गाभावबोधः । अन्योन्याभावत्वेनान्योन्याभाववत्संसर्गाभावत्वेनापि संसर्गाभावे शक्तिस्वीकाराद्वा ।

न चैवं चैत्रो न पचतीत्यादौ संसर्गाभावबोधो न स्यादधिकरणवाचकपदे सप्तम्यभावादिति वाच्यम् । विभक्त्यर्थस्य नञर्थे तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितयैवाकाङ्क्षावशादन्वयेन तत्रापि संसर्गाभावबोधात् । अतोऽस्यकालिकसंबन्धेन स्वार्थप्रकारकान्वयबोधाजनकत्ववत्तादृशसमभिव्याहारस्यापि न तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन नञर्थे प्रकारतयाऽन्वयबोधजनकत्वम् । अत एव कालं पचतीति न प्रयोगः । एवं न नञर्थस्य भेदेन धात्वर्थे प्रकारतयाऽन्वयः । अतो घटो न पश्यति चैत्रइत्यादितो घटाभावं पश्यति चैत्र इति बोधः । एवं नञर्थस्योद्देश्यतयापि न बोधः । अत एव चैत्रस्य न ग्राम इत्यादितश्चैत्रस्वत्वाभावो ग्रामे इति न बोधः । न च घटोनास्तीति अत्र घटाभावोस्तीति बोधापत्ति-

कारे भावनया अन्वयभावे एवाख्यातोपस्थितसंख्याया अन्वयः स्यात्तथा च घटौ नास्तीति प्रयोगापत्तिर्द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्यैकत्वादिति वाच्यम् । भावनान्वयभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयः समभिव्याहारविशेषणबोधनादित्याहुः ।

परे तु भूतले घटो नास्तीत्यत्र नाभावविशेष्यको बोधः । किं तु भूतलवृत्तित्वासित्वाभाववान् घट इत्याख्याताश्रयत्वप्रकारको घटविशेष्यको बोध इति तत्रैव संख्यान्वयः । जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र साक्षात्संबन्धेन जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायां बोधः, सत्ता न जातिवृत्तिरित्यत्रैव । न तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिघटोऽस्तीति बोधः, केति साकाङ्क्षतापत्तेरित्याहुस्तन्न ।

चैत्रे न पचतीत्यतश्चैत्रसमवेतत्वाभाववती पाककृतिरिति आख्यातार्थकृतिविशेष्यकबोधापत्तेरित्यपरे ।

तन्न । भवन्मतेऽपि चैत्रे पाककृत्यभाव इत्येवं बोधापत्तेः । सप्तम्यन्तकारकस्य धात्वर्थ एवान्वय इति चेत्तुल्यम् ।

अन्ये तु ननु रथो गच्छतीति प्रयोगात् नाख्यातार्थो कृतित्वेन कृतिः, किं तु व्यापारत्वेन व्यापारः । न च तत्र व्यापारे लक्षणा, विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । अन्यथा कर्मणि षष्ठीत्यानुशासनवैयर्थ्यात् । अनुशासनं विनापि गङ्गापदलक्षणावत्तस्यापि लक्षणा संभवादिति चेत् ? न । लाघवेन यत्नत्वास्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेन रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणास्वीकारात् । एवं जानाति विद्यते निद्रातीत्यादावपि । घटो नश्यतीत्यादौ नाश्रयत्वे किं तु प्रतियोगित्वे लक्षणा । अत एवान्यदी-

यगमनानुकूलचोदनादिमति न गच्छतीति प्रयोगः । तस्य गमनाश्रयत्वाभावात् । न च विभक्तौ लक्षणा, सुब्विभक्त्यावभावेऽपि तिङ्विभक्तौ लक्षणायां बाधकाभावात् । यत्रानुशासनबलात् सुब्विभक्तेः सुब्विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाया अस्वीकारात् । कथमन्यथा कर्मणि शक्ताया द्वितीयाया घटं जानातीत्यत्र विषये लक्षणा । कथं वा वृक्षात्पततीत्यत्र विभागशक्तायाः पञ्चम्याः धूमादित्यत्र ज्ञाप्यत्वे लक्षणा । गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्ने पतिधातोः शक्तिः, तादृशक्रियायां जनकत्वसंबन्धेन पञ्चम्यर्थविभागान्वयेन वृक्षनिष्ठविभागजनकविलक्षणक्रियाश्रयबोधात्, विभागे पञ्चम्या शक्तिः ।

न च रथो गच्छतीत्यादावाख्यातार्थयत्नस्य बाधादनन्वयेऽपि धात्वर्थस्यैव गमनादेः रथेऽन्वयबोधोपपत्तौ किमर्थमाश्रयत्वेन लक्षणेति वाच्यम् । तण्डुलः पचतीत्यत्र तण्डुलस्य पाके कर्मतासंबन्धेनानन्वयात्, विशेष्यतासंबन्धेनाभेदातिरिक्तसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति निपातसुप्तङ्कितान्यतमजन्योपस्थितेः कारणत्ववत् तण्डुलं पचतीत्यादितः पाकवत्तण्डुलविषयककृतिमान् इति बोधाभावात् द्वितीयाया विषयार्थकत्वाभावात् । [1]सुबर्थस्य तिङर्थान्वयाभावे तु घटेन स्थीयते रूपमित्यतः स्थितिमद्घटजन्यं रूपमिति बोधापत्तेः । अत एव नामार्थस्याख्यातार्थान्वयाभावात् तण्डुलः पचतीत्यत्र पाकवत्तण्डुलकृतिमानिति बोधाभावेऽपि न क्षतिः । धात्वर्थप्रकारकबोधस्यापि विशेष्यतासंबन्धेन नामार्थेऽभावेन विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थप्रकारकबोधं प्रति कृत्तिङाद्यन्यतरजन्योपस्थितेः कारणत्वमिति न तादृशो बोध इति केचित् ।

१ अयमत्यग्रन्थः किञ्चित्क्षेपपूरणमपेक्षते ।

यद्यपि ज्ञानं जानातीत्यादौ ज्ञानपदेन धातुना च सविज्ञानोपस्थानात् धातुजन्योपस्थितिविषयरूपधात्वर्थस्यसुबर्थान्वयेऽपि प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थस्य च निरूर्थेऽपि प्रकारत्वाद्वयोर्व्यभिचारस्तथापि घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यक निरूपितत्वसंसर्गकबोधविशेषे घटमेनादृशानुपूर्वीज्ञानं हेतुः ।

एवं यादृशानुपूर्वीकाद्यादृशो बोधोऽनुभवसिद्धस्तादृशानुपूर्वीज्ञानं कारणं तादृशबोधविशेषे, बोधविशेषश्चाव्यवहितोत्तरत्वमेवेति न व्यभिचारः ।

एवं विशेष्यतासंबन्धेनाभेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधं प्रति तन्नामसमानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिः कारणम् । तन्नामोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्त्यसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिर्वा कारणम् । तेन नीलघट इत्यस्य च संग्रहः । तण्डुलं पचतीत्यत्र विक्लित्तिरूपं कर्मत्वं द्वितीयार्थः । सविषयकधातुयोगे तु विषयत्वं द्वितीयार्थः । व्यापारबोधकेनाख्यातेन वर्तमानत्वादिकं व्यापारे बोध्यते व्यापाराबोधकेन तु धात्वर्थे तद्बोध्यते । भविष्यदतीतत्वे आख्यातविशेषवाच्ये, तत्र भविष्यत्त्वमाद्ये व्यापारेऽतीतत्वमन्त्ये व्यापारेऽन्वेति । तेनोत्तरकृतिं प्रागभावमादाय न कृतिकाले भविष्यदर्थकाख्यातप्रयोगः । न चाद्यकृतिध्वंसमादाय भूतार्थकाख्यातप्रयोगः । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यत्र तण्डुलः कर्मत्वे तच्च पाके स च वर्तमानत्वं च कृतावन्वेति इति तण्डुलकर्मकपाकीयवर्तमानकृतिमांश्चैत्र इति बोधः । न च वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः । भूमिनिष्ठसंयोगजनकक्रियानुकूलव्यापारस्य पर्णे सत्त्वादिति वाच्यम् । पततिसमभिव्याहारेण द्वितीयायाः साधुत्वाभावात् संयोगादिफलबोधकत्वाच्चेति केचित् ।

ननु ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगादिरूपफलस्य द्वितीयार्थत्वं क्रियारूपव्यापारस्य धात्वर्थत्वं तदा त्यजिगम्योः पर्यायतापत्त्या ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजति इति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न । गमिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः संयोगरूपफलस्य त्यजिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया विभागरूपफलस्य बोधकत्वस्वीकारेण नातिप्रसङ्गसंभवादिति केचित् ।

द्वितीयार्थ आश्रयत्वं संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः । विभागानुकूलं कर्म त्यजेरर्थः । तेन न तयोः पर्यायता, न वा तद्धातुसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तत्तत्फलबोधकत्वस्वीकारेणानेककार्यकारणभावाः ।

न च भूमौ पर्णं पततीत्यादौ भूमिपदाद् द्वितीयापत्तिः संयोगाश्रयत्वस्य भूमावपि सत्त्वादिति वाच्यम् । समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वतो बोधकत्वस्वीकारात् ।

अत एव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति तल्लक्षणं न तु क्रियाजन्यफलशालित्वम् । वृक्षाद्भूमौ पततीत्यत्र कर्मजन्यसंयोगविभागाश्रयतया वृक्षभूम्योः कर्मतापत्तेः । न चाधःसंयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थत्वे भूमेः कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् । गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्नपतत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावात् ।

न च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेः कर्मत्वापत्तिः संयोगानुकूलव्यापारस्य गम्यर्थत्वेन तदवच्छेदकसंयोगरूपफलाश्रयत्वादिति वाच्यम् । तद्धात्वर्थानधिकरणत्वेन विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न । घटं जानातीत्यत्र धातो-

ज्ञानमात्रवाचकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन घटे द्वितीयाया अभावापत्तेः। किं च यत्र मल्लमेषयोरुभयजन्यः संयोगस्तत्र मल्लो मेषं प्रति गच्छतीति न स्यात्। मेषस्य धात्वर्थानधिकरणत्वं तत्रास्ति मल्लनिष्ठक्रियानाश्रयत्वादिति चेत्? तर्हि स्वयं स्वं प्रति गच्छतीति प्रयोगापत्तेस्तस्य मल्लादेर्मेषनिष्ठधात्वर्थानधिकरणत्वेन कर्मत्वात्। एतेन परसमवेतत्वे सति क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्यपास्तम्।

अत्रेदं प्रतिभाति भेदो द्वितीयार्थः। कर्तरि कर्मभेदस्यापि प्रतीतेर्न तथा प्रयोगः। तथा च देवदत्तो ग्रामभिन्नः ग्रामनिष्ठसंयोगजनककर्मानुकूलकृतिमानिति बोधः। मल्लभेदस्य मल्लेऽभावाद् न तथा प्रयोगः। न च वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः। भूमिभिन्नत्वे सति भूमिनिष्ठसंयोगानुकूलकर्माश्रयत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। द्वितीयायाः संयोगविभागाद्यर्थकत्वमते गमिधातुसमभिव्याहाराद् द्वितीयाया एव संयोगबोधकत्वान्न तथा प्रयोगः। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति मते घटं जानातीत्यत्र कर्मत्वं घटस्य न स्यादिति वाच्यम्। एकदेशिमतेन तदभिधानात्। न च क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति मते घटे कर्मत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। क्रियाजन्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वाभावात्। किं तु संयोगविभागविषयत्वादेरेव द्वितीयार्थत्वात्। धातोश्च ज्ञानक्रियादिवाचकत्वादिति संक्षेपः।

ननु पाकात्तण्डुलं जानातीति प्रयोगापत्तिः। द्वितीयार्थविक्लित्तिरूपफले पाकजन्यत्वस्य सत्त्वेन तद्वारणाय सुबर्थप्रकारकबोधे सुब्विभक्तिभिन्नपदजन्योपस्थितेः स-

मानविशेष्यतया हेतुत्वं वाच्यं तथा चेदं चैत्रस्य तेन क्रीतत्वादितश्चैत्रकर्तृकजन्यं यच्चैत्रस्वत्वमिति बोधो न स्यात्। षष्ठ्यर्थस्वत्वे जन्यत्वरूपपञ्चम्यर्थस्यानन्वयात्। न च षष्ठीभिन्ना या सुब्विभक्तिस्तद्भिन्नपदजन्योपस्थिते-र्हेतुत्वमिति वाच्यम्। भूतले घटस्येति प्रयोगापत्तेः। घटसम्बन्धे भूतलाधेयत्वसत्त्वादिति चेन्न। पञ्चम्यर्थप्र-कारकबोधे षष्ठीभिन्नसुब्भिन्नजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। स-प्तम्यर्थादिप्रकारके पञ्चम्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारके वा बोधे सुब्भिन्नजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। चैत्रेण तण्डुलं पाचय-ति मैत्र इत्यादौ चैत्रनिष्ठतण्डुलकर्मकपाकीया या कृति स्तदनुकूलकृतिमान् मैत्र इति बोधः। तण्डुलः कर्मत्वे तच्च पाके स च तृतीयार्थे निष्ठत्वं च णिजर्थकृतौ सा च तिङर्थकृतौ तिङर्थकृतिश्च मैत्रेऽन्वेति। भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यादौ भेदानुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वं भेदप्रतियो-गित्वरूपं कर्मत्वं च एकदा कुसूलेऽन्वेति। धातुना आका-ङ्क्षामर्यादया तत्कुसूलभेदव्यक्तिर्बोध्यते। किं वा तत्कु-सूलकर्मकभेद एवैव लक्षणया बोध्यते। यथौदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ अतिप्रसङ्गभङ्गाय यत्रौदनकर्मिका व्यक्ति-स्तत्र चाकाङ्क्षावैचित्र्यात्पाककृतिमत्कर्तृकैव भोजनव्य-क्तिर्भासते इति भिन्नकर्तृकेऽतिप्रसङ्गः।

आकाशं न पश्यतीत्यत्र लौकिकविषयितया आका-शचाक्षुषाश्रयत्वस्याभावो भासते। लौकिकविषयिता आकाशस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकः संबन्धः पश्या-मीति विषयतारूपः स्वरूपसंबन्धो व्यधिकरणः। तेना-काशघटोभयविषयविषयकचाक्षुषसत्त्वेऽपि मैत्रः आकाशं न पश्यतीति प्रयोगस्य नानुपपत्तिः। लौकिकविषयताव-च्छिन्नरूपितसमवायेनाकाशविषयकचाक्षुषाभावो भासते

गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नाकाशविषयकत्वमात्रं प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरे ।

रजतं पश्यामीति बलात् भ्रमे विषये लौकिकविषयता यदि तदा मेघादौ आकाशभ्रमेऽपि तादृशविषयतासत्त्वात् । आकाशनिरूपित तादृशविषयतावचाक्षुषाभावः समानाधिकरणसंबन्धावच्छिन्न एव बुध्यते । शशविषाणजन्यकार्मुकं नास्तीत्यत्र शशविषाणयोर्जन्यत्वरूपोऽप्यधिकरणः संबन्धः । तेन शशविषाणजन्यकार्मुकाभावो भासते । यद्वा । अकण्ठे कलङ्कादनङ्गे भुजङ्गादपाणौ कपालादभाले न लाक्षादित्यादौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कण्ठे-कलङ्काभा इत्यादिबोधवत् प्रकृते नञर्थे प्रतियोगितया-शशपदार्थान्वयो क्वचिद्त्तादिमते बोद्धव्यः । भूःयादेरधिकरणस्यापि शशेऽन्वयात् । एवं पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ पीतत्वशङ्खत्वोभयावच्छिन्ना प्रतियोगिता शङ्खाभावयोः संसर्गः । यद्वा पीतत्वस्य शङ्खे समवायेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धोल्लेखवत् पीतसंयोगसंबन्धेन वा शङ्खत्वावच्छिन्नाभावबोधः ।

निर्धारणषष्ठ्या भेदोऽभेदश्चार्थः । भेदे चाप्रकृत्यर्थस्य कृष्णापदार्थस्य प्रतियोगितयान्वयः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वितस्य प्रतियोगितया भेदेऽन्वयः । भेदश्चाप्रकृत्यर्थे प्रतियोगितयानन्विते अर्थान्तरे संपन्नक्षीरतमापदार्थे प्रकारतयाऽन्वेति संपन्नक्षीरतमा चाभेदसंबन्धेन कृष्णापदार्थेऽभेदे प्रकृत्यर्थः प्रकारतया भेदश्चाप्रकृत्यर्थे कृष्णापदार्थे प्रकारतयाऽन्वेति । एवं गवभिन्ना कृष्णा कृष्णभिन्नसंपन्नक्षीरतमाऽभिन्नेति भिन्नभिन्नविशेष्यको बोधः ।

केचित्तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्यादौ च कृष्णभिन्नगोसामान्यभेदो ऽभेदश्च षष्ठयर्थः । आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च कृष्णभिन्नगोभिन्नसामान्यभेदः संपन्नक्षीरपदार्थेऽन्वेति । संपन्नक्षीरत्वावच्छिन्नत्वं च तयोः सम्बन्धः अभेदश्च कृष्णोपरि अभेदोपरि प्रकृत्यर्थो गौरन्वेति गवाभिन्नकृष्णावच्छिन्नोऽभेदश्च तादृशसंपन्नक्षीरगवाभिन्नकृष्णयोः संबन्धः । एवं च गवाभिन्ना कृष्णा कृष्णभिन्नगोसामान्यभिन्नसंपन्नक्षीराभिन्ना इति बोध इत्याहुः ।तन्न । कृष्णभिन्नसामान्यभेदे क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरवदान्य इत्याद्यनुरोधात् कर्णभिन्नभेदादौ च शक्तिकल्पने गौरवात्सोः ।

अन्ये तु अभेदः षष्ठयर्थः स प्रकारतया क्षीरपदार्थकृष्णपदार्थयोरन्वेति गवाभिन्नकृष्णगवाभिन्न (तमयोश्च व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वविशिष्टयोर्भेदो) (वा भिन्नसंपन्नक्षीरतमा अभिन्नेति बोध इत्याहुः) (क्षीरपदार्थयोर्गोपदार्थस्याधिकरणत्वे) (स्वाधिकरणत्वयान्वयः । भेदाभेदयोः) (गवाभिन्नकृष्णसंपन्नक्षीर) चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तृतीयार्थः कृतिः । सा च विषयत्वरूपजन्यत्वसंबन्धेन पाके स चात्मनेपदार्थे फले । एवं च चैत्रकृतिविषयपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इति बोधः । घटं जानातीत्यत्र घटविषयकवर्तमानज्ञानाश्रय इति बोधः । चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः । विषयत्वमाख्यातार्थः । तेन घटश्चैत्रनिष्ठवर्तमानज्ञानविषय इति बोधः ।

( ) एतादृशचिन्हमध्यमध्यगतो ग्रन्थो मूलपुस्तके त्रुटितः पुनः कान्तरामशास्त्रिणैवात्रावस्थापितः ।

प्राञ्चस्तु तृतीयार्थो वृत्तित्वं तच्च कृताविाख्यातार्थे तत्र पाकोऽपि प्रकारतयान्वेति । आख्यातार्थे धात्वर्थस्य प्रकारतयैव भानात् । तथा च चैत्रवृत्तिपाकीयकृतिविषयस्तण्डुल इति बोधः । संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थरूपभावनाया इतरानन्वितप्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्वयस्तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वयस्तेन चैत्रेण स्थियते चैत्राभ्यां स्थीयते चैत्रैः स्थीयते इत्यत्र संख्याया अनन्वयेन साधुत्वार्थं एकवचनप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । अत्र धात्वर्थस्य विशेष्यत्वादितरानन्वितत्वेन तत्र संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तदोपस्थाप्यत्वमुक्तम् । चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रे भावनान्वय वारणायेतरानन्वितत्वमुक्तम् ।

यत्तु चन्द्रस्येतरान्वयान्निराकाङ्क्षत्वादेव न तत्र भावनान्वय इत्याह । तन्न । नीलघटं जानातीत्यत्र कर्मत्वान्वितेऽपि घटे नीलान्वयवदितरप्रकारीभूतेऽपि चन्द्रे भावनायाः प्रकारतयाऽन्वये निराकाङ्क्षत्वाभावाद्विशेष्यतयैवान्यत्र चन्द्रस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वमिति दिक् ।

कृञश्च यत्नवाचकत्वं न तद्वाच्यो व्यापारस्तेन तदाश्रयमात्रे बीजादौ बीजं करोतीति न प्रयोगः । रथादौ च गमनकर्तृपदप्रयोगो गौणः ।

ननु कृञो यत्नवाचकत्वे पाकं करोतीत्यत्र पाककर्मकृतिकृतिमान् इति बोधः स्यादिति चेन्न । तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणाङ्गीकारस्योभयसंमतत्वात् । चैत्रो गन्ता गतो ग्राम इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुभावात् कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये । तथा च चैत्रो गमनकृतिमदभिन्नो ग्रामो गमनफलवदभिन्न इति बोधः । कृदर्थैकदेशकृतौ

फले च धात्वर्थस्यान्वयः, आकाङ्क्षावशान्मैत्रस्य नप्त्रे-त्यादाविव । न च धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः, पाचकादिपदे निरूढलक्षणेति वाच्यम् । भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः । न चैत्रः पक्तेत्यत्र पाककृतिमान् चैत्र इत्येवान्वयबोधात् सामानाधिकरण्यमसिद्धम् । न च नामार्थकृतेर्भेदेनान्वयासम्भवः । अर्थवदधातुरप्रत्यये-त्यत्र कृत्प्रत्ययव्यावृत्तस्यैव नामत्वादिति वाच्यम् । भोक्ता तृप्यतीत्यादौ अन्वयप्रसङ्गात् । भोजनकृतेस्तदा-श्रयत्वाभावात् । यदि च तत्र कृतिलक्षणया कृत्या-श्रयः तृप्यतीति बोधादन्यत्र कृतेर्भेदेनोक्तरीत्यान्वये न बाधकं तदा कृतौ शक्तिरनिवार्या लाघवात् । न च भोक्ता गुण इति प्रयोगापत्तिः । पचति गुण इति प्रयोगवदेत-स्यापि प्रत्ययोपस्थाप्यकृतेः समवायसम्बन्धेनैवान्वयेन वारणादिति दिक् ।

प्राभाकरास्तु क्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । आ-श्रयत्वमाख्यातार्थः । तथा च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुल-कर्मकक्रियानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । तन्न । यत्नान-नुभवप्रसङ्गात् ।

फलं धात्वर्थो व्यापारश्चाख्यातार्थो वृत्तिमत्त्वं तद्द्वितीयार्थः । तथा च तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारवा-निति बोधः । एवमन्यत्रापि इति मण्डनमिश्राः ।

संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञर्थः । तत्रान्वयि-तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं तेन नीलघटवति घटो नास्तीति न प्रयोगः । न वा नीलो न घट इति प्रयोगः । न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्रान्व-यितावच्छेदकस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नेयं

व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकारादिति केचित् ।

परे तु अन्वयितावच्छेदकसमव्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र घटत्वं तादृशम् । अतस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिता संसर्गतया भासते इत्याहुः । तन्न । गुणे सत्ता नास्तीति प्रयोगापत्तेः । विशिष्टसत्तात्वस्यान्वयितावच्छेदकसमनियतत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणे सत्त्वात् ।

यत्तु अन्वयितावच्छेदकसमनियतो यः कश्चिद्धर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं वाच्यम् । अन्यथा कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यापि अन्वयितावच्छेदकसमनियतत्वेन दोषतादवस्थ्यात् । तथा चान्वयितावच्छेदकव्यापको यः कश्चित् धर्मः, तदवच्छिन्ना प्रतियोगिता संसर्गलभ्येत्याहुः । न चोपसर्गवन्नञोऽपि तात्पर्यग्राहकत्वेन द्योतकत्वात् भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदानां घटात्यन्ताभावे लक्षणयैव बोधे किमर्थं नञः शक्तिरिति वाच्यम् ।

भूतलं न घट इत्यत्र नामार्थस्यान्योन्याभावस्य भेदेन भूतलादावन्वयात् । अभाववति लक्षणायां भूतलविशेष्यकभेदप्रकारकबोधस्याननुभवप्रसङ्गात् ।

किं च नेदं चैत्रस्येत्यत्र सुब्विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारेण चैत्रस्वत्वाभावबोधो न स्यात् । न च सुब्विभक्तेरपि सुविभक्त्यर्थान्तरे लक्षणानङ्गीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्यापि तद्विशिष्टेऽर्थे लक्षणयैव बोधोपपत्तौ कारकादीनामपि शक्त्यभावापत्तेः ।

षष्ठ्यर्थः स्वत्वं न तु स्वामित्वं तेनेदं चैत्रस्येत्यादौ नञा स्वामित्वस्य निरूपकतासम्बन्धेनाभावो बोधनीय-

स्तस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदक धेनाभावाप्रसिद्ध्या बोधासम्भवो निरस्तः। स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेनाश्रयतासम्बन्धेन तस्याभावबोधसम्भवात् ।

एवं जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वं अवधिमत्त्वं च पञ्चम्यर्थो न जनकत्वं ज्ञापकत्वमवधित्वं च ।

एवं सप्तम्यर्थोऽप्याधेयत्वं न स्वाधारत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् ।

ननु नञः शक्तिवत् प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षजयबोधादुपसर्गेऽपि शक्तिरनिवार्येति चेन्न । उपसर्गस्य नामत्वेन धात्वर्थे तदन्वयासम्भवाद्धातोरेव लक्षणाङ्गीकारात् । न च धातोः प्रकर्षे लक्षणायां जयस्य शक्यत्वेन धात्वर्थे प्रकृष्टजबोधे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः प्रकृष्टजये लक्षणायां तु तस्य शक्यत्वेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भव इति वाच्यम् । अभेदोऽपि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धस्य सत्त्वाच्छक्यतावच्छेदकान्यरूपेण तद्बोधे लक्षणाङ्गीकारात् । यथा द्रव्यपदस्य घटत्वेन बोधे लक्षणेति दिक् ।

ननु चेष्टाप्रमाणं पृथक् स्वीकरणीयं तया संख्यादिरूपार्थान्वयबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । कियन्तो घटा इति पृष्टे दशाङ्गुलीप्रदर्शने दशत्वस्य घटे ज्ञानात् । एवं चेष्टाविशेषेण द्रव्यविशेषज्ञानात् मानान्तरस्य तदानीमभावात् सिद्धं प्रमाणान्तरमिति चेन्न । तादृशचेष्टया तदर्थबोधकशब्दानुमानादेवार्थबोधसम्भवान्मानान्तरकल्पने गौरवापत्तेः ।

एवं दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादित्यादिहेतुना रात्रिभोजनानुमानसम्भवेन नार्थापत्तिरपि मानान्तरम् । न च सम्भवोऽपि प्रमाणान्तरं स्वीकार्यं शतं घटाः सन्ति इति

ज्ञानाद्दशत्वज्ञानं जायते नैतदनुमानात्सम्भवति शत-संख्याया दशत्वसङ्ख्याव्यभिचरितत्वादिति वाच्यम् । पर्याप्तिरूपसम्बन्धेन दशत्वसङ्ख्याव्यभिचारितत्वेऽपि समवायेनाव्यभिचरितत्वात् । यद्वा अत्र शतं घटाः सन्तीत्यवगतेऽयं देशो दशघटवान् शतघटवत्वादित्यादिप्रकारेणानुमानसम्भवात् ।

ऐतिह्यमप्यविदितकर्तृकः शब्दः प्रमाणं चेच्छब्दप्रमाणमेव नो चेदप्रमाणमेवेति सिद्धं चत्वार्येव प्रमाणानीति ।

ननु प्रमात्वसिद्धौ सर्वमिदं स्यात् । न च तत्प्रत्यक्षेण शक्यग्रहम् । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् । अन्यथा ज्ञानतज्ज्ञानादिधारा स्यान्न तु विषयान्तरसंचार इति । स्वप्रकाशमेव ज्ञानं सर्वं घटमहं जानामीत्याकारकं मितिमातृमेयविषयकमित्याहुः । तन्न ।

चाक्षुषज्ञाने रूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादुत्पद्यमानज्ञानस्य पूर्वमसिद्धत्वादसन्निकृष्टत्वाच्च । ज्ञाततायाः निरस्यत्वात्तया ज्ञानानुमानमिति भट्टमतं निरस्तप्रायम्, ज्ञानरूपसाध्याप्रसिद्ध्यानुमानासम्भवाच्च । तस्मान्न स्वप्रकाशेन ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या वा प्रमात्वग्रहः सम्भवति । किं तु मनसैवेति मुरारिमिश्राः ।

तथा हि ज्ञानं मानसमित्युभयसम्मतं तथा च घटज्ञानानन्तरं मनः संयुक्तसमवायेन तज्ज्ञानं जायते तत्र घटत्वविशिष्टस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन भानं निर्विवादं घटत्ववतो ज्ञाने सम्बन्धो घटत्ववद्विशेष्यता सा चानुपस्थिता साचानुसम्बन्धविधया भासते । सम्बन्धस्यानुपस्थितस्य भानमुभयसिद्धम् । अभावत्ववत् प्रकारत्वस्यानुपस्थितस्य भानं तु नैयायिकानामिष्टमेवेति ।

यथा घटत्वस्य सम्बन्धमर्यादया प्रकारत्वभानम्। तथा च घटत्ववद्विशेष्यकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यं मनसा प्रथमानुव्यवसायेन सुग्रहं ज्ञानत्वघटितमपि सुग्रहं ज्ञानत्वस्य योग्यत्वेन भानाङ्गीकारादित्याहुः।

तन्न। वह्निगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जावहीति भ्रमव्यावृत्तं तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वं तद्वाच्यम्। न चानुपस्थितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो ग्रहीतुं शक्यः। प्रथमानुव्यवसायेन पूर्वोक्तरीत्या तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोर्ज्ञाने द्वितीयानुव्यवसायेनोपस्थितयोस्तयोः सांसर्गिविधयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावः शक्यग्रह इति परत एव प्रामाण्यग्रहो न तु स्वतः। तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वस्य यावत्तदनुव्यवसायग्राह्यत्वादिरूपस्य वा स्वतस्त्वस्य सम्भवादेव द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीते प्रामाण्ये ज्ञानान्तरेऽनुमानादिनापि ग्रहः सम्भवतीति नाप्रसिद्धसाध्यकानुमानसिध्यर्थं कुसृष्टयादरणमिति दिक्।

कर्मत्वजातिमत्कर्म। तच्चोक्तमेव।

सामान्यविशेषसमवायाभावाख्याः पदार्था उक्ता एवेति सप्तैव पदार्थाः।

एवकारस्य नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासङ्गतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदः शक्यः। शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः। पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेद इति प्राञ्चः।

नव्यास्तु चैत्रस्यैवायं भ्राता मैत्रस्यैवेदमित्याद्यनुरोधेनान्ययोगव्यवच्छेदबोधस्यावबोधात्तेनैव सर्वत्रोपपत्तौ नायोगव्यवच्छेदादिबोधो एवकारादिति, न तत्र शक्तिः। विस्तरस्त्वस्मत्कृतएवकारवादे द्रष्टव्यः।

अत्र केचित् । स्वत्वं पदार्थान्तरं दुर्वारम् । तद्धि न द्रव्यादित्रयान्तर्गतम् । गुणेऽपि वृत्तेः । न च तद्वृत्तित्वे मानाभावः । अरुणया पिङ्गाक्ष्येत्यत्रारुणगुणस्य क्रयसाधनत्वप्रतीत्या स्वत्वाश्रयस्य क्रयसाधनत्वेन गुणेऽपि तद्वृत्तित्वसिद्धेः । नापि सामान्यादिकम् । उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वात् ।

ननु तत्र मानाभावः । तथा हि । स्वत्वाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सत्त्वस्य संशयभ्रमयोर्जायमानत्वेन तस्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् । न च प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतेन्द्रियग्राह्यम् । स्वत्वजनकज्ञानविशेषस्य प्रतिग्रहपदार्थत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः । न च प्रतिग्रहादिक्रिया कर्तृकर्मसम्बन्धजनिका कर्तृकर्मनिरूप्यक्रियात्वात् गमनक्रियावत् । अस्तिक्रियायां ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नसत्त्वप्रतिपादिकायां कर्तृनिरूप्यायां कर्मशून्यायां कर्मसम्बन्धजनिकायां व्यभिचार इति कर्मपदम् । घटंजानातीत्यत्र विषयरूपकर्मनिरूप्यायां व्यभिचारवारणाय कर्तृपदम् । ज्ञानरूपक्रिया तु न कर्तृनिरूप्येति तद्वारणाय विगीतत्वं क्रियाविशेषणम् । तेन चौर्यादिक्रियायां न व्यभिचारः । न च गमनक्रियाया दृष्टान्तत्वात् सम्भवः । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्य पदस्य तदर्थत्वेन संयोगस्य क्षिप्तयोभयनिरूप्यत्वेन दृष्टान्तत्वसम्भवादनुमानात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ग्रामं त्यजतीत्यादौ त्यागक्रियायां व्यभिचारादप्रयोजकत्वात् ।

एतेन क्रिया कर्तृकर्मनिष्ठधर्मजनिका कालावच्छिन्नत्वेन धातुप्रतिपाद्यत्वादिति परास्तम् । स्वरूपासिद्धेः सत्त्वासिद्धौ स्वत्वजनकज्ञानस्य धातुवाच्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धेः । न चार्जितेषु नानाविधेषु स्वं स्वमित्यनुगतधर्मसिद्धिरिति वाच्यम् । अक्षादिशब्दप्रयोगेणापि अनुगत-

धर्मसिद्ध्यापत्तेः । अथ प्रतिग्रहानन्तरं यथेष्टविनियोगदर्शनात्तयोः कार्यकारणभावः । न च कालान्तरभाविद्यथेष्टविनियोगं प्रत्याशुविनाशिनः प्रतिग्रहस्य द्वारं विना कारणत्वं सम्भवतीति द्वारत्वेन स्वत्वसिद्धिः । तच्च प्रतिग्रहादिना जन्यते दानादिना न नश्यति तच्च स्वधननिष्ठं स्वामिनिरूप्यम् ।

ननु इदं ममेति ज्ञानरूपप्रतिग्रहस्य स्वत्वजनकत्वे परकीयद्रव्येऽपि ममेदमिति ज्ञानात् स्वत्वापत्तिः । न च स्वत्वं प्रति स्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्परकीयद्रव्ये परस्य स्वस्वत्वसत्त्वान्नान्यस्य स्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । देवदत्तस्येदं न मम किं तु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानाद्देवदत्तस्वत्वनाशे इदं ममेति यज्ञदत्तातिरिक्तज्ञानाद्यज्ञदत्तातिरिक्तस्यापि तत्र स्वत्वोत्पादापत्तेः । न च देवदत्तस्य नेदं मम किं तु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानविषयतया विशेषेण स्वत्वोत्पादकं तदभावान्न यज्ञदत्तातिरिक्तस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । देवदत्तस्य स्वत्वाभाववति देवदत्तस्य तादृशज्ञानात् स्वत्वोत्पादापत्तेरिति चेन्न । स्वत्वं प्रति स्वत्वस्य प्रतिबन्धकादेव तत्र स्वत्वानुत्पत्तेः । ज्ञानद्वयस्य तत्र कारणात् । नाशकं तु स्वत्वे इदं न ममेति ज्ञानम् । न च परकीयद्रव्येऽपि यज्ञदत्तस्य न ममेति ज्ञानात्स्वत्वनिवृत्त्यापत्तिः । यज्ञदत्तस्वत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठसम्बन्धविशेषेण यज्ञदत्तस्वत्वनाशे तदीयज्ञानवद्धेतुत्वादिति चेन्न । चौर्याद्यनन्तरं यथेष्टविनियोगात्तत्रापि द्वारत्वेन स्वत्वकल्पनापत्तेः । किं च स्वत्वस्य स्वरूपसतस्तादृशविनियोगहेतुत्वे ममेदमर्जितमिति ज्ञानाभावेऽपि तादृशविनियोगापत्तेस्तादृशज्ञानसहितस्य तस्य तद्धेतुत्वे लाघवात्ताद-

ताज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु किं तेन । अपि च यथेष्टविनियोगस्येष्टसाधनताज्ञानाधीनत्वेन स्वत्वानपेक्षणाच्च ।

ननु कथं तर्हि स्वत्वव्यवहारः प्रतिग्रहादिविषयत्वेनेति चेन्न । विषयत्वस्य विषयस्वरूपतया दत्तेऽपि स्वत्वव्यवहारापत्तेः । प्रतिग्रहरूपत्वे च तन्नाशकाले स्वत्वाभावापत्तेः । किं च पितृमरणस्य निर्विषयतया तद्विषयत्वासम्भवेन धनेषु स्वत्वव्यवहाराभावापत्तेः । मरणकालीनपुत्रज्ञानविषयत्वेन तद्व्यवहार इति चेन्न । पुत्राज्ञातसुवर्णादिविनियोगेनोदासीनस्य प्रत्यवायो न स्यात्, दानाफलं च स्यादिति चेन्न । यादृशोपायव्यतिरेके विनियोगासम्भवस्तादृशोपायसमानकालीनाः शास्त्रादिविरुद्धानां तादृशोपायविरोध्युपायानां यावन्तोभावास्तावदभावविशिष्टशास्त्राविरुद्धतादृशोपायसमयोत्तरवृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव स्वत्वव्यवहारसम्भवात् । उपायद्वये शास्त्राविरोधित्वविशेषणान्न चौर्योपात्तचौर्यानीतयोः स्वत्वतदभावो येन रूपेण विनियोगोपायता तेन रूपेण शास्त्रानिषिद्धत्वं वक्तव्यम् । तेन कृष्या ब्राह्मणनिषिद्धप्रतिग्रहाब्राह्मणार्जितेन च स्वत्वाभावः । कृषित्वेन प्रतिग्रहत्वेन विनियोगोपाये न निषिद्धता किं तु ब्राह्मणकृषित्वेन तत्प्रतिग्रहत्वेनेति ।

अत्र केचित् । उत्तरकालीनविनियोगस्य विनियोगेच्छाकारणसत्त्वे स्वीये परकीये च दर्शनेन तत्क्रियादेरकिंचित्करत्वात् । स्वत्वाप्रतीतौ शास्त्रनिषिद्धत्वस्याप्यज्ञानाच्च । तस्मात्स्वत्वं पदार्थान्तरम् । प्रमाणं तु परस्वं नाददीतेत्यादिशास्त्रम् । तच्च प्रतिग्रहादिना जन्यते दानादिना नश्यति तच्च क्रयात्पितृमरणाच्च सर्वेषामुत्पद्यते पितृमरणोत्तर-

मुत्पन्नसुतस्य पैतृके स्वत्वं पितृमरणादेव परं तु पुत्राभावविशिष्टभर्तृमरणस्य स्त्रीस्वत्वकारणत्वकल्पनात् पुत्रानुत्पादसमयेऽपि मातुः स्वत्वमुत्पद्यतेऽन्यथोदासीनस्तद्विनियोगान्न प्रत्यवेयात्, पुत्रजन्मना च तत्स्वत्वं नश्यति गर्भस्थस्यापि पुत्रस्य पितृमरणादुत्पद्यते ।

एवं प्रतिग्रहादिलभ्यभूम्यामुत्पन्नधान्यादौ स्वत्वं तदीयस्वत्वादुत्पद्यते क्रयादिगृहीतदुग्धादिजन्यदध्यादौ स्वत्वं च दुग्धपरमाणुस्वत्वेन जन्यम् । न च तज्जनिते स्वत्वोत्पादस्तत्सत्त्वेन चेत्तर्हि कालान्तरे स्वदुग्धपरमाणुजनितद्रव्यान्तरे ऽपि तत्स्वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परमाणुस्वत्वस्य स्वजन्यस्वत्वेन नाशाङ्गीकारात् । अत एव प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारवदात्मनिष्ठं स्वत्वमिति परास्तम् । क्रीततन्तुभिः पटोत्पादने स्वत्वाभावापत्तेः । तदवयवे स्वत्वाभावात् । दशभ्रातॄणां धननिरूपितदशत्वस्वीकारापेक्षया दशनिरूपितमेकमेव धने स्वत्वमिति लाघवाच्च । न च दशसु धनेषु एकस्य तव दशस्वत्वानि न तु दशधनानामेकमेव स्वामित्वमिति लाघवमिति वाच्यम् । तत्र तवापि दशस्वत्वस्वीकारात् । अन्यथा एकस्य दानेन स्वत्वनाशे ऽन्येषु अपि स्वत्वाभावप्रसङ्गात् । न च दशभ्रातृकस्थले एकस्य नाशात्तत्स्वत्वनाशे भ्रात्रन्तराणां तत्र स्वात्वाभावापत्त्या तत्रापि नानास्वत्वस्वीकारो दुर्वार इति वाच्यम् । चरमभ्रातृनाशस्यैव तत्स्वत्वनाशे हेतुत्वात् । न च तत्पुत्रस्य तत्र स्वत्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । तत्स्वत्वं प्रति तत्स्वत्वस्य विरोधित्वेन सत्यपि तत्स्वत्वे पितृमरणात्तदुत्पत्तेः । तव ज्ञानादिरूपोपायस्य समवायेन हेतुत्वं मम तु विषयतयेति दिक् ।

दशभ्रातृषु तद्धननिरूपितमेकमेव वास्तु । यथा दशनिरूपितमेकं धने स्वत्वमिति केचित् । प्रमाणप्रमेया-दीनामत्रैवान्तर्भावात्, शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तत्व-निरासाच्च सप्तैव पदार्थाः ।

इति धारापुरनिवासिलक्ष्मणदेवात्मजमाधवदेवविरचितो

न्यायसारः समाप्तः ।

शुभम् ।